

अहवाल

**महाराष्ट्रातील
सार्वजनिक उच्चशिक्षण प्रणालीचे
आर्थिक सक्षमीकरण समिती**

अध्यक्ष: डॉ नरेंद्र जाधव

मे, २०२५

अनुक्रमणिका

अध्यक्षांचे मनोगत	(i)
अहवाल सादरीकरणाचे पत्र	(iv)
ऋणनिर्देश	(v)
कार्यकारी सारांश: महाराष्ट्रातील सार्वजनिक उच्च शिक्षणसंस्थांचे आर्थिक सक्षमीकरण	(vi)
तक्ते, कोष्टके आणि परिशिष्टांची यादी	(xiv)
संक्षेप (संक्षिप्त शब्द)	(xv)
1. परिचय: समितीची कार्यकक्षा	1
2. महाराष्ट्रातील उच्च शिक्षणाची स्थिती	5
3. जागतिक पातळीवर आर्थिक व्यवस्थापनातील सर्वोत्तम पध्दती	24
4. उच्च शिक्षण संस्थांसाठी पर्यायी महसूल निर्मिती धोरणे	37
5. राज्यातील सार्वजनिक, खाजगी आणि केंद्रीय विद्यापीठांचे तुलनात्मक विश्लेषण	43
6. उच्च शिक्षण संस्थांच्या वित्तावर परिणाम करणाऱ्या सरकारी धोरणांचा आढावा	63
7. समितीच्या तपशीलवार शिफारसी	68
परिशिष्टे (I ते IV)	108
संदर्भ	147

अध्यक्षांचे मनोगत

‘महाराष्ट्रातील सार्वजनिक उच्च शिक्षण प्रणालीचे आर्थिक सक्षमीकरण समिती’ चा प्रस्तुत अहवाल उच्च ध्येयाने प्रेरित होऊन एका मोठ्या जबाबदारीच्या भावनेने मी सादर करीत आहे.

२९ फेब्रुवारी २०२४ रोजीच्या सरकारी ठराव्याद्वारे माझ्या अध्यक्षतेखाली स्थापन करण्यात आलेल्या या समितीला महाराष्ट्र शासनाच्या उच्च व तंत्रशिक्षण विभागाच्या अधिनस्थ सर्व (अकृषी) उच्च शिक्षण संस्थांचे (Higher Educational Institutions-HEIs) आर्थिक सक्षमीकरण वृद्धीगत करण्यासाठी उपाययोजना सुचविण्याचे अत्यंत महत्वाचे कार्य सोपविण्यात आले होते (संबंधित GR परिशिष्ट 1 मध्ये).

सादर समितीचा हा अहवाल सखोल संशोधन, वेगवेगळ्या भागधारकांशी (stakeholders) सल्लामसलत आणि समान संर्धीवर आधारित दर्जेदार उच्च शिक्षणाच्या उद्दिष्टांशी अढळ वचनबद्धता या सर्वांचे एकत्रित फलित आहे.

हा अहवाल अगदी योग्य वेळी सादर होतो आहे. केंद्र सरकारची ‘थिंक टँक’ असलेल्या नीती आयोगाने अलीकडेच प्रसिध्द केलेल्या धोरणात्मक ‘ब्रीफ’ मध्ये अधोरेखित केले आहे: देशभरातील राज्य विद्यापीठे प्राध्यापकाची तीव्र कमतरता (रिक्त जागांची संख्या: तब्बल ४० टक्के !), कालबाह्य पायाभूत सुविधा आणि अपुरी संशोधन साधने अशा समस्यांशी झुंजत आहेत. त्याचा शैक्षणिक दर्जा आणि संशोधन गुणवत्ता यावर लक्षणीय विपरीत परिणाम होत आहे.

याचाच अर्थ असा की राज्ये आणि केंद्रे सरकार यांचा शिक्षणावरचा-विशेषतः उच्च शिक्षणावरचा खर्च, वाढला पाहिजे. जिथे राज्य सरकारच्या वाढीव खर्चाला मर्यादा पडत असतील तिथे सरकारी प्रयत्नांना जोड मिळायला हवी ती पर्यायी निधी उभारणी यंत्रणेची. उदाहरणार्थ

कामगिरीवर-आधारित निधी उभारणी यंत्रणा शैक्षणिक आणि संशोधनातील निष्पत्ति यात भरीव सुधारणा घडवून आणण्यासाठी उच्च शिक्षण संस्थांना प्रोत्साहन देऊ शकते.

भारताच्या शैक्षणिक परिप्रेक्ष्यात महाराष्ट्र अग्रेसर आहे. सामाजिक-आर्थिक उन्नती घडवून आणणाऱ्या प्रक्रियेमध्ये शिक्षण हे परिवर्तनाचे किती प्रभावी अस्त्र असू शकते हे महाराष्ट्र राज्याने सातत्याने दाखवून दिले आहे.

आता महाराष्ट्रातील शासकीय उच्च शिक्षण संस्थांना अनेक आव्हानांना सामोरे जावे लागत आहे. राज्य व केंद्र शासनाकडून उपलब्ध होणाऱ्या निधीवर असलेल्या मर्यादा आणि इतर स्रोतांकडून संसाधने उभारणीतील कमतरता या राज्य विद्यापीठांना भेडसावणाऱ्या प्रमुख समस्या आहेत. यातून अधोरेखित होते नव्या, नावीन्यपूर्ण आणि शाश्वत आर्थिक स्रोतांची - नवीन पूरक वित्तीय यंत्रणांची. याचाच अर्थ, आज मितीला राज्य शासनाकडून तत्काळ तसेच रणनीतिपूर्ण (strategic) धोरणात्मक हस्तक्षेपांची नितांत आवश्यकता आहे. प्रस्तुत अहवाल सर्वसमावेशकता, प्रवेशक्षमता, शाश्वतता आणि उत्कृष्टता राखून, उच्च शिक्षण संस्थांना आर्थिक स्वायत्तता प्राप्त करण्यासाठी मार्ग आखून देण्याचा ठोस प्रयत्न करतो.

राज्याच्या आणि देशाच्या दीर्घकालीन, शाश्वत आणि सर्वसमावेशक आर्थिक विकासासाठी उच्च शिक्षणाचा पाठपुरावा, एकूण नोंदणी गुणोत्तरात वाढ, मानवी भांडवल वृद्धीगत करणारी उत्कृष्टता, या सर्व बाबी अपरिहार्य पणे आवश्यक ठरतात.

लक्षणीय बाब म्हणजे दर्जेदार शिक्षणाचे फायदे मोठ्या प्रमाणावर संपूर्ण समाजात पसरतात आणि त्यांचे स्वरूप लोकहिताचे असते. सार्वजनिक निधी आणि संसाधनांचे वाटप हे उच्च शिक्षणाच्या तुलनेत, प्राथमिक आणि माध्यमिक शिक्षणाकडे अधिक झुकलेले आहे.

उच्च शिक्षणासाठी दुहेरी उद्दिष्टे आहेत: पहिले म्हणजे उच्च दर्जाचे शिक्षण प्रदान करणे ज्यामध्ये कौशल्य आणि मानवी भांडवल वृद्धीचा समावेश असेल आणि दुसरे म्हणजे, उच्च शिक्षण सुलभ आणि परवडणारे राहिल याची खातरजमा करणे. यातील पहिल्या मुद्यात खर्च अपेक्षित आहे दुसऱ्या मुद्यासाठी, सार्वजनिक संसाधनांच्या पलीकडे जाऊन, शक्य त्या सर्व इतर संसाधन उपलब्धतेच्या मार्गाचा धांडोळा घेणे आवश्यक ठरते. या समितीचे काम प्रामुख्याने याच पैलूवर केंद्रित करण्यात आले आहे.

या अहवालात संसाधने वाढविण्यासाठी अनेक नाविन्यपूर्ण उपायांची शिफारस करण्यात आली आहे: उदाहरणार्थ, जमिनीचे मौद्रीकीकरण आणि पेटंटद्वारे बौद्धिक संपदा (IP) वापरून संसाधनांची निर्मिती करणे आणि संशोधन पूरक कार्यालये स्थापन करणे इत्यादि.

महाराष्ट्रातील उच्च शिक्षण संस्थांसमोर असलेल्या आर्थिक आव्हानांचा सामना करण्यासाठी, संतुलित दृष्टीकोन राखून, समितीने जागतिक आणि राष्ट्रीय स्तरावरील सर्वोत्कृष्ट पद्धतींमधून अंतर्दृष्टी विकसित केली आहे. महसुलाच्या प्रवाहात वैविध्य आणून, संसाधनांचा वापर अधिक प्रभावीपणे करून आणि उद्योग-शैक्षणिक सहकार्याला बळकटी देऊन, समितीने सर्व संबंधितांचे हित लक्षात घेऊन, महाराष्ट्राच्या आकांक्षा आणि राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (NEP) 2020 यांच्या उद्दिष्टांशी सुसंगत असा उच्च शिक्षण प्रणालीचा मार्ग प्रशस्त करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

समितीच्या कार्याचा हा प्रवास समिती सदस्यांच्या सामूहिक कौशल्याने समृद्ध झाला आहे. त्यांची वचनबद्धता आणि अंतर्दृष्टी अमूल्य आहे. हे महत्वाचे काम आमच्यावर सोपवल्याबद्दल मी महाराष्ट्र सरकारच्या उच्च शिक्षण विभागाचे मनःपूर्वक आभार मानतो. या विषयाशी निगडित असलेल्या असंख्य व्यक्तींचे योगदान देखील मला कृतज्ञतापूर्वक मान्य करायचे आहे. त्यांच्या दृष्टीकोनांनी या अहवालातील शिफारसींना आकार दिला आहे.

आपण आज संधी आणि आव्हानांच्या चौरस्त्यावर उभे असताना, या अहवालात मांडलेली धोरणे आणि चौकट परिवर्तनात्मक बदलांसाठी एक दीपस्तंभ म्हणून काम करतील असा मला विश्वास वाटतो. चला, अशा भविष्यासाठी आपण एकत्र काम करूया जिथे महाराष्ट्रातील उच्च शिक्षण प्रणाली नवकल्पना, दर्जेदार शिक्षण आणि सामाजिक परिणाम यामध्ये जगात अग्रेसर म्हणून उदयास येऊ शकेल.

डॉ नरेंद्र जाधव

अध्यक्ष,

'महाराष्ट्रातील सार्वजनिक उच्च शिक्षण प्रणालीचे

आर्थिक सक्षमीकरण समिति'

डॉ नरेंद्र जाधव
माजी खासदार, राज्यसभा (नामनिर्देशित)

२१ मे २०२५

प्रति,

माननीय श्री. देवेंद्र फडणवीस
मुख्यमंत्री, महाराष्ट्र राज्य

महाराष्ट्रातील सार्वजनिक उच्च शिक्षण प्रणालीच्या आर्थिक सक्षमीकरणाची समिती

महोदय,

उपरोक्त समितीचा अहवाल तुम्हाला सादर करताना आम्हाला खूप आनंद होत आहे.

धन्यवाद ,

विनम्र,

डॉ नरेंद्र जाधव
(अध्यक्ष)

डॉ अजित रानडे
(संयोजक)

प्रा. अभय पेठे
सदस्य

श्री व्ही गिरीराज
सदस्य

श्री नितीन पुजार
निमंत्रित सदस्य

डॉ विजय जोशी
निमंत्रित सदस्य

डॉ विशाल गायकवाड
सचिव

ऋणनिर्देशः

- डॉ प्रशांत बोकरे, गोंडवाना विद्यापीठाचे कुलगुरू
- डॉ सुरेश गोसावी, कुलगुरू, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ (SPPU)
- डॉ राजनिष कामत, होमी भाभा राज्य विद्यापीठाचे कुलगुरू
- डॉ विजय खोले, मुंबई विद्यापीठाचे माजी कुलगुरू
- डॉ रवींद्र कुलकर्णी, मुंबई विद्यापीठाचे कुलगुरू
- प्रा. विजय माहेश्वरी, कुलगुरू, कवयित्री बहिणाबाई चौधरी उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ
- डॉ अनिल पाटील, रयत शिक्षण संस्थेचे अध्यक्ष
- सीए भास्कर पंथारे, वित्त व लेखा अधिकारी, गोंडवाना विद्यापीठ
- प्रा. भास्कर थोरात, माजी संचालक, इन्स्टिट्यूट ऑफ केमिकल टेक्नॉलॉजी, भुवनेश्वर
- श्री बाविस्कर, उपसचिव, उच्च व तंत्रशिक्षण विभाग, मंत्रालय
- उच्च शिक्षण संचालक पुणे
- तंत्रशिक्षण संचालक पुणे
- श्रीकांत मडवी, सहासंचालक, तंत्रशिक्षण संचालनालय
- श्री संजय जगताप, प्राचार्य, चेतना कॉलेज आणि माजी सहासंचालक, उच्च शिक्षण
- श्रीमती अर्चना बोऱ्हाडे, सहासंचालक उच्च शिक्षण, पुणे
- श्री शिवाजी ठोमरे, सहाय्यक संचालक (लेखा), उच्च शिक्षण संचालक, पुणे
- श्री अनुषी तिवारी, संशोधन सहाय्यक
- श्रीमती श्रुती कल्याणीकर, संशोधन सहाय्यक
- डॉ मृण्मयी भजक, मराठी अनुवाद सहाय्य
- श्री प्रभाकर गायकवाड, तांत्रिक सहाय्य

कार्यकारी सारांश

जाधव समिती (2025) अहवाल

महाराष्ट्रातील सार्वजनिक उच्च शिक्षण प्रणालीचे आर्थिक सक्षमीकरण

प्रस्तावना

‘महाराष्ट्र राज्याच्या अधिनस्थ सर्व आकृषी विद्यापीठे आणि उच्च शिक्षण संस्था यांचे आर्थिक सक्षमीकरण’ समिती (थोडक्यात, उच्च शिक्षणासाठी जाधव समिती २०२५), ची स्थापना, महाराष्ट्र शासनाच्या, उच्च व तंत्र शिक्षण विभागातर्फे, दिनांक २९ फेब्रुवारी २०२४ रोजी, शासकीय आदेशद्वारे करण्यात आली (संबंधित GR परिशिष्ट I मध्ये). महाराष्ट्र शासनाच्या अधिनस्थ सर्व (आकृषी) विद्यापीठे व उच्च शिक्षण संस्था यांचे आर्थिक सक्षमीकरण वृद्धीगत व्हावे म्हणून यथायोग्य धोरणात्मक उपाय योजना सुचविण्याचे महत्वाचे कार्य सदर समितीवर सोपविण्यात आले होते.

भारतीय शैक्षणिक पटलावर महाराष्ट्राची महत्त्वाची भूमिका असून सुद्धा, आज मितीला, उच्च शिक्षण संस्थांसमोर, पुरेसा निधी मिळवणे, शैक्षणिक उत्कृष्टता प्राप्त करणे आणि टिकवणे, सर्व इच्छुकांसाठी प्रवेश उपलब्धता असणे अशी अनेकानेक आव्हाने आहेत. शिफारसी तयार करण्यासाठी समितीने सार्वजनिक, खाजगी आणि मध्यवर्ती विद्यापीठांच्या वित्तीय रचना, निधी उभारणी प्रक्रिया, संस्थात्मक खर्चाची पद्धत आदींचे सखोल मूल्यमापन केले.*

या अहवालात, महाराष्ट्रातील उच्च शिक्षण संस्थांच्या आर्थिक व्यवस्थापनाचे विश्लेषण तसेच, भारतातील आणि भारताबाहेरील सर्वोत्तम पद्धती शोधणे, यावर लक्ष केंद्रित करण्यात आले आहे. गुणवत्ता आणि परवडणारे दर राखून, उच्च शिक्षण संस्थांच्या उत्पन्न स्रोतांमध्ये विविधता आणण्यासाठी नाविन्यपूर्ण धोरणे आखणे, हे या अहवालाचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे.

* या संस्थांच्या रचना व कार्यपद्धती वेगवेगळ्या प्रकारच्या आहेत. त्यामुळे त्यांची थेट तुलना ही केवळ प्रतीकात्मक आहे याचे भान ठेवावे.

जागतिक संशोधन(केस स्टडीज), निधी उभारणीच्या वेगवेगळ्या वित्त प्रणाली यांच्या अभ्यासातून, समिती शासनाच्या धोरणांमध्ये बदल करण्याचे सुचवते, ज्यानुसार उच्च शिक्षण संस्थेच्या वित्तीय स्वायत्तेला बळ मिळेल, साधनांचा प्रभावी उपयोग होईल आणि औद्योगिक-शैक्षणिक सहयोग साधता येऊ शकेल.

समितीने या संदर्भात वेगवेगळ्या उच्च शिक्षण संस्थांच्या पदाधीकाऱ्यांशी चर्चा करून सर्व संबंधितांचे हित साधण्याचा प्रयत्न केला आहे (परिशिष्ट II). उच्च शिक्षणासाठी, मोठ्या वाढीव रकमेचे निधी राज्याकडून बाजूला काढून ठेवणे शक्य नाही, या वास्तवाची जाणीव ठेवण्याची गरजही समिती ओळखते. म्हणून यासंदर्भात समितीच्या ज्या काही सूचना आहेत त्या सर्व , वाढीव वित्तीय बोजा नियंत्रणात ठेवण्याच्या दृष्टीने करण्यात आलेल्या आहेत. राज्याच्या संभाव्य महसूल, व्यवस्थेमध्ये बसणाऱ्या आहेत, त्याचबरोबर राज्यविद्यापीठे व उच्च शिक्षण संस्थांसाठी साधन उपलब्धतेची व्यापकता वाढवणाऱ्या आहेत.

महाराष्ट्रातील उच्च शिक्षणाची स्थिती, सध्या अस्तित्वात असलेल्या निधीचे विश्लेषण आणि खर्चाच्या पद्धती, वित्तपुरवठ्यातील आव्हाने आणि नऊ प्रमुख शिफारसी यांचे थोडक्यात वर्णन , कार्यकारी सारांशात केलेले आहे.

प्रमुख निष्कर्ष

१. महाराष्ट्रातील उच्च शिक्षणाची स्थिती

- अखिल भारतीय उच्च शिक्षण सर्वेक्षण (AISHE) २०२३-२४ नुसार, महाराष्ट्र राज्यात ५७ राज्य विद्यापीठे (२८ सार्वजनिक, २८ खाजगी आणि १ खुले), २१ अभिमत विद्यापीठे (११ खाजगी, ७ सरकारी आणि ३ सरकारी अनुदानित), ८ राष्ट्रीय महत्त्वाच्या संस्था आणि १ केंद्रीय विद्यापीठ होते.† AISHE सर्वे २०२२-२३ नुसार (३० नोव्हेंबर रोजी) महाराष्ट्रात उच्च शिक्षणात एकूण ४६.२१ लाख एवढी नोंदणी होती (त्यापैकी ४५.३६ टक्के महिला). महाराष्ट्रातील एकूण नोंदणी रेषहो (GER-१८ ते २३ वयोगटा साठी) ३७.१६ टक्के या पातळीवर म्हणजे राष्ट्रीय पातळीपेक्षा लक्षणीय रित्या जास्त होता.

† AISHE सर्वेक्षणामध्ये सर्वच उच्च शिक्षण संस्था भाग घेतात असे नाही

- वर सूचीबद्ध केलेल्या विद्यापीठांपैकी, राज्य विद्यापीठे सरकारी अनुदानांवर मोठ्या प्रमाणात अवलंबून असतात (जे राज्य विद्यापीठांच्या एकूण निधीच्या ७०% पेक्षा जास्त आहे). याउलट, खाजगी विद्यापीठे प्रामुख्याने शिक्षण शुल्क महसुलावर पूर्णपणे अवलंबून असतात.
- केंद्र सरकारकडून प्रामुख्याने निधी मिळवणाऱ्या केंद्रीय विद्यापीठांना केंद्र सरकारच्या समर्पित वाटपाचा फायदा होतो. त्यांच्याकडे चांगल्या प्रकारे उद्योग क्षेत्राशी युती देखील आहे, जी त्यांना वाढीव वित्तपुरवठा देते आणि मोठ्या प्रमाणात संशोधनास प्रोत्साहन देते.

निधी आणि खर्च विश्लेषण

भांडवली खर्च: आयआयटी बॉम्बे (आर्थिक वर्ष २०२२-२३ मध्ये ₹ ३२०.८६ कोटी) आणि होमी भाभा राष्ट्रीय संस्था (आर्थिक वर्ष २०२२-२३ मध्ये ₹२५१.७१ कोटी) भांडवल गुंतवणुकीत आघाडीवर आहेत. या दोहोंनाही केंद्र सरकारकडून निधी दिला जातो. याउलट महाराष्ट्रातील बहुतेक राज्य विद्यापीठे, पायाभूत सुविधांवर खर्च करण्याकरिता संसाधने उभारण्यासाठी झटत असतात.

कार्यात्मक खर्च:

मुंबई विद्यापीठ (₹५२०.४९ कोटी वार्षिक बजेटसह) आणि सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ (₹३१३.६४ कोटी वार्षिक बजेट) या सारख्या राज्य विद्यापीठांमध्ये वार्षिक वित्तीय तरतूद खूपच कमी आहे. दुसरीकडे, सिम्बायोसिस इंटरनॅशनल युनिव्हर्सिटी (₹ १,०९८.७४ कोटी वार्षिक बजेट) सारख्या खाजगी विद्यापीठांमध्ये भांडवली खर्च आणि शैक्षणिक आणि कार्यात्मक सुधारणांवर मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक करण्यासाठी अधिक अनुकूल आर्थिक स्थिती आहे.

सल्लागार महसूल:

सल्लागार महसूलात, आयआयटी बॉम्बे (आर्थिक वर्ष २०२२-२३ मध्ये ₹९९.६३ कोटी) आणि टीआयएसएस (आर्थिक वर्ष २०२२-२३ मध्ये ₹५०.३७ कोटी) अग्रेसर आहेत. याउलट, महाराष्ट्रातील सार्वजनिक विद्यापीठांमध्ये, रचनात्मक सल्लागार मांडणीचा अभाव आहे आणि ओघाने, त्यांचा सल्लागार महसूल तुलनेने नगण्य आहे.

प्रायोजित संशोधन:

आयआयटी बॉबे (आर्थिक वर्ष २०२२-२३ मध्ये ₹४६९.८६ कोटी) सरकारी आणि खाजगी स्रोतांकडून उभारण्यात येणाऱ्या संशोधन निधीमध्ये आघाडीवर आहे. जवळजवळ शून्य प्रायोजित संशोधन असलेल्या राज्य विद्यापीठांना प्रायोजित संशोधन आकर्षित करण्यासाठी त्यांच्या संशोधन क्षमतांमध्ये लक्षणीय वाढ करण्याची आवश्यकता आहे हे स्पष्ट आहे.

कार्यकारी विकास कार्यक्रम (EDPs):

आयआयएम मुंबई (२०२२-२३ मध्ये ₹५०.३२ कोटी) आणि सिम्बायोसिस इंटरनॅशनल युनिव्हर्सिटी (२०२२-२३ मध्ये ₹२६.५१ कोटी) उद्योग-चालित प्रशिक्षण आणि शिक्षण कार्यक्रमांद्वारे लक्षणीय महसूल निर्माण करतात, हे मॉडेल राज्य विद्यापीठांनी अत्यंत कमी प्रमाणात वापरले आहे. मध्यम आणि वरिष्ठ व्यवस्थापनाच्या प्रशिक्षणासाठी या उद्योग-संधीचा लाभ करून घेता येणे सहज शक्य आहे.

विद्यार्थी नोंदणी:

खाजगी विद्यापीठांमध्ये संलग्न महाविद्यालये नसतात, जो राज्य विद्यापीठांच्या तुलनेत एक प्रमुख फरक आहे. हा फरक विद्यापीठांना उपलब्ध असलेल्या नोंदणी आकडेवारी आणि शिक्षण शुल्कावर लक्षणीय परिणाम करतो. राज्य विद्यापीठांमध्ये प्रवेश घेतलेल्या विद्यार्थ्यांची संख्या खाजगी विद्यापीठांपेक्षा कमी दिसू शकते. पण हा चुकीचा दृष्टीकोन आहे कारण, खाजगी विद्यापीठे ही मुळात एकात्मक कॅम्पस असलेली आहेत. राज्य विद्यापीठांशी संलग्न असलेल्या महाविद्यालयांच्या विद्यार्थ्यांचा देखील एकूण नोंदणी संख्येत समावेश केला जातो तेव्हा हे चित्र लाक्षणिक रित्या बदलते. संलग्न महाविद्यालयांचा समावेश केला तर राज्य विद्यापीठातील विद्यार्थ्यांची नोंदणी एकात्मिक संरचना असलेल्या खाजगी विद्यापीठांपेक्षा खूपच जास्त भरते. राज्य विद्यापीठांच्या वाढीची ही क्षमता सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ (SPPU) आणि संलग्न महाविद्यालयांमध्ये शिकणाऱ्या एकूण विद्यार्थ्यांच्या संख्येद्वारे दिसून येते, जी अंदाजे 7 लाख आहे आणि ती वाढत राहू शकते.

इथे 'ट्यूशन फी' चा मुद्दा लक्षात घेणे आवश्यक आहे. राज्य विद्यापीठांमध्ये एकूण विद्यार्थी संख्या कितीतरी लाखांच्या घरात असली तरी त्यांना त्या प्रमाणात शिक्षण शुल्काचा लाभ

होत नाही. कारण, संलग्न महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांची ट्यूशन फी त्या त्या महाविद्यालयाकडे वर्ग केली जाते, संबंधित विद्यापीठाकडे नाही (अपवाद फक्त परीक्षा-शुल्क आदींचा).

तथापि, हे अधोरेखित केले पाहिजे की नवीन अभ्यासक्रम, संशोधन आणि निधी उभारणीसाठी स्वायत्तता, लवचिकता आणि नाविन्यपूर्ण क्षमता ही राज्य विद्यापीठांमध्ये, आजमितीला, एकात्मिक संरचना असलेल्या खाजगी विद्यापीठांपेक्षा लक्षणीय रित्या कमी आहे.

उच्च शिक्षणाच्या वित्तपुरवठ्यातील आव्हाने

- सरकारी अनुदानांवर अतिविश्वास: पर्यायी महसूल प्रवाहांच्या मर्यादित वापरामुळे राज्य विद्यापीठे आर्थिकदृष्ट्या असुरक्षित आहेत.
- संसाधनांची अकार्यक्षमता: क्षमतेपेक्षा कमी वापरात असलेली संसाधने आणि अकार्यक्षम (ढिसाळ) आर्थिक नियोजन यांचा शाश्वततेवर परिणाम होतो. कमी वापरात असलेल्या बाबी म्हणजे माजी विद्यार्थ्यांकडून मिळू शकणारी मदत आणि उद्योग क्षेत्रातून मिळणारे प्रायोजकत्व.
- मर्यादित उद्योग सहयोग: कमकुवत उद्योग संबंध संशोधन, सल्लामसलत आणि कौशल्य विकास निधी यांच्या संधी मर्यादित करतात.
- कार्यक्षमतेवर आधारित निधीचा अभाव: सध्याची निधी वाटप रचना गुणवत्ता सुधारणा किंवा आर्थिक कार्यक्षमतेला प्रोत्साहन देत नाहीत.

प्रमुख शिफारसी[‡]

१. समावेशकता सुनिश्चित करताना शुल्क रचना (रास्त)तर्कसंगत करणे.

आर्थिक शाश्वतता आणि परवडणारी शुल्क रचना यांचे संतुलन साधण्यासाठी एक संरचित (structured), पारदर्शक शुल्क चौकट आवश्यक आहे. प्रत्यक्ष शिक्षण खर्च आणि आर्थिक व्यवहार्यता, यावर आधारित अभ्यासक्रम शुल्क निश्चित करण्याची स्वायत्तता राज्य विद्यापीठे व उच्च शिक्षण संस्थांना दिली गेली पाहिजे.

तथापि, गरजू विद्यार्थ्यांना प्रवेश (अर्जदाराच्या आर्थिक स्थितीचा विचार न करता), आर्थिक मदत कार्यक्रम आणि सामाजिक-आर्थिकदृष्ट्या वंचित विद्यार्थ्यांसाठी प्रवेश संरक्षित

[‡] विस्तृत शिफारसी प्रकरण सात मध्ये मांडण्यात आल्या आहेत.

करण्यासाठी शिष्यवृत्ती या पूरक गोष्टी उपलब्ध असल्या पाहिजेत. जिथे शक्य असेल तिथे सरकारी समर्थनासह विद्यार्थी कर्ज, सीएसआर शिष्यवृत्ती आणि माजी विद्यार्थी योगदान याद्वारे उच्च शिक्षण संस्थांना पूर्ण-खर्च पुनर्प्राप्ती होईल अशी रचना असावी.

२. सरकारी परतफेड यंत्रणा सशक्तीकरण

उच्च शिक्षण संस्थांच्या कामकाजाच्या स्थिरतेसाठी देय सरकारी शुल्क परतफेड आणि प्रामुख्याने वेतन अनुदान वेळेवर वितरित करणे अत्यंत महत्वाचे आहे. या बाबतीत सुलभता आणण्यासाठी आणि त्या त्या आर्थिक वर्षात वितरण सुनिश्चित करण्यासाठी कालबद्ध परतफेड रचनेची आवश्यकता आहे. याव्यतिरिक्त, अर्ज प्रक्रिया करणे, पाठपुरावा करणे इत्यादि यासाठी एक डिजिटलाइज्ड क्लेम्स पोर्टल स्थापित केले पाहिजे. परतफेड कपात टाळली पाहिजे, विशेषतः आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत प्रदेशातील संस्थांसाठी.

३. पर्यायी महसूल मार्ग: उद्योग सहभाग आणि मालमत्ता मौद्रिकीकरण

राज्य विद्यापीठांनी उद्योग क्षेत्रात भागीदारी करून , संशोधन सहयोग निर्माण करून आणि सल्लागार सेवा वाढवून त्यांच्या उत्पन्नाच्या प्रवाहात विविधता आणली पाहिजे. शैक्षणिक-उद्योग सहकार्याला प्रोत्साहन दिल्याने उच्च शिक्षण संस्थांना प्रायोजित संशोधन आणि सल्लागार प्रकल्पांद्वारे गैर-सरकारी निधी निर्माण करण्यास मदत होईल. विद्यापीठाची जमीन, पायाभूत सुविधा आणि बौद्धिक संपदा यासारख्या संस्थात्मक मालमत्तेचे मौद्रिकीकरण सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी (पीपीपी) आणि संरचित (structured) भाडेपट्टा यंत्रणेद्वारे सुलभ केले पाहिजे. हा मार्ग अवलंबल्याने, शैक्षणिक प्राधान्यक्रम राखून राज्य विद्यापीठाकडून कमी वापरल्या गेलेल्या (संसाधनांचा) मालमत्तेचा शैक्षणिक गुणवत्ता सुधारण्यासाठी निधी उभारण्याकरिता केला जाऊ शकतो.

४. संसाधने प्रभावीपणे वापरण्यासाठी पुंजका पद्धती आणि संकरित शिक्षण संरचना

(क्लस्टरिंग आणि हायब्रिड शिक्षण मॉडेल)

संस्थात्मक संसाधनांचा प्रभावी वापर करण्यासाठी पुंजका प्रक्रिया प्रस्तावित आहे, जिथे भौगोलिकदृष्ट्या जवळ जवळ असलेल्या उच्च शिक्षण संस्था प्राध्यापक, पायाभूत सुविधा आणि शैक्षणिक कार्यक्रम यांचा सामायिक वापर करतात. यामुळे कार्यक्षमता वाढते, सहकार्य वाढते आणि अनावश्यक गोष्टी कमी करते. त्याच बरोबर, विद्यार्थ्यांसाठी, विशेषतः ग्रामीण भागातील

विद्यार्थ्यांसाठी, प्रवेशयोग्यता वाढविण्यासाठी आंतरजालाद्वारे जोडलेले आणि प्रत्यक्ष शिक्षण यांचे मिश्रण असलेली संकरित (हायब्रिड) शिक्षण संरचना विस्तारित केली पाहिजे. या संरचनेचा अवलंब करणाऱ्या संस्थांसाठी शिक्षकांना प्रशिक्षण आणि क्षमता बांधणीच्या रूपाने सरकारी प्रोत्साहन तसेच मदत लाभली तर या योजनेची व्यापक अंमलबजावणी सुनिश्चित होऊ शकते.

५ त्रिपक्षीय वर्गीकरण:

'उदयोन्मुख, कार्यरत आणि उत्कृष्ट' उच्च शिक्षण संस्था

संसाधनांचे कार्यक्षमतेने वाटप करण्यासाठी उच्च शिक्षण संस्थांचे उदयोन्मुख, कार्यरत आणि उत्कृष्ट संस्थांमध्ये वर्गीकरण केले पाहिजे. या वर्गीकरण चौकटीमुळे लक्षित आर्थिक मदत, संस्थात्मक विकास कार्यक्रम आणि कामगिरीवर-आधारित निधी वाटप करता येऊ शकेल. उदयोन्मुख संस्थांना पायाभूत सुविधांचा आधार मिळेल, सरासरी स्तरावर कामगिरी करणाऱ्या संस्था गुणवत्ता वाढीवर लक्ष केंद्रित करतील आणि उत्कृष्ट संस्थांना उच्च-प्रभाव संशोधन आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्यासाठी निधी दिला जाऊ शकेल.

६. माजी विद्यार्थ्यांच्या सहभागाचा आणि परोपकारी योगदानाचा विस्तार

माजी विद्यार्थ्यांचे योगदान हे मोठ्या प्रमाणात दुर्लक्षित संसाधन आहे. विद्यापीठांनी शहरनिहाय माजी विद्यार्थ्यांचे गट स्थापन करावेत. सहभागी होण्यासाठी कार्यक्रम आयोजित करावेत आणि आर्थिक योगदानांसाठी प्रोत्साहन देण्यासाठी नामकरण अधिकार आणि देणगी निधी चे प्रस्ताव सादर करावेत. उच्च शिक्षण संस्थांनी सीएसआर निधी प्रक्रिया देखील सुव्यवस्थित कराव्यात, ज्यामुळे मोठे उद्योजक उच्च शिक्षण 'परोपकारी आकृतीबंध' विकसित करून शिष्यवृत्ती, पायाभूत सुविधा आणि संशोधन उपक्रमांसाठी उच्च शिक्षण संस्थांना निधी उपलब्ध करून देऊ शकतील.

७. वित्तीय बाजार-आधारित निधी:

उच्च शिक्षण रोखे (बॉँड्स)आणि राज्य एनबीएफसी

राज्य विद्यापीठांच्या वित्तपुरवठ्यासाठी आर्थिक अडचणी कमी करण्यासाठी महाराष्ट्राने उच्च शिक्षण रोखे आणि समर्पित राज्य-स्तरीय नॉन-बँकिंग वित्तीय महामंडळ (एनबीएफसी) यांचा विचार केला पाहिजे. या यंत्रणा दीर्घकालीन पायाभूत सुविधा निधी, विद्यार्थी कर्जे आणि संशोधन अनुदान प्रदान करतील. राज्य अनुदानांवरील अवलंबित्व कमी करून आर्थिक शाश्वतता सुनिश्चित करतील.

राज्य सरकारची हमी (विशेषतः उपेक्षित वर्गातील विद्यार्थ्यांना वित्तपुरवठा करताना) तारणाच्या ऐवजी विचारात घेतली जाऊ शकते.

८. खर्च बेंचमार्किंगसाठी (मानकासाठी) पेठे निर्देशांक लागू करणे

स्थळ, अभ्यासक्रम प्रकार आणि संस्थात्मक वर्गीकरणाच्या आधारे संस्थात्मक खर्चाचे पद्धतशीरपणे मोजमाप आणि तुलना करण्यासाठी 'पेठे उच्च शिक्षणाच्या खर्चाचा निर्देशांक' (पद्धती आणि सूत्रासाठी परिशिष्ट IV पहा) विकसित केला पाहिजे. यामुळे धोरणकर्त्यांना शुल्क नियमन, निधी वाटप आणि परवडणाऱ्या मूल्यांकनांसाठी एक पारदर्शक (मानक) बेंचमार्क मिळेल.

९. वार्षिक प्रोत्साहन कार्यक्रमांद्वारे उत्कृष्टतेची दखल

विद्यार्थी नोंदणी, गळती कमी करणे, सरकारी सल्लागार सेवा, पायाभूत सुविधांचा प्रभावी वापर इत्यादि यामधील संस्थात्मक कामगिरीची दखल घेऊन ठराविक वार्षिक पुरस्कार आणि प्रोत्साहनपर उपक्रम सुरू केले पाहिजेत .

असे उपक्रम उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये सर्वोत्तम पद्धतींवर आधारित जबाबदारी, उत्कृष्टता आणि नाविन्यपूर्णतेची संस्कृती वाढवतील , संस्थांना मोजता येण्याजोग्या सुधारणांकडे नेतील . यामध्ये वार्षिक किंवा नियमित आणि अर्थपूर्ण कामगिरीतून मूल्यांकनाची संस्कृती वाढवली आणि जोपासली जाईल.

निष्कर्ष

शैक्षणिक गुणवत्ता, संशोधन व उत्कृष्टता आणि सर्व स्तरांवरील विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचण्यासाठी महाराष्ट्रातील उच्च शिक्षण संस्थांची आर्थिक शाश्वतता अत्यंत महत्त्वाची आहे. समितीच्या शिफारशींमध्ये तर्कसंगत निधी मॉडेल, महसूल विविधीकरण आणि कार्यक्षमता वाढ यांचा समावेश असलेल्या बहुआयामी दृष्टिकोनावर भर देण्यात आला आहे. जागतिक संस्थांकडून सर्वोत्तम पद्धतींचा अवलंब करून आणि धोरणात्मक भागीदारीचा फायदा घेऊन महाराष्ट्रात एक स्वयंपूर्ण आणि जागतिक स्तरावर स्पर्धात्मक उच्च शिक्षण प्रणाली स्थापित करता येऊ शकते.

या शिफारशींवर यथायोग्य, कालबद्ध पद्धतीने कारवाई केल्याने महाराष्ट्राच्या विद्यापीठांना उत्कृष्टतेचे केंद्र म्हणून स्थान मिळेल, ज्यामुळे ते भारताच्या सामाजिक-आर्थिक विकासात आणि जागतिक शैक्षणिक पातळीवर प्रभावीपणे योगदान देतील यात शंका नाही.

तक्ते, कोष्टके आणि परिशिष्टांची यादी

A. कोष्टके:

कोष्टक 2.1: महाराष्ट्र आणि भारतातील विद्यापीठे आणि महाविद्यालयांची तुलना

कोष्टक 2.2: महाविद्यालयांचे प्रकार

तक्ता ५.१: एकूण भांडवली खर्च

तक्ता ५.२: एकूण कार्यकारी खर्च

तक्ता ५.३: सल्लागार सेवांमधून प्राप्त झालेली रक्कम

तक्ता ५.४: प्रायोजित प्रकल्प

तक्ता ५.५: कार्यकारी विकास कार्यक्रम शुल्क

तक्ता ५.६: एकूण विद्यार्थी (EXDEV + पदव्युत्तर + पदवीपूर्व)

तक्ता ५.७: एकूण प्राध्यापक

तक्ता ५.८: एकूण खर्च

B. परिशिष्टे

- I. समितीच्या स्थापनेचा शासन निर्णय
- II. भागधारकांचे योगदान, कल्पना आणि सूचना
- III. वेगवेगळ्या विद्यापीठांनी स्वीकारलेल्या सल्लागार पध्दती
- IV. महाराष्ट्रातील उच्च शिक्षण संस्थांसाठी 'पेठे निर्देशांक' तयार करणे: दृष्टिकोण आणि उपयुक्तता

संक्षेप (संक्षिप्त शब्द)

1. ए आय एस एच इ-उच्च शिक्षणावरील अखिल भारतीय सर्वेक्षण
2. डीआयएटी - डिफेन्स इन्स्टिट्यूट ऑफ अॅडव्हान्स्ड टेक्नॉलॉजी
3. ईडीपी - कार्यकारी विकास कार्यक्रम
4. जीईआर-ग्रॉस नोंदणी प्रमाण
5. आयसीटी-इन्स्टिट्यूट ऑफ केमिकल टेक्नॉलॉजी
6. आयआयएम इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ मॅनेजमेंट
7. आयआयटी इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी
8. आयक्यूएसी - अंतर्गत गुणवत्ता आश्वासन कक्ष
9. एमआयटी - महाराष्ट्र इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी
10. एमओओसी - मॅसिंह ओपन ऑनलाइन कोर्स
11. एमएसएफडीए - महाराष्ट्र राज्य प्राध्यापक विकास अकादमी
12. एनएएसी - राष्ट्रीय मूल्यांकन आणि मान्यता परिषद
13. एनआयआरएफ - राष्ट्रीय संस्थात्मक रॅकिंग फ्रेमवर्क
14. एनईपी - राष्ट्रीय शिक्षण धोरण
15. एसपीपीयू - सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ
16. टीआयएसएस - टाटा सामाजिक विज्ञान संस्था

प्रकरण 1

प्रस्तावना: समितीची कार्यकक्षा

1.1 प्रस्तावना

महाराष्ट्र राज्याने राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (एनईपी) २०२० स्वीकारले आहे आणि २०२३-२४ शैक्षणिक वर्षापासून त्याची टप्प्याटप्प्याने अंमलबजावणी सुरु केली आहे. सुरुवातीच्या टप्प्यात, सर्व स्वायत्त महाविद्यालयांनी चार वर्षांचा पदवीपूर्व (यूजी) कार्यक्रम सुरु केला तसेच नवीन अभ्यासक्रमाच्या चौकटीशी सुसंगत अशा स्वरूपाची राज्यभरातील पदव्युत्तर कार्यक्रमाची पुनर्रचना करण्यात आली. २०२४-२५ या शैक्षणिक वर्षापर्यंत, राज्यातील सर्व महाविद्यालये आणि विद्यापीठांमध्ये राष्ट्रीय शिक्षण धोरण पूर्णपणे लागू केले जात आहे, ज्यामुळे महाराष्ट्रातील शैक्षणिक क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण परिवर्तन घडून येणार आहे.

दर्जेदार शिक्षणासाठी पुरेसा निधी आवश्यक असतो. राज्यातील सर्व विद्यार्थ्यांसाठी, विशेषतः उपेक्षित वर्गातील (उदा. अनुसूचित जाती / जमाती / अल्पसंख्याक / आर्थिक दृष्ट्या मागासलेले / दिव्यांग इत्यादी) विद्यार्थ्यांसाठी, शिक्षण परवडणारे आणि उच्च दर्जाचे राहिल हे सुनिश्चित करण्यासाठी राज्य निधी कार्यक्षमतेने वितरित करणे अत्यावश्यक ठरते. त्याचबरोबर, सार्वजनिक उच्च शिक्षण व्यवस्था आणि संस्थांना पर्यायी निधी उभारण्याचे मार्ग उपलब्ध व्हावे यासाठी पूरक असे धोरणात्मक वातावरण तयार केले पाहिजे, जेणे करून सर्वांना जबाबदारीने आणि पारदर्शकतेसह उच्च दर्जाचे शिक्षण प्रदान करणे शक्य होईल.

महाराष्ट्रातील सार्वजनिक विद्यापीठांची भूमिका शैक्षणिक आणि संशोधन क्षेत्रातील त्यांच्या यशस्वी विकासाची आणि नेतृत्वाची गुरुकिल्ली आहे, ज्यामुळे त्यांना सातत्याने राष्ट्रीय विकासात आघाडीचे योगदान देणारे म्हणून स्थान मिळाले आहे. महाराष्ट्रातील सार्वजनिक विद्यापीठ प्रणाली ही अशी एकमेव यंत्रणा आहे जी समाजातील शेवटच्या घटकापर्यंत, विशेषतः दुर्गम भागांमध्ये आणि आकांक्षी घटकांपर्यंत, सर्वांना निःपक्षपाती आणि गुणवत्तापूर्ण उच्च शिक्षणाची सुविधा प्रदान करण्यासाठी प्रयत्नशील आहे.

या पार्श्वभूमीवर, महाराष्ट्र सरकारच्या उच्च शिक्षण विभागाने डॉ. नरेंद्र जाधव यांच्या अध्यक्षतेखाली महाराष्ट्रातील सार्वजनिक उच्च शिक्षण प्रणालीचे आर्थिक सक्षमीकरण (परिशिष्ट एक: सरकारी ठराव क्रमांक २०२४०२२९१७४४११७५०८) करण्यासाठी एक समिती (थोडक्यात, उच्च शिक्षण आर्थिक सक्षमीकरण, जाधव समिती (२०२५)) स्थापन केली. समितीचे प्राथमिक कार्य महाराष्ट्रातील सार्वजनिक उच्च शिक्षण संस्थांना (HEIs) निधी उभारणीचे पर्यायी स्रोत शोधण्यासाठी आणि त्यायोगे त्यांचे आर्थिक सक्षमीकरण करण्यासाठी यथोचित अभ्यास करणे हे होते.

हा अहवाल प्रथमतः महाराष्ट्रातील सार्वजनिक उच्च शिक्षण प्रणालीच्या निधीच्या सद्यस्थितीचा लेखाजोखा मांडतो, आणि सध्या असलेल्या आर्थिक यंत्रणेमधील विसंगती आणि अकार्यक्षमता अधोरेखित करतो. त्यानंतर उच्च शिक्षण निधीच्या जगभरात नावाजलेल्या पद्धतींचे परीक्षण करून आणि सार्वजनिक विद्यापीठे आणि संलग्न महाविद्यालयांच्या आर्थिक स्थितीचे विश्लेषण करून, हा अहवाल उपलब्ध संधींचा फायदा घेत या क्षेत्रातील आर्थिक आव्हानांना तोंड देण्यासाठी शाश्वत आणि नाविन्यपूर्ण निधी यंत्रणा शोधण्याचा प्रयत्न करतो.

इथे विशेष महत्वाची बाब म्हणजे हा अहवाल सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या वंचित घटकांसाठी शैक्षणिक मदतीच्या सध्या उपलब्ध असलेल्या आणि पर्यायी यंत्रणांचा अभ्यास करून, उच्च शिक्षण सर्व विद्यार्थ्यांसाठी सुलभ आणि परवडणारे कसे करता येऊ शकेल यांचे विवेचन करतो.

समिती उच्च शिक्षण संस्थांना अधिक लक्षणीय निधी उपलब्ध करून देण्यासाठी धोरणात्मक बदल आणि सुधारणांचा प्रस्ताव मांडते, तसेच उच्च शिक्षणात खाजगी गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देण्यासाठी पद्धतींचा शोध घेते. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर समितीचे महत्वाचे लक्ष्य हे आहे की, पर्यायी वित्तपुरवठा यंत्रणांचा वापर करून उच्च शिक्षण सुलभ, सर्वांना परवडणारे आणि तरीही गुणवत्तापूर्ण कसे करता येईल यांचे मूल्यांकन करणे आणि त्यायोगे उच्च शिक्षण समाजातील सर्व घटकांचा विकास साधण्यासाठी कसे प्रभावशाली ठरू शकेल हे सुनिश्चित करणे आहे.

समितीचे उद्दिष्ट एक पूरक धोरणात्मक वातावरण निर्माण करणे आहे, जे राज्याचा निधी वाढवू शकेल व त्याचे योग्य वितरण करू शकेल. त्याचबरोबर खाजगी अतिरिक्त निधी आकर्षित करून उच्च-गुणवत्तेचे शिक्षण जबाबदारी आणि पारदर्शकतेसह प्रदान करण्यास मदत करू

शकेल. महाराष्ट्राच्या उच्च शिक्षण व्यवस्थेला उत्कृष्टता आणि समावेशकतेच्या आदर्शाकडे नेण्यासाठी हा प्रयत्न महत्त्वपूर्ण ठरावा.

शिक्षण, अर्थशास्त्र, सार्वजनिक नीती आणि धोरणनिर्मिती या क्षेत्रातील विविध तज्ज्ञ व्यक्तींनी ही समिती बनलेली आहे. समितीचे सदस्य खालीलप्रमाणे आहेत:

१. डॉ. नरेंद्र जाधव - अध्यक्ष
२. डॉ. अजित रानडे - संयोजक
३. प्रा. अभय पेठे - सदस्य
४. श्री. विश्वनाथ गिरीराज - सदस्य
५. श्री. नितीन पुजार - निमंत्रित (सह-स्तरीय) सदस्य
६. डॉ. विजय जोशी - कायमस्वरूपी निमंत्रित
७. डॉ. विशाल गायकवाड - समितीचे सचिव

1.2 कार्यपद्धती आणि प्रोटोकॉल (शिष्टाचार/नियमावली)

समितीच्या कार्यपद्धतीमध्ये व्यापक आणि उपयुक्त परिणाम सुनिश्चित करण्यासाठी स्वीकारलेला बहुआयामी दृष्टिकोन समाविष्ट होता. पहिल्या टप्प्यात जागतिक स्तरावर आणि भारतातील यशस्वी वित्तपुरवठा यंत्रणांचा अभ्यास करणे , आणि उपलब्ध साहित्याचे व्यापक परीक्षण करणे समाविष्ट होते. यामध्ये आंतरराष्ट्रीय निधी संस्थांकडून आलेल्या अहवालांचे विश्लेषण करणे आणि सर्वोत्तम पद्धती आणि नाविन्यपूर्ण धोरणांवर व्यापक दृष्टिकोनातून विचार करणे अंतर्भूत होते.

या उपक्रमासाठी प्रमुख भागधारकांशी संवाद साधणे महत्वाचे होते. सरकारी अधिकारी, शैक्षणिक नेते, उद्योग प्रतिनिधी आणि सामाजिक संघटनांसह इतर भागधारकांशी सल्लामसलत करण्यात आली. या सल्लामसलतींमुळे समितीला विविध दृष्टिकोन मिळण्यास आणि प्रभावी निधी पर्याय आणि संबंधित नाविन्यपूर्ण कल्पना विकसित करण्यासाठी सहयोगी वातावरण निर्माण करण्यास मदत झाली.

विविध उच्च शिक्षण संस्थांमधील आर्थिक डेटा आणि केंद्र व राज्य सरकारच्या सध्याच्या योजनांचे विश्लेषण करण्यात आले. याव्यतिरिक्त, विविध शैक्षणिक कार्यक्रमांच्या निधी चे स्त्रोत आणि त्यांचे आर्थिक परिणाम समजून घेण्यासाठी राष्ट्रीय संस्थात्मक रँकिंग फ्रेमवर्क (NIRF) मधील डेटा आणि विद्यापीठांच्या लेखापरीक्षा अहवालांचे परीक्षण करण्यात आले. या माहिती विश्लेषणांमुळे शैक्षणिक संस्थांच्या सध्याच्या आर्थिक रचनेतील विसंगती आणि अकार्यक्षमता अधोरेखित करता आल्या ज्यामुळे पर्यायी मॉडेल (संरचना) प्रस्तावित करण्यासाठी पाया तयार झाला.

समितीसाठी प्रस्तावित वित्तपुरवठा मॉडेलचे केंद्रबिंदू होते त्यांचे संभाव्य सामाजिक-आर्थिक परिणाम. सामाजिक-आर्थिक परिणामांवर भर दिल्यामुळे समितीने केलेल्या शिफारशी या सर्वांना समान संधी देणाऱ्या आणि सर्वसमावेशक असतील यांची खातरजमा करता आली. शैक्षणिक संस्थांच्या निधी उभारणीसाठी शाश्वत उपाय विकसित करण्यासाठी प्रचलित उभारणी, विविध निधी यंत्रणांचा प्रवेश, परवडणारी क्षमता आणि शिक्षणाची गुणवत्ता यांवर कसा परिणाम होतो हे समजून घेणे अत्यावश्यक ठरते.

समितीने निष्कर्षांवर तसेच प्रस्तावित धोरणांवर चर्चा करण्यासाठी आणि विचारांती निर्णय घेण्यासाठी नियमित प्रत्यक्ष बैठका घेतल्या. समिती सदस्य आणि या संबंधित व्यक्तींच्या विविध वेळापत्रकांना सामावून घेण्यासाठी अतिरिक्त आभासी बैठका आयोजित करण्यात आल्या.

या विविध पद्धती एकत्रित करून, समितीने महाराष्ट्राच्या सार्वजनिक उच्च शिक्षण व्यवस्थेच्या आर्थिक सक्षमीकरणासाठी एक व्यवहार्य आणि ठोस आराखडा विकसित करण्याचे उद्दिष्ट समोर ठेवले आहे.

समितीच्या कामकाजासाठी गोखले इन्स्टिट्यूटची नोडल एजन्सी म्हणून नियुक्ती करण्यात आली होती. डेटा (माहिती) विश्लेषण आणि संबंधित साहित्य पुनरावलोकनास समर्थन देण्यासाठी दोन संशोधन सहाय्यकांची नियुक्ती करण्यात आली.

प्रकरण 2

महाराष्ट्रातील उच्च शिक्षणाची स्थिती

2.1 महाराष्ट्र उच्च शिक्षण प्रणाली

भारतातील सर्वात विकसित राज्यांपैकी एक म्हणून, उच्च शिक्षण संस्थांच्या (HEIs) वैविध्यपूर्ण आणि विस्तृत जाळ्याचा अभिमान बाळगून, महाराष्ट्र हे शैक्षणिक क्षेत्रात देशभरात अग्रेसर आहे. महाराष्ट्र राज्याची उच्च शिक्षण प्रणाली सामाजिक-आर्थिक विकासाला चालना देते, कार्य कुशल मनुष्यबळ प्रदान करते आणि नवउन्मेषाना प्रोत्साहन देते. महाराष्ट्र हे अनेक विद्यापीठे, महाविद्यालये आणि स्वतंत्र संस्थांचे माहेरघर आहे, ज्या संस्था दरवर्षी लाखो विद्यार्थ्यांना प्रवेश देतात, आणि त्यायोगे उच्च शिक्षणात सातत्याने महाराष्ट्र राज्याच्या एकूण नोंदणी प्रमाणात (GER) महत्त्वपूर्ण योगदान देतात.

सार्वजनिक आणि खाजगी अशा दोन्ही प्रकारच्या संस्थांचे मिश्रण महाराष्ट्राच्या शैक्षणिक पटलावर दिसते. या संस्था विविध शैक्षणिक शाखांमध्ये अनेकविध अभ्यासक्रम देतात, ज्यायोगे उच्च शिक्षण प्रणालीमध्ये वेगवेगळ्या पार्श्वभूमीच्या समाजघटकांना सामावून घेतात. महाराष्ट्र राज्याची उच्च शिक्षण प्रणाली केवळ संख्याबळामुळे देशात अग्रभागी नाही; ही व्यवस्था गुणवत्ता, सर्वसमावेशकता आणि नाविन्य यावर देखील भर देते. उच्च शिक्षण क्षेत्रातील प्रवेश, सर्वसमावेशकता आणि गुणवत्ता वाढविण्याचे उद्दिष्ट असलेल्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (NEP) 2020 ची कठोर अंमलबजावणी महाराष्ट्र सरकारने हाती घेतलेल्या विविध उपक्रम आणि सुधारणांवरून स्पष्ट होते.

तथापि, महाराष्ट्र राज्याच्या उच्च शिक्षण क्षेत्राला अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागत आहे, ज्याकडे त्वरित लक्ष देण्याची आवश्यकता आहे. या आव्हानांमध्ये आर्थिक शाश्वतता, प्रवेशातील समान संधीचा अभाव आणि जागतिक, शैक्षणिक मानकांशी नाते सांगणारी गुणवत्ता या मुद्द्यांचा समावेश आहे. शिवाय, विशेषतः सार्वजनिक क्षेत्रातील उच्च शिक्षण संस्थांना भेडसावणारी मर्यादित

निधीची उपलब्धता यामुळे आर्थिक व्यवहार्यता आणि गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाचा ध्यास यामध्ये समन्वय साधतांना त्यांना असंख्य अडचणींना तोंड द्यावे लागते.

या प्रकरणात, महाराष्ट्रातील उच्च शिक्षण संस्थांच्या सांख्यिकीय चित्राची मांडणी तसेच सध्याच्या निधी उभारणी यंत्रणांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. या संस्थांना भेडसावणाऱ्या आर्थिक आव्हानांचा शोध घेताना महाराष्ट्राच्या उच्च शिक्षण क्षेत्राची, इतर राज्यांच्या आणि जागतिक मानांकाशी तुलना करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. हे विश्लेषण महाराष्ट्रातील उच्च शिक्षणाच्या सद्यस्थितीचे सर्वसमावेशक अवलोकन करून सुधारणा आणि नाविन्यपूर्ण उपक्रमांच्या संभाव्य मार्गाबद्दल अंतर्दृष्टी प्रदान करू शकेल.

उच्च शिक्षण परिसंस्थेतील आर्थिक व्यवहार आणि अवलंबिलेल्या सर्वोत्तम पद्धती यांची माहिती एकत्र करणे आणि वापरणे यात एक आव्हान आहे, ते म्हणजे नोंदवलेले विविध माहिती-मुद्दे गोळा करताना आणि तुलना करताना माहितीची विश्वसनीयता महत्वाची असते. यासाठी समितीने सार्वजनिकरित्या नोंदवलेली माहिती आणि उपलब्ध तपशीलवार दस्तऐवज यांचा वापर केला आणि विविध संस्थांना त्यांच्या विमर्श आणि विश्लेषणासाठी माहिती सादर करण्याची विनंती केली. विश्लेषणासाठी घेतलेली माहिती, नोंदणी नुसार, बहुतेकदा शैक्षणिक वर्ष २०२०-२१ शी निगडित आणि काही ठिकाणी २०२२-२३ नंतरची होती.

समितीला, उच्च शिक्षणावरील अखिल भारतीय सर्वेक्षण प्राप्त झाले (AISHE २०२१-२२सर्वेक्षण). त्यातून मिळालेली माहिती, राष्ट्रीय दृष्टिकोनातून उच्च शिक्षणाची सद्य स्थिती दर्शविते. महाराष्ट्र राज्य आणि राष्ट्रीय स्तरावरील एकूण आकडेवारीची तुलना करते.

राष्ट्रीय स्तरावर उच्च शिक्षण संस्थांच्या दर्जा क्रमवारीसाठी विविध आयामांचा तपशील देणारा स्त्रोत म्हणून, राष्ट्रीय संस्थात्मक रँकिंग फ्रेमवर्क (NIRF) आहे (जे सहभागावर आधारित आहे, जो अनिवार्य नाही). म्हणून, हा स्त्रोत उच्च शिक्षण संस्थांच्या कार्यान्वित आकडेवारीमध्ये मर्यादित अंतर्दृष्टी देतो. महाराष्ट्रातील सुव्यवस्थित समजल्या जाणाऱ्या संस्था, सार्वजनिक आणि खाजगी विद्यापीठे आणि केंद्र-संचलित उच्च शिक्षण संस्थांची तुलना करण्यासाठी हा स्त्रोत उपयुक्त आहे. तथापि, हे माहिती मुद्दे सर्वसमावेशक नाहीत म्हणून आकडेवारीच्या मर्यादा लक्षात घेणे आवश्यक ठरते.

समितीने सार्वजनिकरित्या उपलब्ध बजेट अहवाल, लेखापरीक्षित ताळेबंद, संबंधित अहवाल आणि अंतर्गत गुणवत्ता आश्वासन सेल (IQAC), स्व-अभ्यास राष्ट्रीय मूल्यांकन आणि मान्यता परिषद (NAAC) अहवाल हे सर्व माहिती स्रोत, आर्थिक व्यवहार आणि परिस्थितींमध्ये अंतर्दृष्टी मिळविण्यासाठी एकत्रित केले. ताळेबंदांचे अनिवार्य लेखापरीक्षण अहवाल, जेथे उपलब्ध आहेत, ते अधोरेखित करतात की तेथे संख्या आणि वर्णनाचे आधार देखील प्रमाणित आणि परिभाषित नाहीत. उदाहरणार्थ, माहिती मुद्दा (डेटा पॉइंट) म्हणून उत्पन्न किंवा महसूल विविध सार्वजनिक विद्यापीठांमध्ये भिन्न असतो आणि म्हणून सर्व विद्यापीठांमध्ये नेमकी तुलना करता येत नाही. या क्षेत्रात सुधारणा करायला भरपूर वाव आहे. विश्लेषण आणि पाठपुरावा करण्यासाठी (ट्रॅकिंगसाठी) प्रमाणित अहवाल कोड आवश्यक आहेत.

महाराष्ट्रातील उच्च शिक्षणाची सद्यस्थिती समजून घेण्यासाठी आणि या क्षेत्राला बळकटी देण्यासाठी तसेच भविष्यातील धोरणे आखण्यासाठी हे अन्वेषण आवश्यक आहे.

महाराष्ट्राने शिक्षण आणि नवनवीन उपक्रमांचे केंद्र म्हणून आपले स्थान अबाधित राखण्यासाठी उपरोक्त आव्हानांना तोंड दिल्यास आणि स्वसामर्थ्याचा जास्तीत जास्त उपयोग केल्यास महाराष्ट्र राज्य ,भारतातील शैक्षणिक उत्कृष्टतेमध्ये आघाडीवर राहिल आणि जागतिक स्तरावर स्थान निर्माण करण्यासाठी उदयास येईल, यात शंका नाही.

2.2 महाराष्ट्रातील उच्च शिक्षण संस्थांचे (HEIs) सांख्यिकीय तपशील (प्रोफाइल)

महाराष्ट्र हे भारतातील उच्च शिक्षणाचे एक प्रमुख केंद्र आहे, ज्यामध्ये विद्यापीठे, महाविद्यालये आणि एकल संस्थांचे एक मोठे जाळे आहे ,जे एकत्रितपणे मोठ्या प्रमाणात विद्यार्थी संख्येच्या उच्च शिक्षणाच्या गरजांची पूर्तता करते. राज्याच्या उच्च शिक्षण प्रणाली संस्था प्रकार, मालकी संरचना आणि शैक्षणिक कार्यक्रमा बाबतीत लक्षणीय विविधता दर्शवते. 2021-22 शैक्षणिक वर्षातील नवीनतम उपलब्ध आकडेवारीवर आधारित महाराष्ट्रातील उच्च शिक्षण संस्थांची तपशीलवार सांख्यिकीय माहिती खाली दिली आहे.

1. संस्थांची संख्या

विद्यापीठे: महाराष्ट्रात 2021-22 पर्यंत 74 विद्यापीठे होती , जी मागील वर्षातील 71 पेक्षा किंचित वाढ दर्शविते. या विद्यापीठांमध्ये राज्य विद्यापीठे, अभिमत विद्यापीठे, खाजगी विद्यापीठे आणि केंद्रीय विद्यापीठे यांचा समावेश होतो.

कोष्टक 2.1: महाराष्ट्र आणि भारतातील विद्यापीठे आणि महाविद्यालयांची तुलना

वर्ष	विद्यापीठे (महाराष्ट्र)	महाविद्यालये (महाराष्ट्र)	विद्यापीठे (भारत)	महाविद्यालये (भारत)
२०२१-२२	७४	४६८५	१११३	४१६००
२०२०-२१	७१	४५३१	११६८	४२८२५

संदर्भ: AISHE २०२१-२२

महाविद्यालये: राज्यात 4685 महाविद्यालये आहेत, जी मागील वर्षीच्या संख्येपेक्षा - 4,531 पेक्षा - किंचित वाढली आहे. भारतातील एकूण महाविद्यालयांपैकी हा आकडा साधारण १०.९% आहे. महाराष्ट्र हे उच्च शिक्षण संस्थांचे सर्वाधिक केंद्रीकरण असलेल्या राज्यांपैकी एक आहे. (टीप: २०११ च्या जनगणनेनुसार भारताच्या लोकसंख्येमध्ये महाराष्ट्राचा वाटा देखील सुमारे 10 टक्के होता.)

2. महाविद्यालयांचे प्रकार

कोष्टक 2.2: महाविद्यालयांचे प्रकार

Colleges by type	2020-2021	2021-2022
Private	2835	2976
Private aided	1162	1167
Total Private	3997	4143
Government	534	542
Grand Total	4531	4685

Source: AISHE Report 2021-22

- खाजगी महाविद्यालये: महाराष्ट्रातील एकूण महाविद्यालयांपैकी 4,143 खाजगी महाविद्यालये (अनुदानित आणि विनाअनुदानित संस्थांसह) आहेत. खाजगी महाविद्यालये राज्यातील एकूण महाविद्यालयांपैकी लक्षणीय भागाचे (88.4%) प्रतिनिधित्व करतात.
- खाजगी विनाअनुदानित महाविद्यालये: बहुसंख्य, (2,976 संस्थांसह) खाजगी विनाअनुदानित महाविद्यालये आहेत. ही संस्था मागील वर्षाच्या तुलनेत 4.7% वाढ दर्शविते.
- खाजगी अनुदानित महाविद्यालये: 1,167 खाजगी अनुदानित महाविद्यालये आहेत, जी मागील वर्षाच्या तुलनेत 0.4% ची किंचित वाढ दर्शवितात.
- शासकीय महाविद्यालये: महाराष्ट्रात 542 शासकीय महाविद्यालये आहेत, जी राज्यातील एकूण महाविद्यालयांच्या 11.6% आहेत. विद्यार्थ्यांच्या विस्तृत लोकसंख्येला परवडणारे शिक्षण देण्यासाठी ही महाविद्यालये महत्त्वपूर्ण आहेत.

3. नावनोंदणी आकडेवारी

एकूण नावनोंदणी: 2021-22 या शैक्षणिक वर्षात, महाराष्ट्रातील उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये एकूण विद्यार्थी नोंदणी अंदाजे 32.07 लाख होती, जी मागील वर्षाच्या तुलनेत 5.1% वाढ दर्शवते. ही वाढ प्रामुख्याने खाजगी विनाअनुदानित संस्थांमधील नावनोंदणीमुळे झाली असून २०२०-२१ शैक्षणिक वर्षाच्या तुलनेत त्यांच्यामध्ये ८.१% वाढ दिसून आली.

खाजगी विरुद्ध सरकारी महाविद्यालये: खाजगी विनाअनुदानित महाविद्यालयांनी सर्वाधिक (१५.३९ लाख) विद्यार्थ्यांची नोंदणी केली, त्यानंतर येतात खाजगी अनुदानित महाविद्यालये (१३.४५ लाख नोंदणी). सरकारी महाविद्यालयांनी सुमारे 3.22 लाख विद्यार्थ्यांची नोंदणी केली, जी स्थिर वाढ दर्शवते.

4. एकूण नोंदणी प्रमाण (Gross Enrollment Ratio - GER)

एकूण नोंदणी प्रमाण: उच्च शिक्षणातील महाराष्ट्राचा GER (18-23 वयोगटातील) 2021-22 मध्ये 35.3% होता, जो राष्ट्रीय सरासरी 28.4% पेक्षा लक्षणीय रित्या जास्त होता. हे प्रमाण राज्यभर उच्च शिक्षणासाठी तुलनेने व्यापक प्रवेश दर्शवते.

लिंगनिहाय GER: पुरुषांसाठी GER 37.1% होता, तर स्त्रियांसाठी तो किंचित कमी 33.3% इतका होता. महिला GER मध्ये मागील वर्षाच्या तुलनेत किंचित घट दर्शवत असला तरी, देशभराशी तुलना केली असता महाराष्ट्राने उच्च शिक्षणामध्ये अधिक लैंगिक समानता दर्शविली आहे हे स्पष्ट होते.

5. विद्यार्थी-शिक्षक गुणोत्तर (Pupil – Teacher Ratio - PTR)

- विद्यापीठे आणि महाविद्यालये: 2021-22 मध्ये महाराष्ट्रातील विद्यापीठे आणि महाविद्यालयांसाठी साधारणपणे विद्यार्थी-शिक्षक गुणोत्तर 25:1 होते, जे 24:1 च्या राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा किंचित जास्त होते. हे विद्यार्थ्यांसाठी शिक्षकांचे तुलनेने संतुलित वितरण दर्शवित असले तरी सुधारणेला वाव आहे.
- विद्यापीठे आणि घटक संस्था : विद्यापीठे आणि त्यांच्या घटक संस्थांमध्ये, विद्यार्थी-शिक्षक गुणोत्तर 16:1 होते, जे या अधिक एकात्मिक शैक्षणिक वातावरणात अनुकूल शिक्षक-विद्यार्थी गुणोत्तर दर्शविते.

6. महाविद्यालयीन घनता

- राज्य सरासरी: महाराष्ट्रात प्रत्येक १ लाख लोकसंख्येमागे ३६ महाविद्यालये आहेत (देशभरातील सरासरी: ३० महाविद्यालये) महाराष्ट्र राज्यातील महाविद्यालयीन घनतेचे जास्त असलेले प्रमाण राज्याच्या विविध भागांमध्ये उच्च शिक्षण सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी राज्याची कटिबद्धता दर्शविते.
- जिल्हा निहाय घनता: पुणे (४७५ महाविद्यालये) आणि नागपूर (३२६ महाविद्यालये) यावरून देशाच्या सर्व जिल्ह्यांमध्ये हे जिल्हे अग्रभागी असल्याचे दिसते. परंतु त्याचीच दुसरी बाजू ही आहे कि शहरी आणि ग्रामीण भागात महाविद्यालयीन संख्येमध्ये असलेली तफावत लक्षणीय आहे.

7. परदेशी विद्यार्थी

- शैक्षणिक वर्ष २०२१-२२ मध्ये महाराष्ट्रात एकूण ४८५६ विदेशी विद्यार्थ्यांनी प्रवेश घेतला. देशभरात आलेल्या विदेशी विद्यार्थ्यांमध्ये महाराष्ट्राचे प्रमाण १०.४ % होते. महाराष्ट्रात नोंदणी केलेल्या परदेशी विद्यार्थ्यांचे आकर्षण मुख्यत्वेकरून पदवीपूर्व अभ्यासक्रमांसाठी होते.

8. दूरस्थ शिक्षण:

- महाराष्ट्र राज्यात दूरस्थ शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या २०२१-२२ या शैक्षणिक वर्षात ५ लाख ४ हजार एवढी होती. दूरस्थ शिक्षणाचे माध्यम हे महाराष्ट्राच्या उच्चशिक्षण प्रणालीचे एक महत्वाचे अंग आहे. ज्यांना आपापल्या वेळेच्या सोईनुसार उच्च शिक्षणाचा पाठपुरावा करायचा आहे अशा विद्यार्थ्यांसाठी दूरस्थ शिक्षण हे अत्यंत उपयुक्त माध्यम आहे.

उपरोक्त सांख्यिकीय तपाशीलावरून महाराष्ट्र राज्याचा देशाच्या एकूण उच्च शिक्षण प्रणालीमध्ये महत्वाचा सहभाग आहे हे अधोरेखित होते - मुबलक शिक्षण संस्था, नोंदणीचे मोठे प्रमाण आणि आंतरराष्ट्रीय शिक्षणामध्ये मोठा सहभाग या सर्व गोष्टी लक्षणीय आहेत. तथापि, विद्यार्थी-शिक्षक गुणोत्तर, उच्च शिक्षणातील स्त्री-पुरुष असमानता तसेच राज्याच्या शहरी आणि ग्रामीण भागात उच्च शिक्षणाच्या बाबतीत असलेली तफावत या आव्हानांना समर्थपणे सामोरे जाण्याची नितांत आवश्यकता याची देखील नोंद घेणे गरजेचे आहे.

2.3 महाराष्ट्रातील उच्च शिक्षण संस्था : निधी वितरणाची प्रक्रिया

महाराष्ट्रातील उच्च शिक्षण संस्थांसाठीच्या निधी वितरणाची प्रक्रिया सुनिश्चित करताना ज्या महत्त्वपूर्ण बाबींचा विचार केला जातो त्यामध्ये शिक्षणाची गुणवत्ता, कार्यक्षमता आणि पायाभूत सुविधांचा विकास यांचा प्रामुख्याने समावेश केला जातो. महाराष्ट्र शासनाचे उच्चशिक्षण आणि तंत्रशिक्षण विभाग यांच्या वतीने अनेकविध योजनांच्या माध्यमातून निधीचे वितरण केले जाते. प्रत्येक योजना एखादी विशिष्ट संस्थात्मक गरज भागविण्यासाठी आखलेली असते. या सर्व योजनांचा एकत्रित परिणाम - उच्च शिक्षण प्रणालीमध्ये ज्ञानार्जन, संशोधन आणि व्यक्तींचा व्यावसायिक विकास यासाठी निकोप वातावरणाची निर्मिती व्हावी हा त्यामागचा मुख्य उद्देश असतो.

1. सर्वसाधारण कार्यनिधी

- कृषि विद्यापीठे वगळून इतर विद्यापीठे: या योजनेत दैनंदिन कार्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर निधी वितरण केले जाते. त्यामध्ये शिक्षक व शिक्षकेतर कर्मचारी यांचे वेतन, प्रशासकीय खर्च आणि विद्यार्थी सुविधा यांचा मुख्यत्वेकरून विचार होतो. या योजनेमुळे बिगर-कृषि विद्यापीठांचे दैनंदिन चलनवलन सुरळीत होते.

- सरकारी महाविद्यालयांना सहाय्य: या योजनेमध्ये विद्यापीठांसाठी असलेल्या उपरोक्त योजनेप्रमाणेच सरकारी महाविद्यालयांना त्यांचे दैनंदिन कार्य चालविण्यासाठी निधी पुरवठा केला जातो.
2. शिष्यवृत्ती आणि विद्यार्थी सहाय्य
- अल्पसंख्याक विद्यार्थ्यांसाठी पोस्ट मॅट्रिक शिष्यवृत्ती: या योजनेद्वारा आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या अल्पसंख्याकांसाठी शिकवणी (Tuition) फी आणि इतर शैक्षणिक खर्चाकरिता निधी पुरवून त्यांच्यासाठी उच्च शिक्षणाची दारे उघडली जावीत असा प्रयत्न असतो.
 - दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठी पोस्ट मॅट्रिक शिष्यवृत्ती: उपरोक्त अल्पसंख्यांक योजने प्रमाणेच दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठी या विशेष योजनेचे आयोजन करण्यात आले आहे.
3. गुणवत्ता सुधार योजना:
- निवडक राज्य विद्यापीठांसाठी गुणवत्ता सुधार योजना: या योजने अंतर्गत निवडक राज्य विद्यापीठांमध्ये उच्च दर्जाच्या संसाधनांचा विकास करणे, प्रगत शैक्षणिक तंत्रज्ञानामध्ये निवेश आणि शैक्षणिक गुणवत्ता सुधार यांसाठी निधी वितरित केला जातो.
 - निवडक स्वायत्त महाविद्यालयांसाठी गुणवत्ता सुधार योजना: निवडक राज्य विद्यापीठांसाठी असलेल्या उपरोक्त गुणवत्ता सुधार योजनेच्याच धर्तीवर निवडक स्वायत्त महाविद्यालयांसाठी या गुणवत्ता सुधार योजनेचे आयोजन करण्यात आले आहे.
4. पायाभूत सुविधा आणि संशोधन चालना
- प्रधानमंत्री उच्चतर शिक्षा अभियान (PM-USHA): नेमून दिलेल्या निकषांवर पात्र ठरणाऱ्या राज्य उच्च शिक्षण संस्थांना पायाभूत सोयींचा विकास आणि संशोधनाला चालना यासाठी केंद्रसरकारकडून मोठ्या प्रमाणावर सहाय्य करणारी महत्वपूर्ण योजना.
 - महाराष्ट्र राज्य अध्यापक विकास अकादमी: राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (NEP) २०२० यामध्ये अभिप्रेत असलेल्या शैक्षणिक सुधारणांना मूर्त स्वरूप देण्यासाठी उच्च शिक्षण संस्थांतील अध्यापकांना प्रशिक्षण देणारी संस्था.

5. प्रशासकीय आणि दिशादर्शक सहाय्य

- सर्वसाधारण प्रशासकीय सहाय्य: राज्यातील उच्च शिक्षण विभागामार्फत शैक्षणिक धोरण अंमलबजावणी आणि नियमन, विद्यापीठांच्या कार्याचे राज्य पातळीवर शासन व नियमन यासाठी सर्वसाधारण प्रशासकीय सहाय्य.
- स्टेट इन्स्टिट्यूट फॉर ऍडमिनीस्ट्रेटिव्ह करिअर्स : प्रशासकीय सेवेत निवड व्हावी यासाठी इच्छुक विद्यार्थ्यांची तयारी करून घेणे, त्यांची रोजगार क्षमता वाढवून त्यांना प्रशासकीय जबाबदाऱ्या समर्थपणे पेलण्यासाठी तयार करणे यासाठी आर्थिक सहाय्य.

6. विशेष कार्यक्रम आणि प्रोत्साहन:

विद्यापीठ कर्मचारी आणि अनुदानित महाविद्यालयीन कर्मचाऱ्यांसाठी अंशदायी भविष्य निर्वाह निधी: ही योजना भविष्य निर्वाह निधी योगदानाद्वारे कर्मचाऱ्यांची सेवानिवृत्ती सुरक्षित करून कल्याण आणि स्थिरता सुनिश्चित करते.

परिभाषित अंशदायी पेन्शन योजना: या पेन्शन योजनेतर्गत पात्र शिक्षक आणि शिक्षकेतर कर्मचाऱ्यांसाठी समर्पित निधीची वचनबद्धता करण्यात आली आहे, जी सेवानिवृत्तीनंतर आर्थिक सुरक्षा प्रदान करते.

उपरोक्त संरचित निधी यंत्रणांचा उद्देश महाराष्ट्रातील उच्च शिक्षण संस्था सध्याच्या कार्यान्वित गरजा पूर्ण करण्यासाठी आणि भविष्यातील विकासात्मक उद्दिष्टांचा पाठपुरावा करण्यासाठी तयार करणे आहे, ज्यामुळे राज्यातील उच्च शिक्षणाची गुणवत्ता राखणे आणि वृद्धीगत करणे सुकर होऊ शकते.

2:4 उच्च शिक्षण संस्थांसाठी निधीचे स्रोत

उच्च शिक्षण संस्थांसाठीचा निधी प्रामुख्याने विविध स्रोतांतून प्राप्त होतो. प्रत्येक स्रोत, संस्थेच्या वेगवेगळ्या कार्यकारी आणि विकासाच्या गरजांमध्ये योगदान देत असतो.

1. सरकारी अनुदान:

सरकारी अनुदान हे अनेक सार्वजनिक संस्थांसाठी निधीचे महत्वपूर्ण स्रोत असतात. केंद्र आणि राज्य ही दोन्ही सरकारे हे अनुदान देतात, विशेषतः भांडवली खर्च, संशोधन प्रकल्प आणि

कार्यकारी खर्च (उदा, कर्मचार्यांचे वेतन, पायाभूत सुविधांच्या देखभालीचा खर्च) यासाठी वाटप केले जाते. सरकारी अनुदानांमध्ये प्राध्यापकांचे वेतन, असलेल्या सुविधांची देखभाल किंवा प्रयोगशाळा आणि ग्रंथालयांसारख्या नवीन पायाभूत सुविधांची उभारणी यांचा देखील समावेश होतो. सरकार अनेकदा संशोधन प्रकल्पांसाठी, विद्यापीठांमध्ये नवकल्पनांचा पाठपुरावा करण्यासाठी आणि एकूणच शैक्षणिक प्रगतीसाठी विशिष्ट निधी प्रदान करते. संशोधन क्षमता वाढवण्यासाठी आणि संस्थांची राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर स्पर्धात्मक गुणवत्ता कायम टिकवून ठेवण्यासाठी हा निधी महत्त्वपूर्ण असतो.

2. विद्यार्थ्यांकडून मिळणारे शुल्क (फी)

विद्यार्थ्यांकडून मिळणारे शुल्क (फी): उच्च शिक्षण संस्थांसाठी दूसरा महत्वाचा स्रोत म्हणजे विद्यार्थ्यांकडून येणारी शुल्क (शिकवण शुल्क धरून). अनेक विद्यापीठांसाठी 'ट्यूशन फी' हा त्यांचा सर्वात मोठा स्वनिर्मित निधी स्रोत असतो - विशेषतः खूप मोठी गणसंख्या असलेल्या विद्यापीठांसाठी. या शुल्काचा विनियोग अनेक कार्यालयीन खर्च - विशेषतः प्रशासकीय खर्च, विद्यार्थी सहाय्य सेवा आणि विद्यापीठाच्या दैनंदिन गरजा भागविण्यासाठी केला जाऊ शकतो.

3. प्रायोजित संशोधन प्रकल्प आणि सल्लागार सेवा

शिक्षण शुल्काव्यतिरिक्त, शैक्षणिक संस्था, सल्लागार सेवा आणि कार्यकारी विकास कार्यक्रम (EDPs) द्वारे निधी मिळवतात. अनेक प्राध्यापक, उद्योग-भागीदार किंवा सरकारी संस्था यांच्या बरोबर सल्लागार प्रकल्पांमध्ये गुंतलेले असतात, ज्यातून तज्ज्ञसल्ला आणि संशोधनासाठी अंतर्दृष्टि निर्माण होते. या सल्लागार सेवा संस्थेच्या उत्पन्नात भर टाकतात. शिवाय अशा प्रकल्पांमध्ये सहभागी असलेल्या प्राध्यापक आणि विद्यार्थ्यांचा प्रत्यक्ष अनुभव वाढीस लागतो. प्रायोजित संशोधन प्रकल्प संस्थात्मक निधीचा एक महत्वाचा घटक बनतात. सरकारी विभाग, खाजगी संस्था आणि आंतरराष्ट्रीय संस्थांसह विविध बाह्य संस्था प्रायोजित संशोधनासाठी निधी देतात. हे प्रकल्प बऱ्याचदा विशिष्ट सामाजिक आव्हानांना सामोरे जातात किंवा एखाद्या गंभीर विषयावर उच्च दर्जाचे ज्ञान प्रदान करतात .

4. महाराष्ट्रातील विद्यापीठांमध्ये सल्लागार सेवा

महाराष्ट्रातील सार्वजनिक विद्यापीठांमधील सल्लागार सेवा ह्या खर्च वसुली, स्पर्धात्मकता आणि निर्मिती असा संरचित दृष्टिकोन अधोरेखित करतात. प्रत्येक विद्यापीठ त्यांच्या सल्लागार सेवांसाठी प्रकल्पाच्या दैनंदिन गरजा, शैक्षणिक ध्येय आणि बाजारातील स्तर यांच्याशी मिळती जुळती धोरणात्मकपणे तयार केलेली शुल्क आकार योजना वापरते. या पद्धती विद्यापीठाची आर्थिक स्थिरता तर सुलभ करतातच त्याशिवाय या संस्थांमधील संशोधन, विकास आणि उद्योग सहकार्याच्या संस्कृतीच्या निर्मितीमध्ये योगदान देतात.

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ (SPPU) आणि मुंबई विद्यापीठ यांसारख्या संस्था खर्चावर आधारित किंमत लागू करतात, जिथे वेतन, साहित्य आणि प्रवास अशा बाबी प्रत्यक्ष खर्चात समाविष्ट होतात. याउलट, अप्रत्यक्ष खर्चात, प्रशासकीय खर्च आणि सुविधा खर्च सामावलेले असतात. SPPU मुख्य अन्वेषकांना सल्लागार शुल्काच्या 70% पर्यंत रक्कम देऊन प्राध्यापकांना प्रोत्साहन देते. मुंबई विद्यापीठ संस्थात्मक खर्च वसुलीसाठी 20-30% वरखर्च शुल्क लागू करते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठात बाजार-आधारित किंमत धोरणे, उद्योग मानकांनुसार स्पर्धात्मक दर सुनिश्चित केलेले दिसतात . हे विद्यापीठ संसाधनांच्या वापरावर आधारित शुल्क वाटपासह स्तरानुसार वेगळी किंमत देखील ठरवते – जेव्हा विद्यापीठाच्या पायाभूत सुविधांची आवश्यकता नसते तेव्हा वैयक्तिक सल्लागारांना अधिक जास्तीचा वाटा मिळवता येतो.

इन्स्टिट्यूट ऑफ केमिकल टेक्नॉलॉजी (ICT) सारख्या संस्थांनी अंगीकारलेली मूल्य-आधारित किंमत ही विशेष कौशल्य आणि सेवा प्रतिबिंबित करते . फॅकल्टी सदस्य सल्लागार शुल्काचा एक भाग राखून ठेवतात, तर जास्तीचा निधी संस्थात्मक वाढीस हातभार लावतो . शिवाजी विद्यापीठ जटिलतेनुसार प्रकल्प-आधारित किंमत ठरवते . त्याच वेळी, स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ आणि गोंडवाना विद्यापीठ हे प्राध्यापक , कर्मचारी आणि संशोधन निधीमध्ये कमाईचे वाटप करून स्तर अनुसार वाटप पद्धती वापरतात. अमरावती विद्यापीठात, सरकार प्रायोजित प्रकल्पांमध्ये यथोचित आणि पारदर्शक पद्धतीने, संशोधन तज्ज्ञ, रसायने आणि प्रकल्पानुसार विशिष्ट खर्चासाठी वाटप करण्यास प्राधान्य देण्यात येते.

सल्लागार सेवांच्या या संरचित किंमत यंत्रणा, एकत्रितपणे, महाराष्ट्रातील सार्वजनिक विद्यापीठांची आर्थिक आणि संशोधन परिसंस्था तर मजबूत करतातच, त्याशिवाय शैक्षणिक-उद्योग भागीदारीमध्ये आपली महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

5. खाजगी देणग्या, एंडोव्हमेंट देणगी आणि भागीदारी:

(एंडोव्हमेंट देणगी - ज्या देणगीची मुद्दल राखून ठेवलेली असते आणि मिळणाऱ्या व्याजाची रक्कम संस्थेच्या खर्चासाठी वापरली जाते)

सरकारी आणि संशोधन निधी व्यतिरिक्त, उच्च शिक्षण संस्थांना खाजगी देणग्या, एंडोव्हमेंट देणगी आणि भागीदारी यांचा हातभार लागतो.

अनेक विद्यापीठांनी आपापल्या संस्थेच्या वतीने प्रतिष्ठानांची स्थापना केली आहे जी माजी विद्यार्थी, उद्योगपती आणि इतर हितचिंतकांकडून सक्रियपणे परोपकारी देणग्यांच्या शोधात असतात. या निधींचा वापर अनेकदा शिष्यवृत्ती, संशोधन वृत्ती आणि विशेष शैक्षणिक कार्यक्रम राबविण्यासाठी केला जातो, ज्यामुळे विद्यार्थ्यांवरील आर्थिक भार कमी होतो आणि शैक्षणिक उत्कृष्टतेला चालना मिळते. (उदाहरणार्थ, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ आणि डॉ बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ यांनी असे यशस्वी प्रयत्न केले आहेत.)

उद्योगांबरोबर केलेली खाजगी भागीदारी ही सहयोगी संशोधन आणि विकास उपक्रमांद्वारे शैक्षणिक संस्थांसाठी कमाईचे स्रोत प्रदान करते. अशा सहकार्यामुळे आर्थिक संसाधने मिळतात आणि विद्यार्थ्यांना उद्योग-संबंधित संशोधन आणि इंटर्नशिप करण्याची संधी मिळते.

6. बौद्धिक संपदा आणि पेटंट्स

प्रगत आणि नाविन्यपूर्ण संशोधन करणाऱ्या उच्च शिक्षण संस्थांसाठी बौद्धिक संपदा आणि पेटंट्स यातून मिळणारे उत्पन्न हा अधिकाधिक महत्त्वाचा निधी स्रोत होत आहे. अशा विद्यापीठांतून निर्माण होणारे पेटंट्स उद्योग जगताला देऊन त्यातून निधी प्राप्त केला जातो; या निधीचा विनियोग करून अधिक प्रगत संशोधन आणि त्यातून अधिक पेटंट्स आणि अर्थातच, अधिक संस्थात्मक उत्पन्न अशी साखळी तयार होऊ शकते. काही विद्यापीठांनी तर या साठी 'टेक्नॉलॉजी ट्रान्सफर ऑफिसेस' स्थापन करून मोठ्या प्रमाणावर निधी प्राप्त केला आहे. विज्ञान, तंत्रज्ञान व अभियांत्रिकी क्षेत्रात प्रगत संशोधन करणाऱ्या विद्यापीठांना या बाबतीत पुष्कळ वाव आहे.

2.5 प्रमुख खर्च क्षेत्रे:

उच्च शैक्षणिक संस्थांना विविध प्रकारचे खर्च असतात , प्रत्येक खर्च त्यांच्या कामकाजासाठी, वाढीसाठी आणि शैक्षणिक मोहिमांच्या पूर्ततेसाठी महत्त्वपूर्ण असतो. या खर्चाचे वर्गीकरण-दैनंदिन खर्च, भांडवली गुंतवणूक, संशोधन आणि विकास, विद्यार्थी सहाय्य सेवा आणि इतर संस्थात्मक विकास उपक्रम असे ढोबळमानाने केले जाऊ शकते.

1. वेतन आणि फायदे:

अध्यापक आणि शिक्षकेतर कर्मचाऱ्यांचे वेतन आणि इतर सुविधा यांवरील खर्च हा बहुतेक शैक्षणिक संस्थांसाठी, पुनःपुन्हा येणारा, सर्वात मोठा खर्च असतो. यामध्ये शिक्षक, प्रशासकीय कर्मचारी, तांत्रिक कर्मचारी आणि इतर सहाय्यक कर्मचाऱ्यांना प्रदान केलेले वेतन, भत्ते आणि इतर फायदे समाविष्ट असतात. हे खर्च भागवण्यासाठी, संस्था त्यांच्या अर्थसंकल्पातील महत्त्वपूर्ण भाग काढून ठेवतात. फायद्यांमध्ये आरोग्य विमा, सेवानिवृत्तीचे फायदे आणि कार्यक्षमता-आधारित प्रोत्साहने यांचा समावेश असू शकतो, ज्यामुळे प्रतिभावान कर्मचारी आकर्षित करण्यासाठी आणि त्यांना टिकवून ठेवण्यासाठी हा खर्च महत्त्वपूर्ण ठरतो.

2. शैक्षणिक पायाभूत सुविधांची देखभाल:

शैक्षणिक पायाभूत सुविधांची देखभाल ही आणखी एक मोठी खर्च श्रेणी आहे ज्यामध्ये वर्गखोल्या, ग्रंथालये, प्रयोगशाळा, संशोधन केंद्रे आणि इतर भौतिक सुविधांच्या देखभालीवरील खर्चाचा समावेश होतो. शिक्षण आणि संशोधनासाठी अनुकूल वातावरण तयार करण्यासाठी योग्य देखभाल आवश्यक असते. IT पायाभूत सुविधा राखणे हे देखील यातच समावते, ज्या द्वारे, प्रभावी शिक्षण आणि संशोधनासाठी संस्था नवीनतम तंत्रज्ञान आणि संसाधनांनी सुसज्ज राहतील हे सुनिश्चित केले जाते.

3. भांडवली खर्च:

भांडवली खर्चामध्ये नवीन पायाभूत सुविधा, नवीन उपकरणे आणि संस्थेच्या वाढीला सहाय्य करणाऱ्या इतर दीर्घकालीन गुंतवणुकींचा समावेश होतो. यामध्ये नवीन शैक्षणिक इमारती बांधणे, प्रगत संशोधन उपकरणे खरेदी करणे, अभियांत्रिकी कार्यशाळा स्थापन करणे आणि डिजिटल ग्रंथालये उभारणे यांचा समावेश आहे.

4. संशोधन आणि विकास (R&D) खर्च:

संशोधन आणि विकासावरील खर्च हे अग्रगण्य शैक्षणिक संस्थांचे वैशिष्ट्य आहे. यामध्ये संशोधन प्रकल्पांवर खर्च केलेला निधी, विशेष संशोधन उपकरणांची खरेदी, संशोधकांना दिलेले अनुदान तसेच संशोधन परिषदा आणि कार्यशाळांचे आयोजन यांचा समावेश होतो. संशोधन आणि विकास निधी (R&D निधी) सामान्यतः अंतर्गत संसाधने आणि बाह्य संसाधनांमध्ये सरकारी संस्था, खाजगी संस्था आणि आंतरराष्ट्रीय संस्थांकडून आलेले अनुदान अशा माध्यमांतून मिळतो.

5. विद्यार्थी सहाय्य सेवा:

विद्यार्थी सहाय्य सेवांमध्ये विद्यार्थ्यांचे कल्याण आणि शैक्षणिक अनुभव अधिक दर्जेदार करण्यासाठी अनेक प्रकारच्या खर्चाचा समावेश होतो. यामध्ये शिष्यवृत्ती, फी माफी, विद्यार्थ्यांच्या उपक्रमांसाठी निधी, व्यवसाय मार्गदर्शन सेवा आणि विद्यार्थी गट आणि विद्यार्थी संस्थांना पाठिंबा यांचा समावेश असतो. विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासात योगदान देणाऱ्या आरोग्य सेवा, समुपदेशन आणि इतर सहाय्य सेवांसाठीही शैक्षणिक संस्था निधीचे वाटप करतात.

6. शैक्षणिक संसाधने आणि ग्रंथालयाचा खर्च:

खर्चाचे आणखी एक महत्वाचे क्षेत्र म्हणजे शैक्षणिक संसाधनांमध्ये गुंतवणूक, उदाहरणार्थ, ग्रंथालये, डिजिटल भांडार आणि अभ्यासपूर्ण जर्नल्सची उपलब्धता. वाचनालये ही शैक्षणिक संशोधन आणि अध्यापनाचा कणा असतात. उच्च शिक्षण संस्था पुस्तके खरेदी करण्यासाठी, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय जर्नल्सची सदस्यता घेण्यासाठी आणि डिजिटल लायब्ररी संसाधने स्थापित करण्यासाठी मोठी रक्कम खर्च करतात.

7. परिसंवाद, परिषद आणि कार्यशाळा यांच्यावरील खर्च:

ज्ञानाची देवाणघेवाण आणि व्यावसायिक विकास सुलभ करण्यासाठी शैक्षणिक संस्था अनेकदा परिसंवाद, परिषदा आणि कार्यशाळा आयोजित करतात. हे कार्यक्रम प्राध्यापक, विद्यार्थी आणि उद्योग तज्ञांना अलीकडच्या प्रचलित घडामोडींवर चर्चा करण्यासाठी, संशोधनाचे निष्कर्ष सादर करण्यासाठी आणि सहयोगी शिक्षणात सहभागी होण्यासाठी व्यासपीठ प्रदान करतात. या श्रेणीतील खर्चांमध्ये तज्ज्ञ वक्त्यांचे मानधन, व्यवस्थापन खर्च आणि परिषदांच्या कार्यवाहीचे

प्रकाशन समाविष्ट असते. संस्थेची शैक्षणिक प्रतिष्ठा वाढवण्यासाठी आणि व्यावसायिक विकासाच्या संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी या प्रकारचा खर्च महत्त्वाचा असतो.

8. प्रायोजित प्रकल्प आणि सल्लागार सेवा:

संस्था त्यांच्या संशोधन आणि ज्ञान प्रसार उपक्रमांचा एक भाग म्हणून प्रायोजित प्रकल्प आणि सल्लागार सेवांमध्ये कार्यरत असतात. सरकारी संस्था किंवा खाजगी संस्था अनेकदा प्रायोजित प्रकल्पांना निधी देतात आणि विशिष्ट सामाजिक किंवा औद्योगिक आव्हाने सोडवण्यासाठी संशोधनाचा समावेश करतात. दुसरीकडे, सल्लागार सेवांमध्ये उद्योग भागीदारांना तज्ञ सल्ला आणि समस्यांवर उपाय सुचविणे समाविष्ट असते. या श्रेणीतील खर्चामध्ये प्रकल्पाच्या अंमलबजावणीशी संबंधित खर्च, आवश्यक संसाधनांची खरेदी आणि या बाबींमध्ये सहभागी असलेल्या कर्मचाऱ्यांचे मानधन यांचा समावेश होतो.

9. समुदायापर्यंत पोहोचण्यासाठीचे उपक्रम आणि विस्तार उपक्रमांवर खर्च:

अनेक उच्च शैक्षणिक संस्था सामुदायिक उपक्रम आणि विस्तार उपक्रमांमध्ये देखील सामील असतात, ज्यात सामाजिक विकास प्रकल्प, क्षमता-निर्मिती कार्यक्रम आणि स्थानिक समुदायांसोबत सहकारी यांचा समावेश असतो. हे उपक्रम, संस्थात्मक अर्थसंकल्प किंवा बाह्य अनुदानांद्वारे निधी प्राप्त करून, संस्थेचा सामाजिक प्रभाव वाढवतात आणि प्रादेशिक विकासाला हातभार लावतात. अशा खर्चामध्ये आरोग्य शिबिरे आयोजित करण्यापासून ते शाश्वतता आणि ग्रामीण विकासाबाबत जागरूकता कार्यक्रम आयोजित करण्यापर्यंत विविध उपक्रमांचा समावेश होतो.

10. प्रशासकीय आणि कारभार खर्च:

प्रशासकीय खर्चामध्ये संस्थेच्या प्रशासन आणि व्यवस्थापनाशी संबंधित खर्चाचा समावेश होतो. यामध्ये प्रशासकीय कर्मचाऱ्यांचे वेतन, कार्यालये चालवण्याचा खर्च आणि मंडळाच्या बैठका आयोजित करण्यासाठी लागणारा खर्च, लेखापरीक्षण आणि अनुपालन कार्य खर्च यांचा समावेश होतो. सुरळीत कामकाजासाठी आणि नियामक आवश्यकतांचे पालन करण्यासाठी प्रभावी प्रशासन आवश्यक असते, ज्यामुळे ही एक महत्त्वाची खर्च श्रेणी ठरते.

2.6 आर्थिक शाश्वतता साध्य करण्यात येणारी आव्हाने

1. पुरेशा सरकारी निधीचा अभाव:

उच्च शिक्षण संस्था (HEI) विशेषतः सार्वजनिक विद्यापीठे आणि महाविद्यालयांसमोरील प्रमुख आव्हानांपैकी एक म्हणजे सरकारी निधीची घटती उपलब्धता. सार्वजनिक वित्तपुरवठा, पारंपारिकपणे विद्यापीठांसाठी एक महत्वपूर्ण आधार आहे, जो एकतर घटत आहे किंवा आहे तिथेच आहे. परिणामी, संशोधन, पायाभूत सुविधा आणि विद्यार्थी सेवा यासारख्या अत्यावश्यक क्षेत्रांसाठी आवश्यक निधी प्राप्त करण्यासाठी उच्च शिक्षण संस्थांना मदतीची आवश्यकता आहे. आधीच ताणलेल्या आर्थिक व्यवस्थेवर अतिरिक्त दबाव टाकण्याऐवजी विद्यापीठांनी पुरेशा सार्वजनिक आधाराशिवाय पर्यायी उत्पन्नाचे स्रोत शोधले पाहिजेत.

2. तीव्र स्पर्धात्मक पटल:

उच्च शिक्षण क्षेत्र अधिकाधिक स्पर्धात्मक बनत चालले आहे. विद्यापीठे, विद्यार्थ्यांसाठी संशोधन अनुदान आणि धोरणात्मक भागीदारीसाठी इच्छुक आहेत. उच्च-स्तरीय विद्यार्थ्यांना आकर्षित करण्यासाठी आणि महत्वपूर्ण संशोधन निधी प्राप्त करण्यासाठी, विद्यापीठांनी त्यांच्या शैक्षणिक कार्यक्रम, संशोधन सुविधा आणि प्राध्यापकांच्या गुणवत्तेत मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक केली पाहिजे. परंतु, या गुंतवणुकीसाठी भरीव आर्थिक संसाधनांची आवश्यकता असते, ज्यामुळे संस्थेच्या अर्थसंकल्पामध्ये समतोल राखण्याची आणि दीर्घकाळ टिकून राहण्याची क्षमता कमी होऊ शकते.

3. एकाच उत्पन्नाच्या स्रोतावर जास्त अवलंबित्व:

एकाच स्रोतावर खूप जास्त अवलंबून राहणे, जसे की शिक्षण शुल्कासारखी कमाई; जी आर्थिक स्थिरतेसाठी महत्वपूर्ण धोका निर्माण करते. प्रवेशात घट झाल्यास किंवा महसूल प्रवाहात अनपेक्षित व्यत्यय आल्यास उत्पन्नासाठी प्रामुख्याने विद्यार्थी नोंदणीवर अवलंबून असलेल्या शैक्षणिक संस्थांना मोठ्या जोखमीचा सामना करावा लागतो. ही जोखीम कमी करण्यासाठी आणि दीर्घकालीन टिकाव सुनिश्चित करण्यासाठी भागीदारी, माजी विद्यार्थ्यांच्या देणग्या किंवा संशोधनाचे व्यापारीकरण याद्वारे उत्पन्नाच्या स्रोतांमध्ये विविधता आणणे आवश्यक ठरते.

4. कमी नावनोंदणी दर:

नावनोंदणीचे चढ-उतार हे आर्थिक स्थिरतेसाठी एक गंभीर आव्हान आहे. शिक्षण शुल्काद्वारे उत्पन्न मिळविण्यासाठी विद्यापीठे विद्यार्थ्यांच्या प्रवेशाच्या ओघावर अवलंबून असतात. परंतु, लोकसंस्थेतील बदल, आर्थिक चढउतार आणि ऑनलाइन शिक्षणाच्या संधी तसेच वाढती स्पर्धा यामुळे नावनोंदणी संख्यांवर परिणाम होऊ शकतो. संभाव्य विद्यार्थ्यांच्या विस्तृत श्रेणीला आवाहन करण्यासाठी आणि आर्थिक स्थिरता सुरक्षित करण्यासाठी उच्च शिक्षण संस्थांनी प्रभावी विद्यार्थी भरती आणि विद्यार्थी टिकवून ठेवण्यासाठीची यथोचित धोरणे लागू करून परिस्थितीशी जुळवून घेतले पाहिजे.

5. उपलब्ध संसाधनांचा कमी वापर आणि निकृष्ट सेवा:

उच्च शिक्षण संस्थां कडून विद्यार्थ्यांना त्यांच्या शैक्षणिक प्रवासात उत्तमोत्तम सेवा देणे अपेक्षित असते. तथापि, निकृष्ट सेवा आणि संसाधनांचा कमी वापर, विशेषतः संशोधन सुविधा आणि परिसरातील पायाभूत सुविधा यांचा कमी वापर, यामुळे आर्थिक अकार्यक्षमता निर्माण होऊ शकते. आर्थिक सुस्थिती टिकवण्यासाठी विद्यार्थ्यांना सकारात्मक अनुभव देणे आणि उपलब्ध मालमतेचा जास्तीत जास्त वापर करणे महत्त्वाचे असते. दीर्घकालीन आर्थिक श्रेणी निर्माण करण्यात मदत करण्यासाठी शैक्षणिक आणि अशैक्षणिक आशा दोन्ही सेवा प्रभावशाली केल्या पाहिजेत.

6. ढासळणारी पायाभूत सुविधा आणि अपेक्षेपेक्षा कमी दर्जाच्या सुविधा:

दुर्लक्षित पायाभूत सुविधा आणि अन्न सेवांसह निकृष्ट दर्जाच्या सुविधांमुळे विद्यापीठाची प्रतिष्ठा खराब होऊ शकते आणि विद्यार्थ्यांच्या समाधानावर नकारात्मक परिणाम होतो. विद्यार्थी आधुनिक, सुस्थितीत असलेल्या सुविधांची अपेक्षा करतात ज्यामुळे शिक्षणासाठी अनुकूल वातावरण निर्माण होईल. पायाभूत सुविधांच्या समस्यांचे निराकरण न केल्यास किंवा अत्यावश्यक सेवा, स्वीकार्य मानकांपेक्षा कमी असल्यास, विद्यापीठांमध्ये नावनोंदणी आणि विद्यार्जनाचे सातत्य यामध्ये घट होऊ शकते. स्पर्धात्मक गुणवत्ता राखण्यासाठी आणि दीर्घकालीन आर्थिक सुस्थिती सुनिश्चित करण्यासाठी पायाभूत सुविधांमध्ये सुधारणा करणे आवश्यक असते.

7. अपुरा समन्वय, संवाद आणि व्यवस्थापन:

विविध विभाग आणि विभागांमधील अपुरा अंतर्गत समन्वय, कमकुवत संवाद चॅनेल आणि प्रभावहीन व्यवस्थापन पद्धती विद्यापीठाच्या कार्यक्षमतेने कार्य करण्याच्या क्षमते मध्ये अडथळे आणतात. सुव्यवस्थित प्रक्रिया आणि सक्षम नेतृत्व असेल तर उच्च शिक्षण संस्था महत्त्वपूर्ण संधींचा लाभ घेऊ शकतात, कार्यकारी अकार्यक्षमता दूर करू शकतात .आणि आर्थिक निचरा कमी करू शकतात. या आव्हानांवर मात करण्यासाठी, विद्यापीठांनी व्यावसायिक उत्कृष्टतेची संस्कृती जोपासली पाहिजे, मजबूत प्रशासकीय प्रणाली विकसित केली पाहिजे आणि सर्व स्तरांवर प्रभावी नेतृत्व केले गेले पाहिजे पाहिजे. आजच्या शैक्षणिक परिदृश्यात आर्थिक स्थिरता प्राप्त करण्यासाठी योग्य व्यवस्थापनाची नितांत आवश्यकता आहे.

2.7 निष्कर्ष

महाराष्ट्राच्या उच्च शिक्षण क्षेत्रामध्ये लक्षणीय सामर्थ्य आणि त्याचबरोबर महत्त्वपूर्ण आव्हाने आहेत. भारतातील उच्च शिक्षण क्षेत्रात अग्रेसर म्हणून महाराष्ट्र राज्याचे स्थान, राज्यातील संस्थांचे मजबूत नेटवर्क, भरीव विद्यार्थी नोंदणी आणि तुलनेने उच्च GER यांमुळे आहे. ही शिक्षण प्रणाली देशांतर्गत गरजा पूर्ण करते आणि आंतरराष्ट्रीय विद्यार्थ्यांना लक्षणीय प्रमाणात आकर्षित करते. तथापि, महाराष्ट्राच्या उच्च शिक्षण संस्था सरकारी अनुदाने आणि शिकवणी फी, प्रादेशिक असमानता आणि पायाभूत मर्यादांवर मोठ्या प्रमाणावर अवलंबून राहणे, यातून धोरणात्मक सुधारणांची आवश्यकता अधोरेखित होते.

उत्पन्न आणि खर्च यांच्यातील संबंध, मजबूत आर्थिक व्यवस्थापन पद्धतींची निकड अधोरेखित करतो. शैक्षणिक उद्दिष्टांसह आर्थिक धोरणे आखून, महाराष्ट्र आपल्या उच्च शिक्षण प्रणालीची शाश्वतता सुनिश्चित करू शकतो. महाराष्ट्रातील उच्च शिक्षणाची प्रणाली नव्याने आखण्यासाठी धोरणकर्ते, संस्थात्मक नेते आणि खाजगी क्षेत्र यांच्यात सहकार्याने प्रयत्न होण्याची गरज आहे.

महाराष्ट्र जागतिक उत्कृष्टतेसाठी प्रयत्नशील असताना, आपल्या सामर्थ्याचा फायदा घेऊन आणि आव्हानांना समर्थपणे तोंड देत भारतातील आपले नेतृत्व सुनिश्चित करेल आणि जागतिक स्तरावर गुणवत्ता आणि नाविन्यपूर्णतेचे मानदंड म्हणून आपल्या संस्था स्थापित करू शकेल. ही

दृष्टी केवळ महत्वाकांक्षी नसून आगामी दशकांतील राज्याच्या सामाजिक-आर्थिक प्रगतीसाठी अत्यावश्यक आहे.

प्रकरण 3

जागतिक पातळीवर आर्थिक व्यवस्थापनातील सर्वोत्तम पद्धती

3.1 परिचय

उच्च शिक्षण संस्था (HEIs) या विद्यार्थ्यांच्या प्रतिभेचे संगोपन करून, नाविन्यपूर्ण उपक्रमांना प्रोत्साहन देऊन आणि सामाजिक-आर्थिक विकासात योगदान देऊन, राज्याच्या आणि पर्यायाने देशाच्या भविष्याला आकार देणाऱ्या महत्त्वपूर्ण आधारस्तंभ असतात. तथापि, उच्च शिक्षणाची वाढती मागणी आणि मर्यादित आर्थिक संसाधनांमुळे जगभरातील संस्थांसमोर मोठी आव्हाने उभी ठाकली आहेत. त्यामुळे उच्च शिक्षण संस्थांची शाश्वतता, वाढ आणि गुणवत्ता सुनिश्चित करण्यासाठी प्रभावी आर्थिक व्यवस्थापन हे महत्वाचे ठरते.

या प्रकरण 3 मध्ये, उच्च शिक्षण संस्थांच्या (HEI च्या) आर्थिक व्यवस्थापनातील जागतिक पातळीवरील सर्वोत्तम पद्धतींचे अवलोकन केले आहे; केस स्टडीद्वारे यशस्वी आर्थिक पद्धतींचा शोध घेतला आहे, आणि विशेषतः महाराष्ट्राला लागू पडेल असा महत्वाचा गाभा मांडला आहे. महाराष्ट्रातील उच्च शिक्षणाची आर्थिक स्थिरता आणि बळकटी राखण्यासाठी, शैक्षणिक ध्येय्यधोरणे ठरविणारे तसेच संस्थांचे चालक आणि वित्तीय व्यवस्थापक यांना मार्गदर्शक ठरतील अशा धोरणात्मक शिफारसी सादर करणे हे या प्रकरणाचे मुख्य उद्दिष्ट्य आहे.

3.2 उच्च शिक्षण संस्थांच्या आर्थिक व्यवस्थापनातील जागतिक सर्वोत्तम पद्धती

जागतिक स्तरावर, उच्च शिक्षण संस्थांनी शाश्वतता सुनिश्चित करण्यासाठी आणि संस्थात्मक परिणामकारकता वाढविण्यासाठी विविध आणि नाविन्यपूर्ण आर्थिक व्यवस्थापन पद्धतींचा अवलंब केला आहे. जगभरात अनेक ठिकाणी यशस्वी झालेल्या काही प्रमुख रणनीती खालीलप्रमाणे:

1. निधी स्रोतांमध्ये विविधता आणणे:

अग्रगण्य शैक्षणिक संस्थांनी पारंपारिक सरकारी निधी आणि ट्यूशन फीच्या पलीकडे जाऊन, संशोधन अनुदान, परोपकारी देणग्या, एंडोव्हमेंट देणग्या, सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी आणि संशोधनाचे व्यापारीकरण यांचा समावेश करून महसूल स्रोतांचा विस्तार केला आहे. उदाहरणार्थ,

ऑक्सफर्ड विद्यापीठ आणि हार्वर्ड विद्यापीठाने मोठे एंडोव्हमेंट फंड स्थापन केले आहेत जे भरीव वार्षिक मदत प्रदान करतात आणि त्यायोगे आर्थिक स्थिरता सुनिश्चित करतात तसेच दीर्घकालीन वित्तीय नियोजन सक्षम करतात.

2. कार्यप्रदर्शन-आधारित निधी पद्धती:

अनेक देश, विशेषतः अमेरिका आणि युरोप, कामगिरीवर आधारित निधी पद्धतीकडे वळले आहेत. ही पद्धती, विशिष्ट कार्यप्रदर्शन निर्देशकांवर आधारित संसाधने वाटप करते, जसे की पदवी संपादनाचे प्रमाण, संशोधन फलित आणि पदवीधरांची रोजगारक्षमता. ही पद्धती, उच्च शिक्षण संस्थांना प्रमुख क्षेत्रांमध्ये त्यांचे कार्यप्रदर्शन सुधारण्यासाठी आणि त्यांच्या क्रियाकलापांना राष्ट्रीय आणि प्रादेशिक प्राधान्यांनुसार संरेखित करण्यासाठी प्रोत्साहन देते.

3. आर्थिक स्वायत्तता आणि उत्तरदायित्व:

युनायटेड किंगडम (UK) आणि ऑस्ट्रेलियामध्ये उच्च शिक्षण संस्थांना आर्थिक स्वायत्तता प्रदान करण्यात आली आहे. त्यामुळे त्या संस्थांना संसाधन वाटप, गुंतवणूक आणि भागीदारीशी संबंधित धोरणात्मक निर्णय घेणे सुलभ झाले आहे. ही स्वायत्तता आणि जोडीला प्रभावी उत्तरदायित्व यंत्रणा हे सुनिश्चित करते की संस्था, त्यांच्या संसाधनांचा कार्यक्षमतेने आणि यथोचितपणे वापर करतील.

4. धोरणात्मक आर्थिक नियोजन आणि जोखीम व्यवस्थापन:

स्टॅनफोर्ड युनिव्हर्सिटी आणि मेलबर्न युनिव्हर्सिटी सारख्या संस्थांनी मजबूत आर्थिक नियोजन आणि जोखीम व्यवस्थापन यांसाठी एक कार्यप्रणाली तयार केली आहे. या कार्यप्रणालीमध्ये दीर्घकालीन आर्थिक नियोजन, परिस्थितीचे विश्लेषण आणि जोखीम व्यवस्थापन पद्धतींचा समावेश आहे; ज्या संस्थांना आर्थिक अनिश्चिततेला सामोरे जाण्यासाठी तयार करतात आणि प्रमुख क्षेत्रांमध्ये धोरणात्मक गुंतवणुकीसाठी वाव देतात.

5. सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी (PPP):

पायाभूत सुविधा प्रकल्प, संशोधन उपक्रम आणि शैक्षणिक कार्यक्रमांना वित्तपुरवठा करण्यासाठी सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी एक मौल्यवान साधन म्हणून उदयास आली आहे. विकसनशील देशांमधील अनेक उच्च शिक्षण संस्थांनी PPPs चा वापर अत्याधुनिक सुविधा निर्माण

करण्यासाठी आणि सार्वजनिक वित्तवर जास्त बोजा न टाकता, स्वतःची संशोधन क्षमता वाढवण्यासाठी केला आहे. महत्वाची उदाहरणे द्यायची झाल्यास, पर्ड्यू युनिव्हर्सिटीची (अमेरिका) गॅलप आणि इन्फोसिस यांच्यासोबतची भागीदारी तसेच इंपीरियल कॉलेज (लंडन) ची यूकेमधील रोल्स-रॉयस अँडव्हान्स्ड मॅन्युफॅक्चरिंग हब यांच्याशी भागीदारी.

6. माजी विद्यार्थी आणि परोपकारी योगदान यांचे जाळे:

अग्रगण्य जागतिक शिक्षण संस्थांमध्ये माजी विद्यार्थ्यांचे जाळे तयार करणे आणि परोपकारी योगदानाचा लाभ घेणे सर्वमान्य झाले आहे. एमआयटी (अमेरिका) आणि आयआयटी, बॉम्बे सारख्या संस्थांनी त्यांच्या माजी विद्यार्थ्यांशी दृढ संबंध प्रस्थापित केले आहेत, ज्यामुळे निधी उभारणी, एंडॉवमेंट निर्मिती आणि उद्योग सहकार्यासाठी संधी निर्माण झाल्या आहेत.

7. संशोधन व्यवसायीकरण आणि उद्योग संबंध:

अमेरिका आणि दक्षिण कोरिया सारख्या देशांमधील उच्च शिक्षण संस्था संशोधनाच्या व्यवसायीकरणात सक्रियपणे गुंतल्या आहेत आणि त्यांनी भक्कम उद्योग संबंध विकसित केले आहेत. ह्यामुळे अतिरिक्त महसूल प्रवाह मिळतात, संशोधन फलिताची व्यावहारिकता वाढते आणि आर्थिक विकासास हातभार लागतो.

8. नाविन्यपूर्ण शिक्षण आणि शैक्षणिक देयता मॉडेल:

पारंपरिक निधी यंत्रणेच्या व्यतिरिक्त, जगभरातील उच्च शिक्षण संस्था, आर्थिक चणचण दूर करण्यासाठी आणि उच्च शिक्षणाची वाढती मागणी पूर्ण करण्यासाठी नाविन्यपूर्ण आर्थिक मॉडेलस शोधत आहेत. या प्रणालीमध्ये हे समाविष्ट आहे:

(a) स्थानिक संमेलनांसह ऑनलाइन शिक्षण एकत्रित करणे:

या मॉडेलमध्ये वैयक्तिक गटांना ऑनलाइन शिक्षण प्रदान केले जाते. विद्यार्थ्यांना, विशेषतः अपुऱ्या सुविधा असलेल्या समुदायातील विद्यार्थ्यांना परवडणारे, आश्वासक शैक्षणिक वातावरण मिळते. उदाहरणार्थ, ब्रिघम यंग युनिव्हर्सिटी (अमेरिका) येथील पाथवे प्रोग्राम ज्यामध्ये ऑनलाइन पद्धतीच्या लवचिकतेचे फायदे आणि पारंपरिक प्रत्यक्ष वर्गात मिळणारा आधार ह्या दोन्हीचे मिश्रण विद्यार्थी समुदायास उपलब्ध करून देण्यात आले आहे.

(b) नोंदणीकृत विद्यार्थ्यांसाठी फक्त ऑनलाइन शिक्षण:

युनिव्हर्सिटी ऑफ द पीपल (अमेरिका) सारख्या संस्थांनी शुल्क-मुक्त, केवळ ऑनलाइन मॉडेल स्वीकारले आहे. हा दृष्टीकोन ऑनलाइन शिक्षणाची कार्यक्षमता, शैक्षणिक स्वयंसेवकांची जनकल्याणवादी वृत्ती, परोपकारी देणग्या आणि धोरणात्मक भागीदारी यांचा फायदा घेतो. स्वयंसेवक शिक्षक-ज्यामध्ये मोठे प्राध्यापक आणि उद्योग व्यावसायिकांचाही सहभाग असतो, ते अभ्यासक्रम विकसित करतात, अभ्यासक्रम शिकवतात आणि विद्यार्थ्यांना हर प्रकारे सहाय्य प्रदान करतात. यामध्ये श्रम खर्च लाक्षणिकरित्या कमी होतो.

(c) मोठ्या प्रमाणावर खुले ऑनलाइन अभ्यासक्रम (Massive Open Online Course - MOOCs):

खुले ऑनलाइन अभ्यासक्रम (MOOCs) कमीत कमी खर्चात किंवा विनाखर्च, जगभारतातील सर्वांसाठी उच्च दर्जाचे अभ्यासक्रम उपलब्ध करून देऊन शिक्षणाचे लोकशाहीकरण करतात. संस्थात्मक सहाय्य, देणग्या आणि पर्यायी प्रमाणपत्रांद्वारे टिकून राहून, इकोल पॉलिटेक्निक फेडेराल दे लोझान, लोझान स्वित्झर्लंड (École Polytechnique Fédérale de Lausanne (EPFL) Lusanne, Switzerland) आणि फ्युचर लर्न सारख्या व्यासपीठांनी हे मॉडेल यशस्वीरित्या अंमलात आणले आहे.

(d) मालमत्तेतून धननिर्मिती:

मालमत्तेतून धननिर्मिती करण्यासाठी उच्च शिक्षण संस्था, कमी वापरलेल्या मालमत्ता, पीपीपी आणि एंडोव्हमेंट गुंतवणूकीचा फायदा घेण्यावर लक्ष केंद्रित करतात. अमेरिका आणि युनायटेड किंगडम सारख्या देशांनी स्थावर मालमत्ता भाड्याने देणे, तंत्रज्ञान हस्तांतरण आणि बौद्धिक संपदा व्यापारीकरणाद्वारे मालमत्ता कमाईची धोरणे यशस्वीरित्या लागू केली आहेत. उदाहरणार्थ, एम आय टी आणि स्टॅनफर्ड सारखी विद्यापीठे संशोधन व्यावसायीकरण आणि तंत्रज्ञान हस्तांतरणाच्या कार्यालयांमधून भरीव कमाई करतात. युरोपमध्ये, जर्मनी आणि नेदरलँड्समधील विद्यापीठांनी आर्थिक लवचिकता राखून निधी विस्तारासाठी पायाभूत सुविधा भाड्याने देणे आणि पी पी पी (PPPs) स्वीकारले आहेत.

3.3 उच्च शिक्षणासाठी नाविन्यपूर्ण वित्तपुरवठा पद्धती:

खालील नाविन्यपूर्ण वित्तपुरवठा पद्धती उच्चशिक्षण संस्थांसाठी येणाऱ्या आर्थिक अडचणींना तोंड देण्यासाठी व्यवहार्य उपाय म्हणून उदयास आल्या आहेत:

1. डायस्पोरा बॉन्ड्स:

डायस्पोरा बॉन्ड्स हे एक आर्थिक साधन आहे ज्याद्वारे कोणताही देश, परदेशी स्थायिक झालेल्यांवर लक्ष केंद्रित करून त्यांना कर्ज रोखे (डेट सिक्युरिटीज) देऊन भांडवल उभारतो. हे बॉन्ड्स परदेशी स्थायिक लोकांचे त्यांच्या जन्मभूमीशी देशभक्ती आणि भावनिक संबंध जोडतात, त्यांना उच्च शिक्षणासह त्यांच्या माय देशाच्या इतर विकास प्रकल्पांमध्ये गुंतवणूक करण्यास प्रोत्साहित करतात. इस्रायल आणि भारताने या वित्तपुरवठा पद्धतीचा यशस्वीपणे वापर केला आहे.

2. कर्जाची अदलाबदली:

कर्जाची अदलाबदली, विशेषतः विकासासाठी किंवा पर्यावरणासाठी कर्जाची अदलाबदली, शिक्षण आणि पर्यावरण संवर्धनासह स्थानिक विकास प्रकल्पांमध्ये गुंतवणूक करण्याच्या देशाच्या वचनबद्धतेच्या बदल्यात काही विकसनशील देशांच्या परदेशी कर्जाची माफी मिळवितात. ही यंत्रणा कर्जदार देशांना त्यांच्या बाह्य कर्ज दायित्वांचे काही भाग देशांतर्गत सामाजिक, आर्थिक आणि पर्यावरणीय परिस्थिती सुधारण्यासाठी अनुमती देते.

3. डेट कनवर्शन डेवलपमेंट्स बॉन्ड्स (DCDBs):

DCDBs हे देशांतर्गत विकासाला चालना देण्यासाठी कर्ज रूपांतरणाचा फायदा घेतात. या यंत्रणेमध्ये देशाच्या बाह्य कर्जाचा एक भाग स्थानिक विकास प्रकल्प, जसे की शिक्षण, आरोग्यसेवा आणि पायाभूत सुविधांसाठी गुंतवणुकीत रूपांतरित केला जातो. ही प्रक्रिया कर्जमुक्तीसाठी मदत करते आणि देशाच्या वाढीसाठी निधीची पुनर्गुंतवणूक सुनिश्चित करते.

4. सोशल इम्पॅक्ट बॉन्ड्स (SIBs):

SIB म्हणजे खाजगी गुंतवणूकदार, सार्वजनिक क्षेत्रातील संस्था आणि सामाजिक सेवा देणाऱ्यांच्या सक्रिय सहभागाद्वारे सामाजिक आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी तयार केलेली आर्थिक आणि कंत्राटी यंत्रणा. SIBs विशिष्ट सामाजिक परिणाम साध्य करण्यावर लक्ष केंद्रित करतात आणि सार्वजनिक सेवांमध्ये कामगिरी वर आधारित गुंतवणुकीच्या दिशेने बदल घडवून आणतात.

5. पेल ग्रॅंट्स आणि कार्य-अभ्यास कार्यक्रम:

पेल ग्रॅंट्स: पेल ग्रॅंट्स ही, अमेरिकेतील महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांना प्रदान केलेली गरज-आधारित संघराज्यीय (i.e. केंद्र सरकारची) मदत सुविधा आहे.

विद्यार्थ्यांच्या मदत सुविधेसाठी निशुल्क अर्जातील (Free Application for Federal Student Aid (FAFSA).) निर्देशांप्रमाणे, विद्यार्थ्यांना त्यांच्या आर्थिक गरजेनुसार मदत केली जाते आणि या अनुदानांना परतफेडीची आवश्यकता नसते. (महाराष्ट्रातही असेच मॉडेल लागू केल्याने कमी उत्पन्न असलेल्या कुटुंबातील विद्यार्थ्यांना आधार मिळू शकेल, केंद्र सरकारच्या सहाय्य कार्यक्रमाच्या माध्यमातून उच्च शिक्षणासाठी त्यांचा प्रवेश सुनिश्चित होऊ शकेल).

आर्थिक मदत प्रक्रिया:

१ तयारी

- लवकर बचत सुरु करावी.
- महाविद्यालये किंवा समुदाय संस्थांद्वारे शिष्यवृत्ती आणि राज्य मदतीसाठी संशोधन करावे आणि अर्ज करावा.

अर्ज:

- जानेवारीपासून दरवर्षी FAFSA (फेडरल स्टुडेंट एडसाठी मोफत अर्ज) ऑनलाइन भरावा.
- आर्थिक गरज निर्धारित करण्यासाठी कर आणि वैयक्तिक माहिती प्रदान करावी .

मूल्यमापन:

- आर्थिक गरजा आणि मदतीसाठी पात्रतेचे मूल्यांकन करण्यासाठी शाळा FAFSA माहिती वापरतात.

मदत प्रकार:

- अनुदान: पात्र विद्यार्थ्यांसाठी परतफेड न करावा लागणारा निधी.
- कर्ज: व्याजासह कर्ज घेतलेला आणि परतफेड करावा लागणारा निधी.

- अभ्यासासाठी काम करणे : शिक्षणासाठी पैसे कमविण्याच्या रोजगाराच्या संधी.

पुरस्कार पत्र:

- शाळा अनुदान, कर्ज आणि अभ्यासासाठी काम करण्याच्या संधींचा सविस्तर तपशील देणारी माहिती जारी करतात.

महाविद्यालय नावनोंदणी:

- शिक्षण, निवास आणि इतर शैक्षणिक खर्च भरण्यासाठी आर्थिक मदत वापरावी.
- कॉलेजच्या आर्थिक सहाय्य कार्यालयात आवश्यक कागदपत्रे जमा करावी.

पदवीनंतर

- कार्यबल: प्राप्त कौशल्ये आणि ज्ञानासह आपल्या कार्यक्षेत्रात संक्रमण.
- कर्जाची परतफेड:

विद्यार्थी कर्जाचे व्यवस्थापन करण्यासाठी आणि परतफेड करण्यासाठी कर्ज सेवा देणाऱ्यांशी संपर्क साधावा.

FAFSA योजना महाराष्ट्रात?

महाराष्ट्रात सुव्यवस्थित आर्थिक सहाय्य प्रक्रिया राबविल्याने वंचित विद्यार्थी उच्च शिक्षणापर्यंत पोहोचण्याचे प्रमाण लक्षणीयरीत्या वाढू शकते. सध्या अस्तित्वात असलेल्या राज्य आणि संस्थात्मक निधी यंत्रणेचा फायदा घेऊन, FAFSA वर आधारित एक मध्यवर्ती ऑनलाइन व्यासपीठ विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती, कर्जे आणि अभ्यासासाठी काम करण्याच्या संधींसाठी अर्ज करण्यासाठी विकसित केले जाऊ शकते. विद्यार्थ्यांना सर्वांगीण मदत करून उत्पन्न आणि पात्रता निकषांवर आधारित आर्थिक गरजांचे मूल्यांकन करण्यासाठी ही प्रणाली महाविद्यालये आणि विद्यापीठांमध्ये समाविष्ट होऊ शकते. याव्यतिरिक्त, न्याय्य प्रवेश सुनिश्चित करण्यासाठी शाळा आणि सामुदायिक संस्थांद्वारे लवकर बचत सुरु करणे, शिष्यवृत्तीच्या संधी आणि आर्थिक साक्षरतेबद्दल जागरूकता यासाठी मोहिमा सुरु केल्या जाऊ शकतात. हा दृष्टिकोन शैक्षणिक विषमता दूर करू शकतो आणि विद्यार्थ्यांना महाराष्ट्राच्या वैशिष्ट्यपूर्ण सामाजिक -आर्थिक संदर्भाशी जुळवून घेऊन आर्थिक अडथळ्यांशिवाय उच्च शिक्षण घेण्यास सक्षम करू शकतो.

कार्य - अभ्यास (अभ्यासासाठी काम करणे हा) कार्यक्रम:

अभ्यासासाठी काम करणे हा कार्यक्रम विद्यार्थ्यांना अभ्यास करताना पैसे कमविण्याची संधी देतो-अनेकदा त्यांच्या क्षेत्राशी संबंधित नोकऱ्यांमध्ये. विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक कामगिरीशी तडजोड होऊ नये यासाठी चीनने कामाच्या तासांच्या कठोर मार्गदर्शक तत्वांसह असे कार्यक्रम लागू केले आहेत. कॅनडाने सहकारी तत्वावर कार्यक्रम लागू केले आहेत ज्यात, सशुल्क उद्योगातील नोकरीच्या संधींचे व्यवस्थापन, उच्च शिक्षण संस्था (HEI) यशस्वीरीत्या करतात, आणि काही अमेरिकेतील विद्यापीठांनीही ते स्वीकारले आहे.

विद्यार्थ्यांचा आर्थिक भार कमी करताना त्यांना व्यावहारिक अनुभव देण्यासाठी ही यंत्रणा महाराष्ट्रातही लागू केली जाऊ शकते. सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाला 'कमवा आणि शिका' योजना मोठ्या प्रमाणावर राबविण्याचा समृद्ध इतिहास आहे. डॉ. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या रयत शिक्षण संस्थेमध्ये, या योजनेची मुळं आहेत. ही योजना महाराष्ट्रातील गरजू आणि आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक पाठबळ देण्याच्या इतिहासात महत्वाचे स्थान भूषविते. या वारशामुळे विविध महाविद्यालये आणि विद्यापीठांना अशाच प्रकारच्या योजनांचा अवलंब करण्याची प्रेरणा मिळाली आहे. या योजनेअंतर्गत, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ विद्यार्थ्यांना ५५ रुपये प्रति तास देऊ करते, ज्यामुळे त्यांना शिकत असताना कमावण्याची मौल्यवान संधी मिळते[§]

[§] डॉ नरेंद्र जाधव सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाचे कुलगुरू असताना (२००६-२००९), 'कमवा आणि शिका' योजनेचे मोठ्या प्रमाणावर विस्तारीकरण करण्यात आले. त्यांनी त्यावेळी सुरू केलेले 'समर्थ भारत अभियान' परिवर्तनाचे एक प्रमुख साधन बनले आहे. केंद्र सरकारने त्याच धर्तीवर अलीकडच्या काळात 'उन्नत भारत अभियान' सुरू केले आहे.

'कमवा आणि शिका' योजनेची संकल्पना सध्या राबवित असलेल्या योजनेपेक्षा अधिक व्यापक आहे. कार्य-अभ्यास कार्यक्रमांतर्गत, विद्यापीठे उद्योगांशी जोडली जातील. उद्योग प्रशिक्षण कार्यक्रमांतर्गत महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांना कामावर घेतील आणि विद्यार्थ्यांना ते करत असलेल्या कामासाठी पैसे मिळतील. या यंत्रणेमध्ये, उद्योगांना बाजारातील मोबदल्यापेक्षा कमी मोबदला द्यावा लागेल आणि विद्यार्थ्यांना शिकत असताना पैसे आणि अनुभव दोन्ही मिळेल. त्यांचा बौद्धिक स्रोत कमी खर्चात उपलब्ध करून देण्यासाठी विद्यापीठे उद्योगांकडून शुल्क आकारू शकतात. हे उद्योग सहकार्य सुलभ करण्यात, विद्यार्थी आणि उद्योग यांच्यातील सेतू म्हणून काम करण्यात आणि विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक आणि व्यावसायिक गरजा पूर्ण करण्यात विद्यापीठांची महत्त्वपूर्ण भूमिका असणार आहे.

3.4 उच्च शिक्षणातील यशस्वी आर्थिक मॉडेलचे चित्रण

खालील केस स्टडीज विविध देशांमधील उच्च शिक्षण संस्थां द्वारे लागू केलेल्या यशस्वी आर्थिक मॉडेलचे थोडक्यात वर्णन करतात:

1. ऑक्सफर्ड विद्यापीठ, युनायटेड किंगडम:

ऑक्सफर्ड विद्यापीठाकडे वैविध्यपूर्ण आर्थिक यंत्रणा आहे, ज्यात सरकारी निधी, संशोधन अनुदान, त्याच्या एंडोव्हमेंट फंडातून मिळणारे उत्पन्न आणि संशोधनाचे व्यापारीकरण यांचा समावेश आहे. विद्यापीठाचे एंडोव्हमेंट, ज्याचे मूल्य £7 बिलियन पेक्षा जास्त आहे, त्याच्या वार्षिक अर्थसंकल्पामध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान देते. दीर्घकालीन आर्थिक आरोग्य सुनिश्चित करण्यासाठी वैविध्यपूर्ण गुंतवणुकीच्या धोरणाचे पालन करण्यासाठी नेमलेल्या खास समितीद्वारे एंडोव्हमेंटचे व्यवस्थापन केले जाते.

2. पेकिंग विद्यापीठ, चीन:

पेकिंग विद्यापीठाने मर्यादित सरकारी निधीवर मात करण्यासाठी उद्योजकीय दृष्टिकोन स्वीकारला. याने स्वतंत्र महसूल-उत्पादक संस्था स्थापन केल्या, जसे की संशोधन संस्था आणि सल्लागार शाखा, जे निम-स्वायत्तपणे कार्य करतात. या संस्था शैक्षणिक स्वातंत्र्य राखून विद्यापीठाला नवीन महसूल प्रवाहात प्रवेश करण्याची परवानगी देतात. परिणामी, पेकिंग युनिव्हर्सिटी पायाभूत सुविधा प्रकल्पांना वित्तपुरवठा करण्यास आणि संशोधन क्षमता वाढविण्यास सक्षम आहे, सार्वजनिक निधीवरील त्याचे अवलंबित्व कमी झाले आहे.

3. मेलबर्न विद्यापीठ, ऑस्ट्रेलिया:

मेलबर्न विद्यापीठाने कामगिरीवर आधारित निधी मॉडेल स्वीकारले आहे जे संशोधन फलित, विद्यार्थी परिणाम आणि आंतरराष्ट्रीय सहयोग यावर लक्ष केंद्रित करणाऱ्या सरकारी करारांशी जोडलेले आहे. या मॉडेलद्वारे मिळालेल्या निधीची पुनर्गुंतवणूक संशोधन सुविधा आणि कर्मचारी विकास कार्यक्रमांमध्ये केली जाते, ज्यामुळे गुणवत्ता वाढ आणि आर्थिक शाश्वततेचे सकारात्मक चक्र तयार होते.

4. इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी (IIT) मुंबई, भारत:

IIT मुंबईने अतिरिक्त निधी निर्माण करण्यासाठी उद्योग भागीदारी आणि माजी विद्यार्थ्यांच्या जाळ्याचा लाभ घेतला आहे. संस्थेच्या निधी उभारणीच्या धोरणामध्ये सहयोगी संशोधन प्रकल्प, माजी विद्यार्थ्यांनी स्थापन केलेले एंडॉवमेंट फंड आणि उद्योगांसाठी सल्लागार सेवा यांचा समावेश होतो. या उपक्रमांमुळे आयआयटी, मुंबईला सरकारी अनुदानावरील अवलंबित्व कमी करण्यास आणि अभियांत्रिकी आणि तंत्रज्ञानातील एक अग्रगण्य संस्था म्हणून आपले स्थान टिकवून ठेवण्यास मदत झाली आहे.

5. स्टॅनफोर्ड विद्यापीठ, अमेरिका:

स्टॅनफोर्ड युनिव्हर्सिटीने एक व्यापक आर्थिक धोरण स्वीकारले आहे ज्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात एंडोव्हमेंट, उद्योग-प्रायोजित संशोधन आणि बौद्धिक संपत्तीचे व्यापारीकरण समाविष्ट आहे. विद्यापीठाचे आर्थिक मॉडेल दीर्घकालीन नियोजन आणि धोरणात्मक गुंतवणुकीवर भर देते, ज्यामुळे ते आर्थिक स्थिरता टिकवून ठेवते आणि अत्याधुनिक संशोधन आणि नवकल्पना यांना समर्थन देते.

6. नॅशनल युनिव्हर्सिटी ऑफ सिंगापूर (NUS), सिंगापूर:

सिंगापूरच्या नॅशनल युनिव्हर्सिटीने सरकारद्वारे पूर्णपणे अनुदानित कार्यप्रदर्शन-आधारित निधी मॉडेलचा अवलंब करून आशियातील एक अग्रगण्य संस्था म्हणून स्वतःचे स्थान निर्माण केले आहे, जे संशोधन व्यापारीकरणावर लक्ष केंद्रित करते. NUS चे एक कार्यक्षम तंत्रज्ञान हस्तांतरण कार्यालय आहे, जे परवाना करार, स्टार्टअप इनक्युबेशन आणि उद्योग भागीदारीद्वारे संशोधनाचे व्यापारीकरण सुलभ करते. विद्यापीठाने सरकारशी जुळणारे अनुदान आणि खाजगी देणग्यांद्वारे एक मोठा एंडोव्हमेंट फंड देखील निर्माण केला आहे. या देणगीचा उपयोग धोरणात्मक उपक्रम, विद्यार्थी शिष्यवृत्ती आणि विद्याशाखा संशोधन यांना आधार देण्यासाठी केला जातो.

NUS चे आर्थिक व्यवस्थापन धोरण संशोधन उत्पन्न, व्यावसायिक उपक्रम आणि परोपकारी देणग्यांसह अनेक निधी प्रवाह तयार करते.

3.5 महाराष्ट्राच्या संदर्भात लागू होणाऱ्या बाबी आणि शिकलेले धडे

मागील विभागांमध्ये अधोरेखित केलेल्या जागतिक अनुभवांवरून, महाराष्ट्रातील उच्च शिक्षण संस्थांना आर्थिक व्यवस्थापन सुधारण्यासाठी अनेक महत्वाचे धडे लागू केले जाऊ शकतात.

1. आर्थिक स्वायत्तता आणि जबाबदारीला प्रोत्साहन देणे:

यूके आणि ऑस्ट्रेलियन मॉडेलप्रमाणेच वाढीव आर्थिक स्वायत्ततेचा फायदा महाराष्ट्रातील सार्वजनिक विद्यापीठांना होऊ शकतो. धोरणात्मक आर्थिक निर्णय घेण्यासाठी संस्थांना सक्षम बनवण्यासाठी संस्थात्मक स्तरावर आर्थिक नियोजन आणि व्यवस्थापनामध्ये सक्षम होणे आवश्यक आहे.

2. कामगिरी-आधारित निधी स्वीकारणे:

संशोधन फलित , रोजगारक्षमता आणि पदवी दर यासारख्या प्रमुख कार्यप्रदर्शन निर्देशकांशी निगडित कामगिरीवर आधारित निधी मॉडेल सादर केल्याने महाराष्ट्राच्या उच्च शिक्षण संस्थांना गुणवत्ता सुधारणा आणि परिणाम-आधारित व्यवस्थापनावर लक्ष केंद्रित करण्यासाठी प्रोत्साहन मिळू शकते. हे संस्थात्मक उपक्रम राज्याच्या आणि राष्ट्राच्या शैक्षणिक उद्दिष्टांशी मिळते जुळते असतील.

3. खाजगी क्षेत्रातील सहभागाचा लाभ घेणे:

सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी प्रस्थापित करणे आणि सहयोगी संशोधन, प्रशिक्षण कार्यक्रम आणि पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी उद्योगांशी संलग्नता केल्याने महाराष्ट्रातील उच्च शिक्षण संस्थांसाठी (HEI साठी) पर्यायी निधी स्रोत उपलब्ध होऊ शकतात. रिसर्च पार्क आणि इनक्यूबेटर विकसित केल्याने खाजगी गुंतवणूक क्षेत्र आकर्षित होऊ शकते आणि नवकल्पनांना प्रोत्साहन मिळू शकते .

4. माजी विद्यार्थी आणि परोपकारिता नेटवर्क वापरणे:

माजी विद्यार्थ्यांचे जाळे आणि परोपकारी योगदान यांचा उत्तम वापर केल्याने महाराष्ट्रातील उच्च शिक्षण संस्थांचा आर्थिक पाया लक्षणीयरीत्या वाढू शकतो. माजी

विद्यार्थ्यांशी संबंध ठेवण्यासाठी विशेष कार्यालये उभारणे आणि निधी उभारणीसाठी समित्या स्थापन करणे हे शाश्वत निधी स्रोत निर्माण करण्याच्या दिशेने एक पाऊल असू शकते.

5. भक्कम आर्थिक नियोजन आणि जोखीम व्यवस्थापनाची अंमलबजावणी:

सर्वसमावेशक आर्थिक नियोजन आणि जोखीम व्यवस्थापन यंत्रणा तयार केल्याने संस्था आर्थिक अनिश्चिततेसाठी तयार राहू शकतात आणि त्यांची दीर्घकालीन उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी धोरणात्मक गुंतवणूक करू शकतात.

6. संशोधन व्यापारीकरण वाढवणे:

संशोधन फलिताच्या व्यापारीकरणाला प्रोत्साहन देणे आणि आणखी मजबूत उद्योग संबंध प्रस्थापित करणे उच्च शिक्षण संस्थांसाठी अतिरिक्त महसूल स्रोत प्रदान करू शकते. यासाठी तंत्रज्ञान हस्तांतरण आणि नवोपक्रमास समर्थन देणारी संस्थात्मक यंत्रणा निर्माण करणे आवश्यक ठरते.

7. एंडोव्हमेंट फंड निर्मितीला प्रोत्साहन देणे:

हार्वर्ड आणि ऑक्सफर्ड सारख्या आघाडीच्या संस्थांप्रमाणे, एंडोव्हमेंट फंड स्थापन केल्याने महाराष्ट्रातील उच्च शिक्षण संस्थांसाठी स्थिर उत्पन्नाचा स्रोत उपलब्ध होऊ शकतो. पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व सुनिश्चित करण्यासाठी दीर्घकालीन निधी उभारणीचे धोरण, गुंतवणूक व्यवस्थापन आणि प्रशासन यंत्रणा आखणे आवश्यक आहे.

3.6 निष्कर्ष:

उच्च शिक्षण संस्थांची आर्थिक शाश्वतता ही दर्जेदार शिक्षण देण्यासाठी, संशोधनाला पाठिंबा देण्यासाठी आणि सामाजिक विकासात योगदान देण्याच्या क्षमतेसाठी आवश्यक असते. आर्थिक व्यवस्थापनातील जागतिक सर्वोत्तम पद्धतींचा अवलंब करून, महाराष्ट्राच्या उच्च शिक्षण संस्था त्यांचे आर्थिक आरोग्य सुधारू शकतात आणि विद्यार्थी, प्राध्यापक आणि व्यापक समुदायाच्या गरजा चांगल्या प्रकारे पूर्ण करू शकतात.

या प्रकरणामध्ये चर्चा केलेले धडे आणि धोरणे आर्थिक व्यवस्थापन बळकट करण्यासाठी आणि महाराष्ट्रातील उच्च शिक्षणाची दीर्घकालीन शाश्वतता सुनिश्चित करण्यासाठीचा मार्गदर्शक आलेख देतात.

अशा प्रकारे, हे प्रकरण यशस्वी जागतिक आर्थिक मॉडेल्सची अंतर्दृष्टी प्रदान करते आणि धोरणकर्ते आणि संस्थात्मक नेत्यांना महाराष्ट्राच्या संदर्भात लागू करण्यासाठी व्यावहारिक, कृती करण्यायोग्य शिफारसी देते. यामुळे आत्मविश्वास आणि आश्वासकता निर्माण होते, ज्यायोगे जागतिक स्तरावर स्पर्धा करू शकणाऱ्या, आर्थिकदृष्ट्या मजबूत उच्च शिक्षण प्रणालीचा मार्ग मोकळा होतो.

पुढील प्रकरणामध्ये, समितीने सर्वोत्तम पद्धती आणि धोरणे शोधली आहेत. या अंतर्दृष्टीमुळे महाराष्ट्रातील उच्च शिक्षण संस्था सक्षम होऊ शकतात. त्यांच्या कमाईचे स्रोत विस्तृत करून आणि बदलत्या आर्थिक पटलाच्या मागणीशी जुळवून घेऊन आर्थिक लवचिकता कशी सुरक्षित करू शकतात हे दाखवून देण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

प्रकरण 4

उच्च शिक्षण संस्थांसाठी पर्यायी महसूल निर्मिती धोरणे

4.1 परिचय

उच्च शिक्षण संस्थांना (HEIs) आज अनेक आर्थिक दबावांना सामोरे जावे लागत आहे. एकीकडे कमी होत असलेला सरकारी पाठिंबा आणि दुसरीकडे विद्यार्थी नोंदणीसाठी वाढलेली स्पर्धा. त्याशिवाय, अत्याधुनिक संशोधन आणि सुविधा टिकवून ठेवण्यासाठीचा प्रचंड खर्च या सर्व आव्हानांचा त्यात समावेश होतो. आर्थिकदृष्ट्या सक्षम राहण्यासाठी, अनेक संस्थांनी महसूल प्रवाहात विविधता आणणे, उद्योगा बरोबर भागीदारी वाढवणे, माजी विद्यार्थ्यांचे नेटवर्क वापरणे आणि नवीन महसूल निर्मितीसाठी दरवाजे उघडणारे तंत्रज्ञान-आधारित मॉडेल स्वीकारणे सुरु केले आहे. या प्रकरणात या धोरणांचा शोध घेत, उच्च शिक्षण संस्था (HEI) त्यांच्या उत्पन्नाचे स्रोत विस्तृत करून आणि बदलत्या आर्थिक पटलाच्या मागण्यांशी जुळवून घेत आर्थिक लवचिकता कशी सुरक्षित करू शकतात याबद्दल अंतर्दृष्टी प्रदान करण्यासाठी प्रयत्नशील आहे.

4.2 उच्च शिक्षण संस्थांसाठी नाविन्यपूर्ण महसूल प्रवाह

1. संशोधन आणि तंत्रज्ञान हस्तांतरण

सध्याच्या आर्थिक वातावरणात, HEI अ-पारंपारिक आणि नाविन्यपूर्ण महसूल स्रोत शोधत आहेत जे ट्यूशन फी आणि सरकारी अनुदानांच्या पलीकडे आहेत. या बाबतीत लक्ष केंद्रित करण्याचे एक महत्त्वाचे क्षेत्र म्हणजे संशोधन आणि तंत्रज्ञानाचे हस्तांतरण. अनेक विद्यापीठे संशोधनात मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणूक करतात, मौल्यवान नवकल्पना साकार करून बौद्धिक संपदा तयार करतात. तंत्रज्ञान हस्तांतरण कार्यालये स्थापन करून आणि त्यांचे संशोधन निष्कर्ष कार्यान्वित करण्याचा कंपन्यांना परवाना देऊन फायदेशीर महसूल प्रवाह तयार करू शकतात. पेटंट, प्रोप्रायटरी टेक्नॉलॉजी आणि सल्लागार सेवा या उच्च शिक्षण संस्थांना नाविन्यपूर्णतेत अग्रस्थानी नेऊन तर ठेवतातच त्याशिवाय महसूल मोठ्या प्रमाणावर वाढवतात. हे उपक्रम संस्थात्मक प्रतिष्ठा देखील वाढवतात आणि भविष्यातील प्रकल्पांसाठी प्रतिभा आणि अतिरिक्त निधी दोन्ही आकर्षित करतात.

2. कॉर्पोरेट प्रशिक्षण आणि प्रमाणन कार्यक्रम

आणखी एक उदयोन्मुख कल म्हणजे कॉर्पोरेट प्रशिक्षण आणि प्रमाणन (सर्टिफिकेशन) कार्यक्रमांची तरतूद. कौशल्य विकासाच्या वाटा शोधणाऱ्या उद्योग व्यावसायिकांना आणि कर्मचाऱ्यांचे कौशल्य वाढवण्याचे उद्दिष्ट असलेल्या कंपन्यांना हे कार्यक्रम पुरवले जातात. उच्च शिक्षण संस्था हेल्थकेअर, IT आणि फायनान्स यांसारख्या क्षेत्रांसाठी विशिष्ट अभ्यासक्रम तयार करू शकतात, नोंदणी शुल्क आणि कॉर्पोरेशन्स बरोबर केलेल्या दीर्घकालीन कराराद्वारे मोठ्या प्रमाणावर महसूल मिळवू शकतात. कार्यकारी शिक्षण कार्यक्रम आणि व्यावसायिक प्रमाणपत्रे देखील उच्च शिक्षण संस्थांना कंपन्यांशी कायमस्वरूपी संबंध निर्माण करण्यास अनुकूल करतात ज्यामुळे संशोधन आणि सल्लागार सेवा यासंबंधी आणखी सहकार्य वाढीस लागते.

3. ऑनलाइन अभ्यासक्रम:

आजीवन शिक्षण घेण्याच्या मागणीमुळे अनेक उच्च शिक्षण संस्थांनी सातत्यपूर्ण शिक्षण आणि ऑनलाइन अभ्यासक्रमांचा शाश्वत महसूल प्रवाह म्हणून स्वीकार केला आहे. ऑनलाइन प्लॅटफॉर्मद्वारे, विद्यापीठे जागतिक पातळीवरील सर्व विद्यार्थ्यांसाठी स्टॅकेबल क्रेडेन्शियल्स (हे लहान क्रेडेन्शियल्सचे संग्रह असतात जे विशिष्ट क्षेत्रातील विशिष्ट कौशल्ये आणि ज्ञान प्रदर्शित करण्यासाठी जमा केले जाऊ शकतात), मॉड्यूलर अभ्यासक्रम (मुख्य अभ्यासक्रमाचा एक भाग, जो स्वतंत्रपणे केला जाऊ शकतो) आणि पदवी कार्यक्रम देऊ शकतात. ही प्रणाली प्रवेशयोग्यता तर वाढवतेच त्याशिवाय कार्यरत व्यावसायिकांपासून ते आंतरराष्ट्रीय विद्यार्थ्यांपर्यंत विविध शाखांमध्ये ज्ञानार्जन करू इच्छिणाऱ्या एका मोठ्या वर्गापर्यंत पोहोचते. मॅसिव्ह ओपन ऑनलाइन कोर्सेस MOOCs (मोठ्या प्रमाणात खुले ऑनलाइन अभ्यासक्रम) आणि संस्था-विशिष्ट पोर्टल हे उच्च शिक्षण संस्थांना पायाभूत सुविधांवर अतिरिक्त खर्च न करता अपारंपरिक महसूल मिळवण्यास सक्षम करतात, एक टिकाऊ आणि वर्धिष्णू राहणारी महसूल यंत्रणा देऊ करतात.

4. उद्योग भागीदारी आणि सहयोगाची ताकद

उच्च शिक्षण संस्थांच्या महसूल निर्मितीसाठी उद्योग-भागीदारी वाढत्या प्रमाणात महत्वाची ठरते आहे, कारण ती केवळ निधीच देत नाही तर संयुक्त संशोधन, विद्यार्थी इंटर्नशिप आणि फॅकल्टी एक्सचेंजसाठी संधी देखील देते. संशोधन सहयोगामुळे विद्यापीठांना व्यावहारिक समस्या सोडवण्यासाठी उद्योगांबरोबर थेट काम करण्याची संधी मिळते, ज्यामुळे अनेकदा संशोधन अनुदान, एंडोमेंट्स आणि प्रकल्प-विशिष्ट योगदानांद्वारे निधी प्राप्त होऊ शकतो.

फार्मास्युटिकल्स, कृषी आणि तंत्रज्ञान यांसारख्या क्षेत्रातील उद्योगांना संशोधनासाठी विद्यापीठांसोबत भागीदारी करण्यात विशेष रस असतो, कारण या सहयोगामुळे नवकल्पना वाढतात आणि स्पर्धात्मक फायदा होतो.

5. अंतर्वासिता (इंटरनशिप) आणि शिकाऊ शिक्षण (अप्रेंटिसशिप)

संशोधनाच्या पलीकडे, इंटरनशिप आणि अप्रेंटिसशिप मुळे उच्च शिक्षण संस्थांना उद्योगांबरोबर परस्पर फायदेशीर भागीदारी मिळते. विद्यार्थ्यांना व्यावहारिक संपर्क प्रदान केल्याने त्यांची रोजगारक्षमता वाढते आणि संभाव्य विद्यार्थ्यांसाठी उच्च शिक्षण संस्था अधिक आकर्षक बनते. कंपन्यांसाठी, हे कार्यक्रम चांगल्या प्रकारे संगोपन केलेल्या प्रतिभेच्या मार्गिका बनतात आणि नाविन्यपूर्ण प्रकल्पांवर प्राध्यापकांसोबत काम करण्याच्या संधी देतात. अशा सहयोगामुळे कंपन्यांकडून आर्थिक वचनबद्धता मिळू शकते, ज्याचे स्वरूप देणग्या, उत्तम पदे किंवा विशिष्ट शैक्षणिक कार्यक्रमांसाठी प्रायोजकत्व असे असू शकते. या माध्यमातून उच्च शिक्षण संस्थांना आर्थिक स्थैर्यामध्ये थेट योगदान मिळते.

6. संपन्न संशोधन चेअर्स आणि संशोधन केंद्रे:

आणखी एक महत्त्वाची रणनीती म्हणजे संपन्न संशोधन चेअर्स आणि संशोधन केंद्रे निर्माण करणे. कॉर्पोरेशन्स आणि खाजगी देणगीदार अनेकदा त्यांच्या उद्दिष्टांशी जुळणाऱ्या क्षेत्रात चालू असलेल्या संशोधनास सहाय्य करण्यासाठी या पदांना निधी देतात. उच्च शिक्षण संस्थांसाठी (HEI साठी) या संपन्न पदांमुळे सातत्याचे निधी स्रोत सुरु राहतात. संशोधक आणि प्राध्यापकांच्या हितासाठी हा निधी उपयोगी पडतो, शिवाय त्यामुळे प्रतिष्ठा मिळते आणि पुढील आर्थिक गुंतवणुकीला प्रोत्साहन मिळते. संशोधन केंद्रे, विशेषतः कृत्रिम बुद्धिमत्ता, नूतनीकरणक्षम ऊर्जा किंवा सार्वजनिक आरोग्य यांसारख्या अति-प्रभावी क्षेत्रांवर लक्ष केंद्रित करणारी केंद्रे ही सार्वजनिक आणि खाजगी दोन्ही स्रोतांकडून निधी आकर्षित करून, उच्च शिक्षण संस्था 'ईनोव्हेशन हब' म्हणून काम करू शकतात.

7. माजी विद्यार्थी सहभाग आणि निधी उभारणी धोरणे

माजी विद्यार्थी हे उच्च शिक्षण संस्थांसाठी एक शक्तिशाली संसाधनाचे प्रतिनिधित्व करतात. आर्थिक सहाय्य देणे आणि व्यावसायिक जगाशी बहुमूल्य संबंध प्रस्थापित करून देणे अशा दोन्ही गोष्टी करतात. माजी विद्यार्थ्यांचे योगदान हे विद्यापीठ निधी उभारणीमध्ये मूलभूत घटक असते, ज्यामध्ये एकावेळी दिलेली देणगी, वेळोवेळी दिलेल्या देणग्या आणि वारसा भेटवस्तू

हे समाविष्ट असतात. अनेक उच्च शिक्षण संस्थांनी माजी विद्यार्थ्यांशी संबंध टिकवून ठेवण्यासाठी विशेष कार्यालये विकसित केली आहेत जी नियमित कार्यक्रम, वृत्तपत्रे आणि विशेष लाभांद्वारे पदवीधरांशी नातेसंबंध टिकवून ठेवतात, आजीवन ऋणानुबंध आणि दान करण्याची संस्कृती वाढवतात. माजी विद्यार्थ्यांच्या देणग्यांमधून मिळणारा निधी बहुधा शिष्यवृत्ती, संशोधन आणि पायाभूत सुविधांना मदत करण्यासाठी वापरला जातो, ज्यामुळे उच्च शिक्षण संस्था विविध वर्गातील विद्यार्थ्यांना आकर्षित करू शकतात.

8. निधी उभारणी मोहीम:

वैयक्तिक देणग्यांव्यतिरिक्त, विद्यापीठे विशिष्ट आर्थिक उद्दिष्टे पूर्ण करण्यासाठी निधी उभारणी मोहीम राबवितात, जसे की नवीन संशोधन सुविधा निर्माण करणे, प्राध्यापकांना उच्चसुविधा पदे देणे किंवा वंचित विद्यार्थ्यांसाठी शिष्यवृत्ती निधी देणे. या योगदानाचे स्पष्ट फलित आणि संभाव्य मूर्त परिणाम याविषयी संवाद साधून, या मोहिमा माजी विद्यार्थी आणि बाह्य देणगीदारांकडून महत्त्वपूर्ण सहाय्य संपादन करू शकतात. विशिष्ट संकल्पना घेऊन निधी उभारणीसाठी मोठे कार्यक्रम आयोजित करणे, समाज माध्यमांद्वारे लोकांपर्यंत पोहोचणे, आणि वैयक्तिक दात्यांच्या सहभागाचा समावेश या मोहिमांमध्ये असू शकतो, ज्याद्वारे माजी विद्यार्थ्यांची निष्ठा वाढते आणि विद्यापीठाची आर्थिक लवचिकता देखील वाढीस लागते.

9. माजी विद्यार्थ्यांचे नेटवर्क

अनेक उच्च शिक्षण संस्था, कॉर्पोरेट क्षेत्रातील माजी विद्यार्थ्यांच्या नेटवर्कचा फायदा घेतात, कारण उद्योगात वरिष्ठ पदावर असलेले पदवीधर निधी उभारणी आणि संशोधन सहकार्यासाठी महत्त्वाचे भागीदार बनू शकतात. कॉर्पोरेट क्षेत्रातील माजी विद्यार्थी भागीदारी सुलभ करू शकतात, प्रायोजकत्व देऊ शकतात आणि निधी उभारणी मोहिमांमध्ये योगदान देऊ शकतात. हे कॉर्पोरेट संबंध, उद्योगामध्ये इंटर्नशिप देणे, मार्गदर्शन देणे आणि विद्यापीठ व उद्योगक्षेत्र यांच्यातील संयुक्त उपक्रमांसाठी मार्ग तयार करणे, अशा गोष्टी प्रदान करतात, ज्यामुळे संस्थेचे आर्थिक आणि शैक्षणिक दोन्ही पैलू समृद्ध होतात.

4.3 नवीन महसूल स्रोत निर्मितीमध्ये तंत्रज्ञान आणि डिजिटलायझेशनची भूमिका

तंत्रज्ञानाने उच्च शिक्षणात आमूलाग्र परिवर्तन घडविले आहे. उच्च शिक्षण संस्थांना महसूल आकर्षित करण्यासाठी आणि आधुनिक विद्यार्थ्यांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी नाविन्यपूर्ण मार्ग देखील प्रदान केले आहेत. ई-लर्निंग प्लॅटफॉर्म आणि आभासी वर्गखोली हे

सर्वात लक्षणीय घडामोडींपैकी आहेत, ज्यामुळे विद्यापीठांना जगभरातील विद्यार्थ्यांपर्यंत ऑनलाइन पदवी कार्यक्रम, प्रमाणपत्रे आणि व्यावसायिक अभ्यासक्रम देऊ करता येतात. डिजिटल उपक्रम हे लवचिक आणि दूरस्थ शिक्षण पर्यायांना प्राधान्य देऊ शकणाऱ्या, विशेषतः अपारंपरिक विद्यार्थी आणि कार्यरत असलेल्या व्यावसायिकांसाठी आकर्षक ठरतात. या कार्यक्रमांतून मिळणारा महसूल विद्यापीठाला केवळ आर्थिक सहाय्य करत नाही, तर त्याचा आवाका आणि प्रभाव व्यापक करून त्या त्या विद्यापीठासाठी जागतिक प्रतिष्ठा निर्माण करतो.

डेटा अॅनालिटिक्स, उच्च शिक्षण संस्थांना महसूल निर्मिती धोरणे प्रभावी करण्यास सक्षम करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. विद्यार्थ्यांची लोकसांख्यिकीय माहिती, देणगीदारांचे वर्तन आणि नावनोंदणी पद्धतींवरील माहितीचे (डेटाचे) विश्लेषण करून, उच्च शिक्षण संस्था त्यांची निधी उभारणीची स्ट्रॅटेजी आणि नोंदणी प्रक्रिया अधिक प्रभावीपणे लक्ष्य करू शकतात. उदाहरणार्थ, विद्यापीठे भूतकाळातील देणगीदारांच्या वर्तनावर आधारित संभाव्य माजी विद्यार्थी देणगीदारांना ओळखू शकतात, ऑनलाइन अभ्यासक्रमांसाठीचे विपणन विद्यार्थी गरजेनुसार अनुकूल करू शकतात आणि योग्य विद्यार्थ्यांना आकर्षित करण्यासाठी प्रवेश प्रक्रिया सुव्यवस्थित करू शकतात. माहितीवर (डेटावर) आधारित धोरणे ही निधी उभारणी मोहीम, विद्यार्थी नोंदणी प्रक्रिया आणि एकूण संसाधन वाटपाची कार्यक्षमता वाढवतात.

ब्लॉकचेन सारख्या उदयोन्मुख तंत्रज्ञानामुळे उच्च शिक्षणात महसूल निर्मितीची नवीन दालनेही उघडत आहेत. ब्लॉकचेन हे उच्च शिक्षण संस्थांना, मायक्रो सर्टिफिकेशन अभ्यासक्रम (छोटे अभ्यासक्रम) आणि पदवीसाठी, पडताळणी केलेले आणि सुरक्षित डिजिटल क्रेडेन्शियल जारी करण्यास सक्षम करते. ही क्रेडेन्शियल्स विद्यार्थ्यांना आणि नोकरी देणाऱ्यांना समान मूल्य देतात, कारण ती कौशल्ये आणि कर्तृत्वाची पडताळणीयोग्य नोंद देतात. उच्च शिक्षण संस्था या प्रमाणपत्रांसाठी शुल्क आकारू शकतात तसेच विद्यार्थ्यांना उच्च कौशल्य आणि रोजगारक्षमता वाढवण्याचा एक लवचिक मार्ग उपलब्ध करून देताना, उच्च शिक्षण संस्थांसाठी महसूल निर्माण करू शकतात. कौशल्यभिमुख नोकरी देण्याकडे उद्योगांचा कल वाढत असताना, अशा प्रमाणित मायक्रो-क्रेडेन्शियल्सची मागणी वाढतच जाईल, ज्यामुळे उच्च शिक्षण संस्थांना एक शाश्वत उत्पन्नाचा स्रोत प्राप्त होऊ शकेल.

शेवटी, व्हर्च्युअल रिअॅलिटी (VR) आणि ऑगमेंटेड रिअॅलिटी (AR) हे शिक्षणात परिवर्तन करत आहेत, विशेषतः वैद्यक, अभियांत्रिकी आणि डिझाइन यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये प्रत्यक्ष हाताने शिकण्याचा सखोल अनुभव निर्माण करून. VR आणि AR तंत्रज्ञानाचा अवलंब करून, विद्यापीठे

प्रगत आणि परस्परसंवादी शिक्षण घेऊ इच्छिणाऱ्या विद्यार्थ्यांना आकर्षित करू शकतात. विद्यार्थी नोंदणीच्या पलीकडे, VR आणि AR ऍप्लिकेशन्स आभासी रित्या परिसर फेरी आणि डिजिटल कार्यक्रमांमध्ये विस्तारित होऊ शकतात, ज्यामुळे विद्यार्थी शिक्षण संस्थांशी जोडले जात असतानाच महसूल निर्मितीसाठी नवीन संधी उपलब्ध होऊ शकतात.

4.4 निष्कर्ष

दीर्घकालीन आर्थिक शाश्वतता सुरक्षित करण्यासाठी, उच्च शिक्षण संस्थांनी अनेकविध प्रकारे महसूल निर्माण करणाऱ्या धोरणांचा स्वीकार केला पाहिजे. यामध्ये ऑनलाइन शिक्षण आणि तंत्रज्ञान हस्तांतरण, सहयोगी उद्योग भागीदारी, व्यापक माजी विद्यार्थी सहभाग आणि डिजिटल शिक्षण आणि मायक्रो - क्रेडेन्शियलसाठी प्रगत तंत्रज्ञानाचे एकीकरण यांसारख्या नाविन्यपूर्ण महसूल प्रवाहांचा समावेश करणे आवश्यक आहे. या क्षेत्रांवर लक्ष केंद्रित करून, उच्च शिक्षण संस्था, एक सातत्यपूर्ण आर्थिक पाया तयार करू शकतात. संशोधनात गुंतवणूक करण्यास, उच्च-गुणवत्तेचे शिक्षण प्रदान करण्यास आणि सर्व पार्श्वभूमीतील विद्यार्थ्यांसाठी प्रवेश सुलभता वाढविण्यास सक्षम बनू शकतात. हा बहुआयामी दृष्टीकोन केवळ संस्थेचे अस्तित्त्वच सुनिश्चित करतो असे नाही तर समाज आणि व्यापक अर्थव्यवस्थेत तिचे योगदान देखील वाढवतो, आणि त्या योगे बौद्धिक आणि सामाजिक प्रगतीचा आधारस्तंभ म्हणून विद्यापीठाच्या भूमिकेला बळकटी देतो.

प्रकरण 5

महाराष्ट्रातील राज्य, खाजगी आणि केंद्रीय विद्यापीठांचे

तुलनात्मक विश्लेषण

महाराष्ट्राच्या सामाजिक-आर्थिक आणि सांस्कृतिक पटलाला आकार देण्यामध्ये उच्च शिक्षण संस्थांची महत्वाची भूमिका आहे. महाराष्ट्रात राज्य, खाजगी आणि केंद्रीय अशा संस्थांचे वैविध्य भूषणावह आहे, प्रत्येक संस्था, शैक्षणिक, सामाजिक प्रगतीसाठी आपापले वैशिष्ट्यपूर्ण योगदान देत आहे. ही विविधता आव्हाने आणि संधी दोन्ही देते, त्यामुळे या संस्था आणि त्यांचा प्रभाव यांचे सखोल विश्लेषण आवश्यक आहे.

महाराष्ट्रातील राज्य विद्यापीठे, जसे की मुंबई विद्यापीठ आणि सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ (SPPU), विविध सामाजिक-आर्थिक गटांसाठी उपलब्ध असलेल्या न्याय्य शिक्षणाला चालना देण्यासाठी महत्त्वपूर्ण आहेत. तथापि, त्यांना आव्हानांचा सामना करावा लागतो. उदाहरणार्थ, सरकारी अनुदानावर आर्थिकदृष्ट्या अवलंबून असणे, पायाभूत सुविधांमधील तफावत आणि प्राध्यापकांची कमतरता. या समस्या असूनही, त्यापैकी अनेक विद्यापीठे शिक्षण आणि संशोधनात उत्कृष्ट कामगिरी करत आहेत.

सिम्बायोसिस इंटरनॅशनल विद्यापीठ आणि नरसी मोनजी इन्स्टिट्यूट ऑफ मॅनेजमेंट स्टडीज या सारखी खाजगी विद्यापीठे, बाजारातील मागणी पूर्ण करण्यासाठी रोजगारक्षमता-केंद्रित शिक्षण प्रदान करण्यामध्ये महत्त्वपूर्ण आहेत. त्यांना अधिक आर्थिक स्वायत्तता लाभली असली तरी ट्यूशन फी वर अवलंबून असल्यामुळे आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांसाठी परवडणारे शिक्षण देणे हे त्यांच्यासाठी आव्हानात्मक असते.

आयआयटी बॉम्बे आणि टाटा इन्स्टिट्यूट ऑफ सोशल सायन्सेस (TISS) सारख्या केंद्रीय संस्थांना त्यांच्या संशोधन आणि नवकल्पनांसाठी ओळखले जाते. त्यांना राष्ट्रीय स्तरावरील निधीचा फायदा होतो. तथापि, तिथे प्रवेश मर्यादित आणि निवडक असल्यामुळे, व्यापक सामाजिक प्रभावाला मर्यादा येतात .

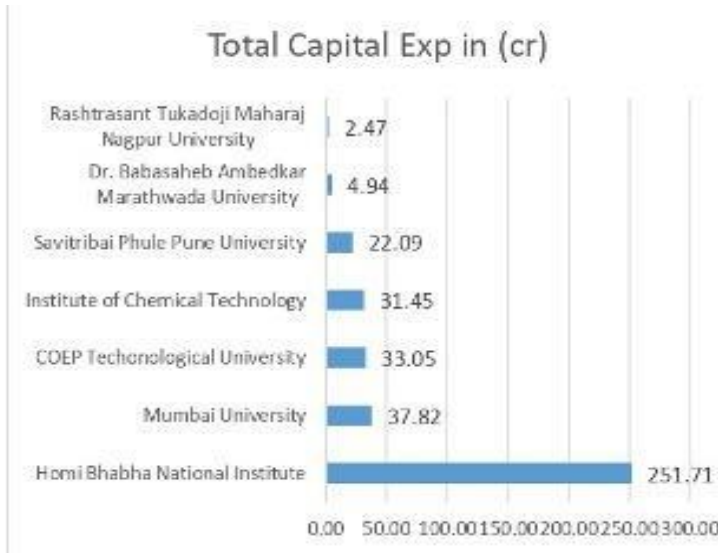
या प्रकरणात, प्रति विद्यार्थी खर्च, महसूल निर्मिती आणि नावनोंदणीचा कल यासारख्या मेट्रिक्सचा वापर करून या संस्थांची आर्थिक कामगिरी, संसाधनांचा वापर, शैक्षणिक परिणाम

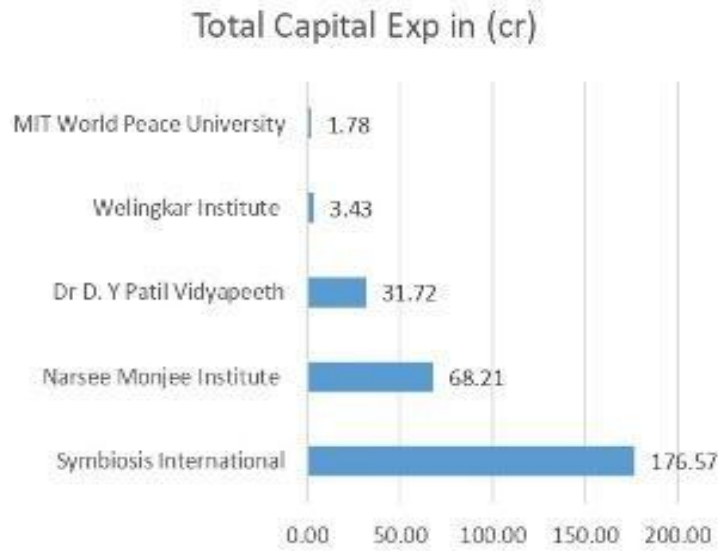
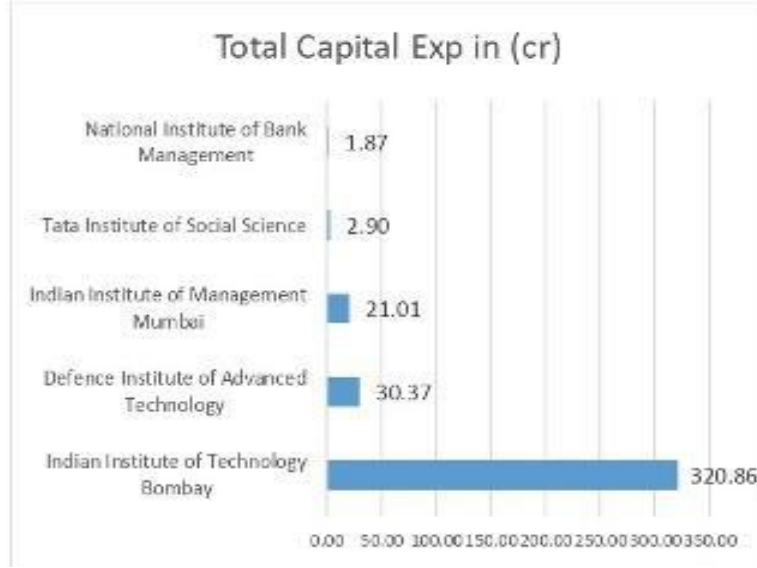
आणि संशोधन योगदान यांचे विश्लेषण केले आहे. त्यांच्या समोरील आव्हाने आणि वाढीच्या संधी यांची देखील मांडणी करण्यात आली आहे. शेवटी महाराष्ट्रात अधिक समावेशक आणि सातत्यपूर्ण लवचिक उच्च शिक्षण परिसंस्था निर्माण करण्यावर लक्ष केंद्रित करून धोरणात्मक शिफारसी दिल्या आहेत

5.1 राज्य, खाजगी आणि केंद्रीय विद्यापीठांमध्ये भांडवली खर्च

भांडवली खर्च शैक्षणिक आणि पायाभूत विकासासाठी संस्थेची बांधिलकी दर्शवतो. निधी स्रोत आणि प्राधान्यक्रमांतील वैविध्यामुळे, राज्य, खाजगी आणि केंद्रीय विद्यापीठांमधील खर्चात लक्षणीय फरक आहेत. राज्य विद्यापीठे प्रादेशिक विकास आणि संशोधनावर लक्ष केंद्रित करतात. होमी भाभा राष्ट्रीय संस्था प्रगत संशोधन पायाभूत सुविधांसाठी ₹251.71 कोटी खर्चासह आघाडीवर आहे. मुंबई विद्यापीठ ₹37.82 कोटी खर्च करते आणि कॉलेज ऑफ इंजिनियरिंग, पुणे (COEP) तंत्रज्ञान विद्यापीठ, शैक्षणिक वाढ आणि कार्यकारी वाढ अशा संतुलित वाढीसाठी ₹33.05 कोटी खर्च करते. तथापि, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ (₹4.94 कोटी) आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ (₹2.47 कोटी) यांसारख्या राज्य विद्यापीठांना अपुऱ्या निधीच्या आव्हानांना सामोरे जावे लागते.

तक्ता 5.1: एकूण भांडवली खर्च





संदर्भ: NIRF रँकिंग २०२४

खाजगी विद्यापीठे स्पर्धात्मक दृष्टीकोन जतन करतात. सिम्बायोसिस इंटरनॅशनल आधुनिक सुविधांमध्ये ₹176.57 कोटीची गुंतवणूक करते, तर नरसी मोनजी संस्था ₹68.21 कोटी आणि डॉ. डी.वाय. पाटील विद्यापीठ त्यांच्या पायाभूत सुविधा वाढवण्यासाठी ₹31.72 कोटीची गुंतवणूक करते . वेलिंगकर इन्स्टिट्यूट सारख्या छोट्या संस्था केवळ ₹3.43 कोटी खर्च करून किफायतशीर गुंतवणुकीवर लक्ष केंद्रित करतात.

केंद्रीय विद्यापीठांना केंद्र सरकारच्या सातत्यपूर्ण मदतीचा फायदा होतो. शिक्षण आणि संशोधनातील प्रतिष्ठेवर भर देत, IIT बॉम्बे ₹ 320.86 कोटींसह आघाडीवर आहे, डिफेन्स इन्स्टिट्यूट ऑफ अॅडव्हान्स्ड टेक्नॉलॉजी (₹30.37 कोटी) आणि IIM मुंबई (₹21.01 कोटी) सारख्या इतर विशेष

संस्था, त्यांचा खर्च विशिष्ट क्षेत्रातील गरजांनुसार आरेखित करतात. TISS (₹2.90 कोटी) आणि नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ बँक मॅनेजमेंट (₹1.87 कोटी) वैशिट्यपूर्ण लहान उपक्रमांवर लक्ष केंद्रित करतात.

एकूणच, केंद्रीय विद्यापीठे केंद्र सरकारच्या निधीमुळे अधिक संसाधनांचा वापर करतात, तर खाजगी विद्यापीठे बाजार-चालित गुंतवणुकीला प्राधान्य देतात. राज्य विद्यापीठे, आर्थिक अडचणी असूनही, प्रादेशिक आणि संशोधन-केंद्रित विकासावर भर देतात. मात्र, त्यांची संतुलित वाढ सुनिश्चित करण्यासाठी धोरणात्मक निधीची गरज असल्याचे स्पष्ट होते.

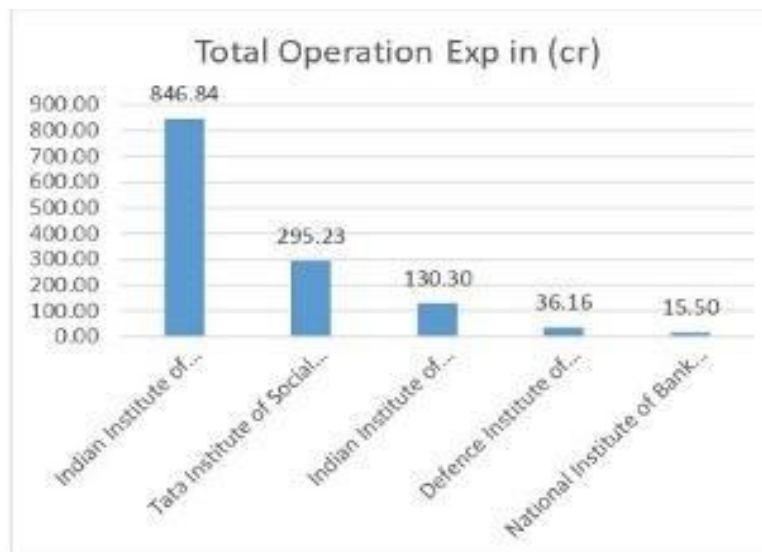
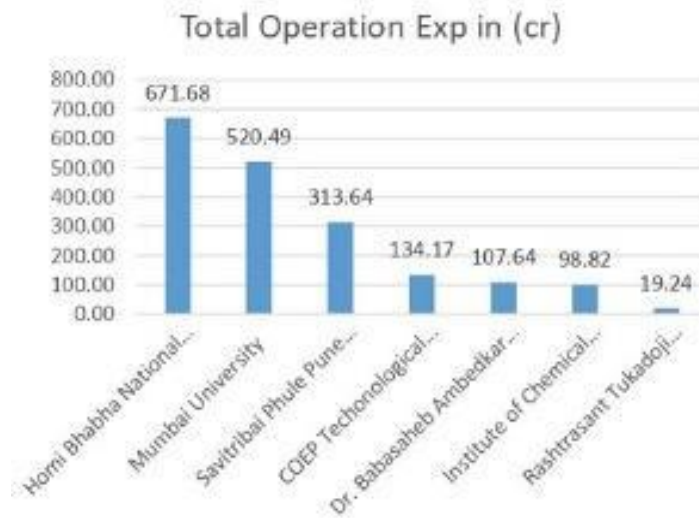
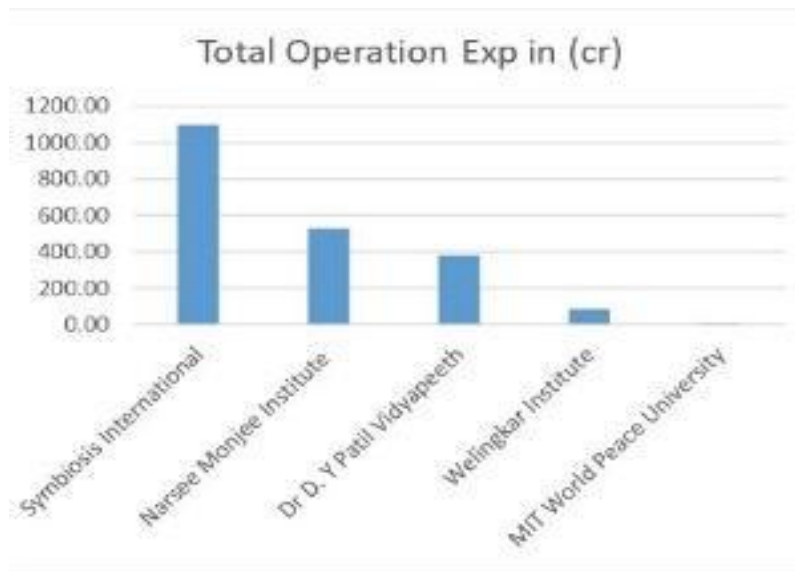
5.2 राज्य, खाजगी आणि केंद्रीय विद्यापीठांमध्ये कार्यकारी (ऑपरेशनल) खर्च

उच्च शिक्षण संस्थांच्या कार्यकारी (ऑपरेशनल) खर्चामध्ये दैनंदिन कामकाज, शैक्षणिक कार्य, प्रशासकीय कामे आणि पायाभूत सुविधांची देखभाल असे खर्च येतात. राज्य, खाजगी आणि केंद्रीय विद्यापीठांमध्ये या खर्चाचे विश्लेषण केल्याने या संस्थांचे आर्थिक प्राधान्यक्रम आणि त्याच्या कार्यक्षमतेबद्दल अंतर्दृष्टी प्राप्त होते.

राज्य विद्यापीठे उपलब्ध संसाधने आणि प्रादेशिक गरजा यांना जोडण्याकडे लक्ष केंद्रित करतात. होमी भाभा नॅशनल इन्स्टिट्यूट ₹671.68 कोटींसह आघाडीवर आहे, दर्जेदार शैक्षणिक आणि संशोधन उपक्रमांवर जोर देत. त्यानंतर मुंबई विद्यापीठ ₹520.49 कोटींसह, शिक्षण व प्रशासनाकडे संतुलित दृष्टीकोन राखत आहे. सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ SPPU (₹313.64 कोटी) आणि COEP टेक्नॉलॉजिकल युनिव्हर्सिटी (₹134.17 कोटी) कार्यकारी सक्षमतेला प्राधान्य देतात. त्या तुलनेत, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ (₹19.24 कोटी) सारख्या लहान संस्थांना संसाधन मर्यादांचा सामना करावा लागतो, ज्यामुळे कार्यकारी पातळी उंचावण्यासाठी अतिरिक्त निधीची आवश्यकता अधोरेखित होते.

खाजगी विद्यापीठे स्पर्धात्मक कार्यकारी धोरणे दर्शवितात. सिम्बायोसीस इंटरनॅशनल ₹1098.74 कोटींसह, त्यांचे विविध कार्यक्रम आणि सेवा पातळी स्पष्ट करतात. नरसी मोनजी इन्स्टिट्यूट (₹५२८.०४ कोटी) आणि डॉ. डी.वाय. पाटील विद्यापीठ (₹378.32 कोटी) उच्च शैक्षणिक दर्जा राखण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणूक करतात. एम आय टी वर्ल्ड पीस युनिव्हर्सिटी (₹7.50 कोटी) सारखी छोटी विद्यापीठे संसाधनांच्या प्रभावी व्यवस्थापनाद्वारे विशिष्ट क्षेत्रांवर लक्ष केंद्रित करतात.

तक्ता 5.2: एकूण कार्यकारी खर्च (संदर्भ: NIRF रँकिंग २०२४)



केंद्रीय विद्यापीठे धोरणात्मक खर्चाद्वारे उत्कृष्टतेचा पाठपुरावा करतात. या बाबतीत IIT बॉम्बे ₹ 846.84 कोटींसह आघाडीवर आहे, त्यातून त्यांचे तांत्रिक शिक्षण आणि संशोधनामध्ये जागतिक स्थान अधोरेखित होते. TISS (₹295.23 कोटी) आणि आय आय एम मुंबई (₹130.30 कोटी) विशिष्ट उद्दिष्टानुसार खर्चाची आखणी करतात. नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ बँक मॅनेजमेंट (₹15.50 कोटी) सारख्या लहान संस्था त्यांच्या कार्यक्षेत्रावर लक्ष केंद्रित करीत कुशलतेने खर्चाचे व्यवस्थापन करतात.

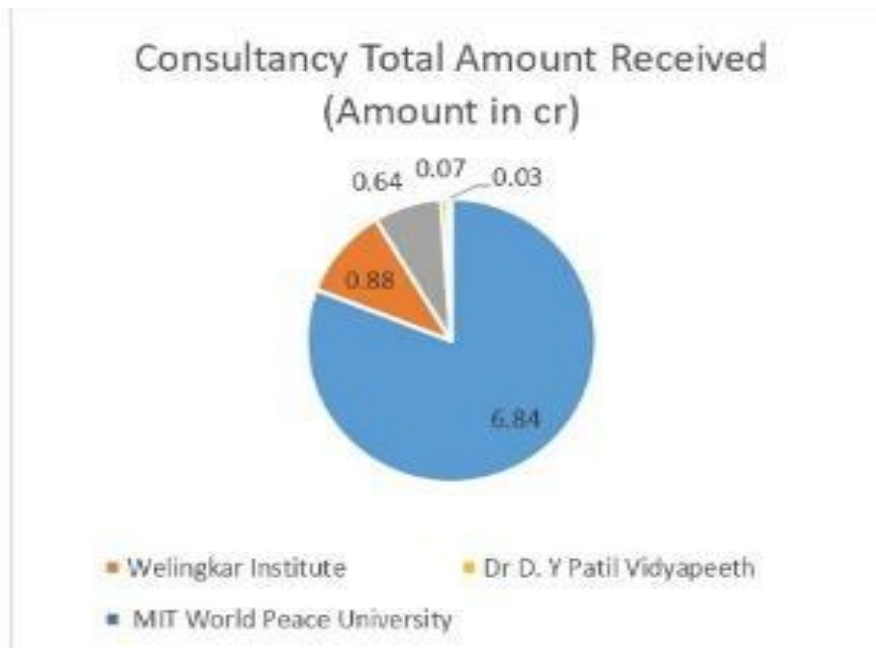
तुलनेत, केंद्रीय विद्यापीठांना भक्कम सरकारी निधीचा फायदा होतो, ज्यामुळे मोठा कार्यकारी खर्च सुकर होतो. खाजगी विद्यापीठे बाजार-चालित पध्दतींवर अवलंबून असतात, तर राज्य विद्यापीठांना आर्थिक अडचणींचा सामना करावा लागतो ज्यामुळे त्यांची विस्तारण्याची क्षमता मर्यादित राहाते. कार्यकारी क्षमता वाढविण्यासाठी त्यांना ठरविलेल्या विशिष्ट लक्ष्याचा पाठपुरावा करीत आर्थिक हस्तक्षेप करण्याची गरज भासते.

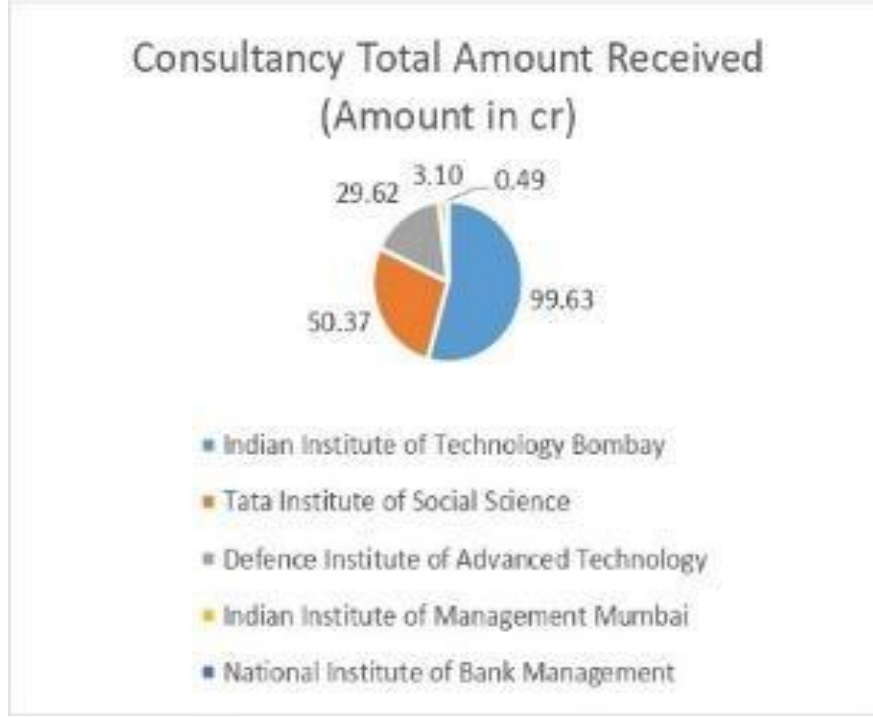
5.3 राज्य, खाजगी आणि केंद्रीय विद्यापीठांमध्ये कन्सलटन्सी महसूल

सल्लागार सेवा हा महसूल निर्मितीचा एक महत्त्वाचा मार्ग आहे, विशेषतः संशोधन आणि विकासावर लक्ष केंद्रित करणाऱ्या उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये. या सेवा, उद्योगातील आव्हानांना तोंड देण्यासाठी, उच्च शिक्षण संस्थांना त्यांच्या बौद्धिक संसाधनांचा आणि कौशल्याचा उपयोग करून विशेष अभ्यास आयोजित करण्याचा आणि त्याद्वारे उद्योगांना त्यांच्या समस्या सोडविण्यासाठी उपाययोजना सुचविण्याचे काम करतात. हे विश्लेषण राज्य, खाजगी आणि केंद्रीय विद्यापीठांची, सल्लागार सेवेतून निर्माण झालेली महसूल निर्मिती दर्शविते, त्यांचे योगदान आणि क्षमता अधोरेखित करते.

तक्ता 5.3 सल्ला मसलत सेवेतून प्राप्त झालेली रक्कम (पुढील पानावर)

तक्ता 5.3 सल्ला मसलत सेवेतून प्राप्त झालेली रक्कम





संदर्भ: NIRF रँकिंग २०२४

सल्लागार सेवेतून निर्माण झालेला निधी हा, त्या त्या विद्यापीठाची उद्योगाच्या गरजांशी जुळवून घेण्याची आणि आपल्या कौशल्यातून महसूल निर्माण करण्याची क्षमता अधोरेखित करतो. या क्षेत्रात, केंद्रीय विद्यापीठांचे वर्चस्व आहे: IIT बॉम्बे ₹99.63 कोटी, त्यानंतर TISS ₹50.37 कोटीवर आघाडीवर आहेत. कांही संस्था, उदाहरणार्थ DIAT-संरक्षण फोकस (₹29.62 कोटी) आणि IIM मुंबई-कॉर्पोरेट सल्लागार (₹3.10 कोटी) या उत्तम संशोधन आणि विशेष कौशल्याचा लाभ घेतात.

राज्य विद्यापीठे वैविध्यपूर्ण परंतु मर्यादित योगदान दर्शवतात. COEP टेक्नॉलॉजिकल युनिव्हर्सिटी ₹12.72 कोटींसह आघाडीवर असून, त्याचा आधार आहे असाधारण तांत्रिक आणि औद्योगिक प्रतिबद्धता. इन्स्टिट्यूट ऑफ केमिकल टेक्नॉलॉजी ने विशिष्ट सेवांद्वारे ₹5.93 कोटी कमावले. तथापि, SPPU (₹0.43 कोटी) आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ (₹0.34 कोटी) सारख्या संस्था या संदर्भात आपली क्षमता सिध्द करू शकलेल्या नाहीत हे नमूद करावे लागते.

सिम्बायोसिस इंटरनॅशनलने आंतरविद्याशाखीय सहयोगाद्वारे केवळ ₹6.84 कोटी कामावल्याने खाजगी विद्यापीठे उपलब्ध संधींचा पुरेपूर फायदा घेतला नसल्याचे दर्शवितात. इतर, जसे की वेलिंगकर इन्स्टिट्यूट (₹0.88 कोटी) आणि नरसी मोनजी इन्स्टिट्यूट (₹0.64

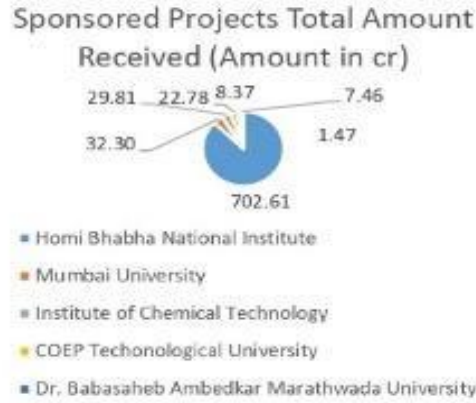
कोटी), कमीत कमी कमाई करतात. खाजगी विद्यापीठे अनेकदा सल्लागार सेवांपेक्षा शैक्षणिक कार्यक्रमांना प्राधान्य देतात, असे दिसते.

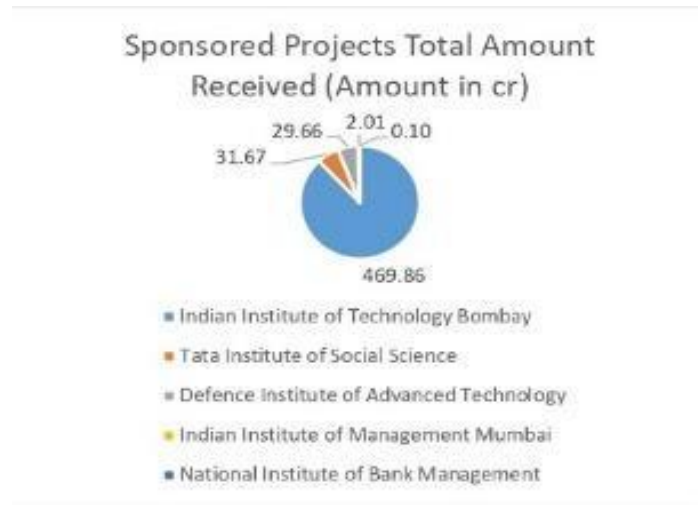
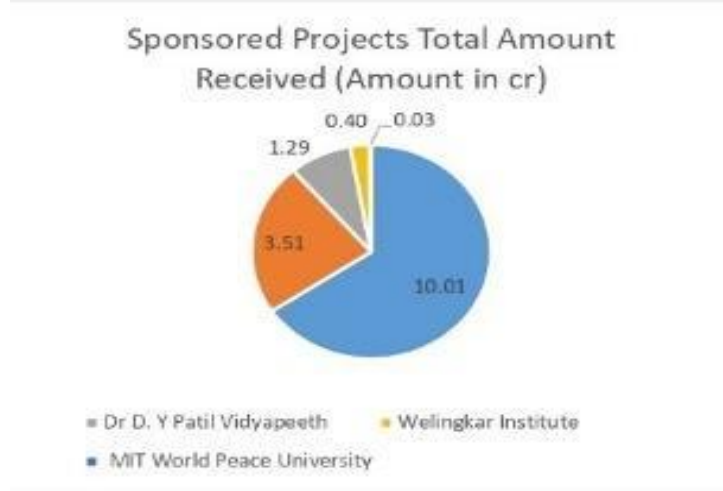
तुलनेने, या क्षेत्रात केंद्रीय विद्यापीठे त्यांच्या संशोधनाची सखोलता आणि सरकारी पाठबळ यामुळे वर्चस्व गाजवतात. राज्य विद्यापीठांना महसूल वाढवण्यासाठी मजबूत उद्योग संबंध आणि धोरणात्मक सल्लागार समित्या आवश्यक आहेत. त्याच वेळी, खाजगी संस्थांनी त्यांचे लक्ष्य वैविध्यपूर्ण केले पाहिजे आणि या किफायतशीर क्षेत्रात त्यांची क्षमता खुली करण्यावर लक्ष केंद्रित करून भागीदारी वाढवली पाहिजे.

5.4 राज्य, खाजगी आणि केंद्रीय विद्यापीठांमध्ये प्रायोजित संशोधन प्रकल्प

प्रायोजित संशोधन प्रकल्प हे संस्थेच्या संशोधन गुणवत्तेचे आणि सरकारी संस्था, उद्योग आणि आंतरराष्ट्रीय संस्थांकडून निधी आकर्षित करण्याच्या क्षमतेचे महत्त्वपूर्ण निर्देशक असतात. हे प्रकल्प आर्थिक सहाय्य प्रदान करतात, संस्थात्मक प्रतिष्ठा वाढवतात आणि नवकल्पनांना वाव देतात. हा विभाग राज्य, खाजगी आणि केंद्रीय विद्यापीठांमध्ये प्रायोजित प्रकल्पांच्या महसुलाचे विश्लेषण सादर करतो.

तक्ता 5.4: प्रायोजित प्रकल्प





संदर्भ: NIRF रँकिंग २०२४

राज्य विद्यापीठांमध्ये होमी भाभा नॅशनल इन्स्टिट्यूट ₹702.61 कोटी सह आघाडीवर आहे, जे प्रगत संशोधनातील नेतृत्वाचे निदर्शक आहे मुंबई विद्यापीठ ₹32.30 कोटीसह पुढे आहे, तर इन्स्टिट्यूट ऑफ केमिकल टेक्नॉलॉजी (₹29.81 कोटी) आणि COEP टेक्नॉलॉजिकल युनिव्हर्सिटी (₹22.78 कोटी) सारखे मध्यम-स्तरीय योगदानकर्ते विशिष्ट क्षेत्रांमध्ये आपले सामर्थ्य अधोरेखित करतात. तथापि, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ (₹7.46 कोटी) आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ (₹8.37 कोटी) सारख्या संस्था किमान निधी पातळीमुळे सुधारणेला असलेला वाव दर्शवितात.

खाजगी विद्यापीठांमध्ये, सिम्बायोसिस इंटरनॅशनल ₹10.01 कोटीसह आघाडीवर आहे, जे आंतरराष्ट्रीय सहयोग आणि उद्योग संबंधांमुळे शक्य झालेले दिसते, नरसी मोनजी इन्स्टिट्यूट (₹3.51 कोटी) आणि डॉ. डी.वाय. पाटील विद्यापीठ (₹१.२९ कोटी), यासह इतर विद्यापीठे मर्यादित निधीचा अहवाल देतात. त्याचबरोबर एमआयटी वर्ल्ड पीस युनिव्हर्सिटी आणि वेलिंगकर

इन्स्टिट्यूट यांसारख्या संस्थांचा वाटा अगदीच नगण्य आहे. खाजगी विद्यापीठांनी त्यांची संशोधन क्षमता मजबूत केली पाहिजे आणि निधी यंत्रणांसोबत सक्रिय सहभाग घेतला पाहिजे, हे स्पष्टच आहे.

या क्षेत्रात आयआयटी बॉम्बेने ₹469.86 कोटी आणि TISS ने ₹31.67 कोटी मिळवून केंद्रीय विद्यापीठांचे बळकट स्थान राखले आहे. DIAT (₹२९.६६ कोटी) सारख्या विशेष संस्था देखील चांगली कामगिरी करतात. तथापि, इतर संस्थांनी उदाहरणार्थ, नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ बँक मॅनेजमेंट (₹0.10 कोटी) आपल्या क्षमता पूर्णपणे वापरात आणलेल्या नाहीत असे दिसते.

तुलनेने, राज्य आणि केंद्रीय विद्यापीठे त्यांच्या प्रस्थापित संशोधन परिसंस्था आणि सरकारी पाठिंब्यामुळे खाजगी संस्थांच्या बरेच पुढे आहेत. सार्वजनिक विद्यापीठांनी संशोधन क्षमता वाढविली पाहिजे, तसेच खाजगी विद्यापीठांना धोरणात्मक सुधारणांची आवश्यकता आहे. केंद्रीय विद्यापीठांनी निधी प्रवाहात विकेंद्रीकरण करण्यासाठी उदयोन्मुख आंतरविद्याशाखीय क्षेत्रांचा शोध घेणे आवश्यक ठरते.

5.5 कार्यकारी विकास कार्यक्रमाच्या महासुलाचे विश्लेषण

कार्यकारी विकास कार्यक्रम-एक्झिक्युटिव्ह डेव्हलपमेंट प्रोग्राम (EDPs) उच्च शिक्षण संस्थांसाठी, विशेषतः खाजगी आणि केंद्रीय विद्यापीठांमध्ये, एक महत्त्वपूर्ण कमाईचे स्रोत असतात. कारण ते, कौशल्य वाढवण्याची आवश्यकता असलेल्या कार्यरत व्यावसायिक आणि उद्योगांना मागणीनुसार सेवा पुरवितात. काही उल्लेखनीय अपवाद सोडले तर राज्य विद्यापीठांनी या क्षेत्रात फारच मर्यादित सहभाग नोंदविलेला आहे.

तक्ता 5.5: कार्यकारी विकास कार्यक्रम शुल्क





संदर्भ: NIRF रँकिंग २०२४

राज्य विद्यापीठे कार्यकारी विकास कार्यक्रमांमध्ये मर्यादित सहभाग दर्शवितात. ज्यामध्ये मुंबई विद्यापीठ ₹10.67 कोटींवर आघाडीवर आहे, जे व्यावसायिक आणि कॉर्पोरेट प्रशिक्षणावर लक्ष केंद्रित करते. सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ (SPPU) मात्र केवळ ०.९५ कोटी महसुलावर मर्यादित आहे - यांचा अर्थ, तिथे सुधारणा घडवून आणण्यासाठी पुष्कळच वाव आहे. होमी भाभा नॅशनल इन्स्टिट्यूट आणि सीओईपी टेक्नॉलॉजिकल युनिव्हर्सिटीसह इतर राज्य विद्यापीठे काहीही उत्पन्न नसल्याचा अहवाल देतात. याचा अर्थ, या क्षेत्रातील त्यांच्या क्षमतांचा कमी वापर झाल्याचे दिसते.

खाजगी विद्यापीठांची कामगिरी संमिश्र आहे. उद्योगाभिमुख अभ्यासक्रम आणि जागतिक प्रतिष्ठेचा लाभ घेऊन ₹२६.५१ कोटी एवढे प्राबल्य असलेली सिम्बायोसिस इंटरनॅशनल अग्रेसर आहे. त्यापाठोपाठ वेलिंगकर इन्स्टिट्यूट आणि नरसी मोनजी इन्स्टिट्यूट अनुक्रमे ₹5.59 कोटी आणि ₹5.26 कोटींसह आहेत, ज्यांना व्यवस्थापन प्रशिक्षणाचा भरभक्कम आधार आहे. डॉ. डी.

वाय. पाटील विद्यापीठ (₹0.88 कोटी) आणि एम आय टी वर्ल्ड पीस युनिव्हर्सिटी (₹0.00 कोटी) यांसारख्या संस्था मात्र या बाबतीत धोरणात्मक विस्ताराच्या संधी दर्शवतात.

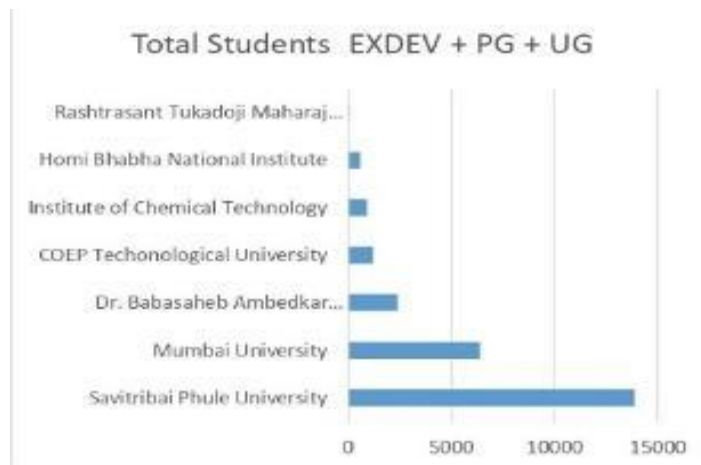
केंद्रीय विद्यापीठे सर्वाधिक उत्पन्न निर्माण करतात. आय आय एम मुंबई ₹50.32 कोटींच्या सर्वोच्च कमाईची क्षमता प्रदर्शित करतात, ज्यातून त्यांचे कार्यकारी शिक्षणातील नेतृत्व प्रतिबिंबित होते. नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ बँक मॅनेजमेंट (₹13.02 कोटी) आणि TISS (₹10.07 कोटी) देखील, त्यांच्या त्यांच्या विशिष्ट कार्यात उद्योग भागीदारीमुळे उत्कृष्ट कामगिरी करीत आहेत. तथापि, आयआयटी बॉम्बे आणि डिफेन्स इन्स्टिट्यूट ऑफ अॅडव्हान्स्ड टेक्नॉलॉजी सारख्या संस्थांनी त्यांच्या शैक्षणिक प्राधान्यक्रमांमुळे, कमाई नसल्याची नोंद केली आहे.

एकंदरीत, केंद्रीय विद्यापीठे कार्यकारी कार्यक्रमांमधून महसूल निर्मितीमध्ये आघाडीवर आहेत, तर खाजगी विद्यापीठे जागतिक आणि उद्योग संबंधांचे भांडवल करतात. सार्वजनिक विद्यापीठे मात्र मागे पडतात, त्यांना या किफायतशीर विभागात त्यांना आपली क्षमता दाखवून देण्यासाठी धोरणात्मक प्रयत्नांची आवश्यकता आहे.

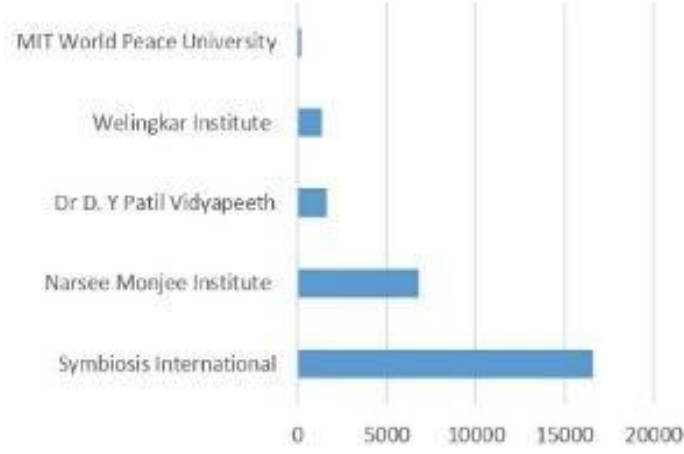
5.6 एकूण विद्यार्थी नोंदणीचे विश्लेषण (EXDEV + PG + UG)

नावनोंदणीचा आकडा (ज्यामध्ये पदवीपूर्व-UG, पदव्युत्तर-PG, आणि कार्यकारी विकास-EXDEV कार्यक्रमातील विद्यार्थ्यांचा समावेश असतो), राज्य, खाजगी आणि केंद्रीय विद्यापीठांमधील विद्यार्थी संख्येचे प्रमाण आणि विविधता दर्शवितात. हे विश्लेषण या उच्च शिक्षण संस्थांच्या विविध क्षमता आणि केंद्रस्थान क्षेत्र अधोरेखित करते.

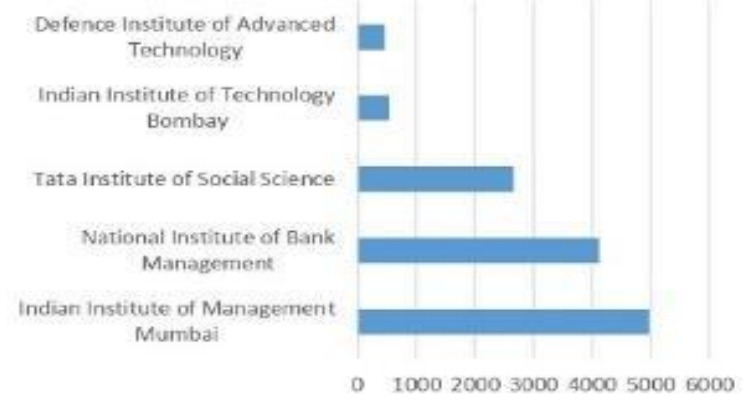
तक्ता 5.6: एकूण विद्यार्थी (EXDEV + PG + UG)



Total Students EXDEV + PG + UG



Total Students EXDEV + PG + UG



संदर्भ: NIRF रँकिंग २०२४

राज्य, खाजगी आणि केंद्रीय विद्यापीठांमधील नावनोंदणी माहिती ही पातळी (स्केल) आणि लक्ष केंद्रीकरण मध्ये लक्षणीय फरक दाखवते. राज्य (राज्यातील?) विद्यापीठांमध्ये, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ (SPPU) 13,897 विद्यार्थ्यांसह आघाडीवर आहे, ज्यातून या विद्यापीठाची व्यापकता आणि कार्यक्रमांची विविधता दिसून येते. 6,365 विद्यार्थी असलेले मुंबई विद्यापीठ विविध शाखांमध्ये संतुलित प्रवेश राखते. याउलट, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ (६९ विद्यार्थी) आणि होमी भाभा नॅशनल इन्स्टिट्यूट (५९३ विद्यार्थी) यासारख्या लहान संस्था विशेष लक्ष्य असलेली क्षेत्रे किंवा मर्यादित क्षमता अधोरेखित करतात. (या संख्याबळा मध्ये संलग्न महाविद्यालयांच्या नोंदणीचा समावेश नाही. त्या विद्यार्थ्यांची संख्या लक्षात घेतली तर राज्य (राज्यातील) विद्यापीठातील एकूण नोंदणी कित्येक लाखांपर्यंत जाते).

संलग्न महाविद्यालये नसलेल्या खाजगी विद्यापीठांमध्ये सिम्बायोसिस इंटरनॅशनल 16,579 विद्यार्थ्यांसह आघाडीवर असून, इतर खाजगी विद्यापीठे देखील मोठ्या प्रमाणावर पुढे आली आहेत. नरसी मोनजी इन्स्टिट्यूट (६,७९४ विद्यार्थी) आणि डॉ. डी.वाय. पाटील विद्यापीठ (१,६६४ विद्यार्थी) या उच्चशिक्षण संस्था व्यवस्थापन आणि व्यावसायिक शिक्षणावर लक्ष केंद्रित करतात, तर एमआयटी वर्ल्ड पीस युनिव्हर्सिटी (१९३ विद्यार्थी) सारख्या लहान संस्था विशिष्ट क्षेत्रांतील मागणीची पूर्तता करतात.

केंद्रीय विद्यापीठे विशेष आणि कार्यकारी शिक्षणाला प्राधान्य देतात. आय आय एम मुंबई 4,973 विद्यार्थ्यांसह आघाडीवर आहे, त्यानंतर नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ बँक मॅनेजमेंट (4,128) आणि TISS (2,660) येतात. आय आय टी बॉम्बे (536 विद्यार्थी) आणि डिफेन्स इन्स्टिट्यूट ऑफ अॅडव्हान्स्ड टेक्नॉलॉजी (466 विद्यार्थी) सारख्या संस्था अभियांत्रिकी आणि संरक्षण यांसारख्या विशेष क्षेत्रांवर त्यांचे लक्ष केंद्रित करतात.

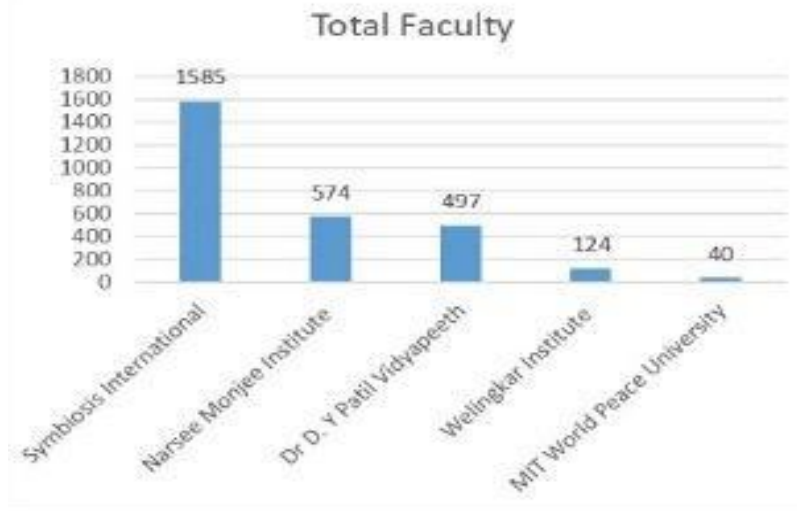
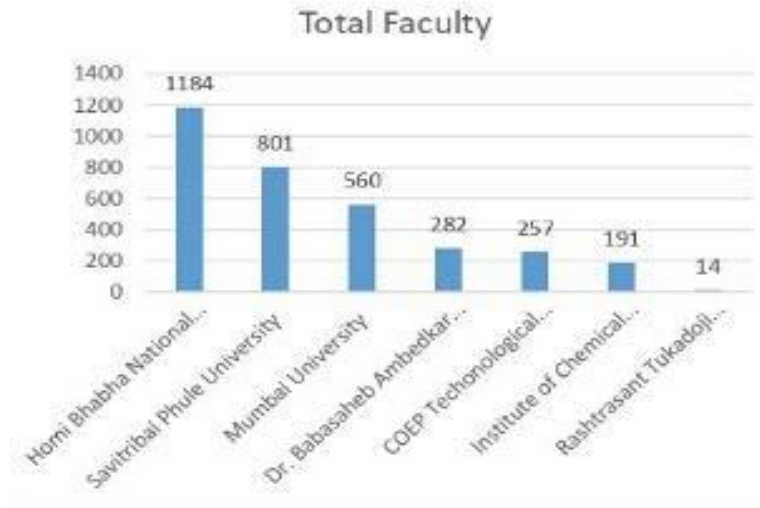
एकूण काय तर, राज्य विद्यापीठे विविध योजनांसह फार मोठ्या गणसंख्येला सेवा देतात, खाजगी विद्यापीठे उत्कृष्टता आणि विविधता यामध्ये वर्चस्व गाजवतात आणि केंद्रीय विद्यापीठे विशिष्ट आणि कार्यकारी शिक्षणावर भर देतात.

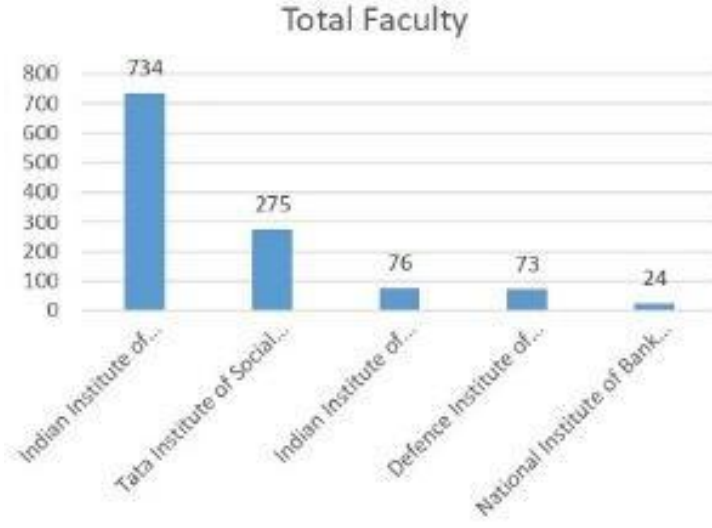
5.7 राज्य, खाजगी आणि केंद्रीय विद्यापीठांमधील अध्यापक संख्येचे विश्लेषण:

शैक्षणिक गुणवत्ता, संशोधनाचे (संशोधन) निर्मिती आणि विद्यार्थी-शिक्षक परस्परसंवादाचा निर्णायक घटक म्हणजे शिक्षकांची ताकद आहे. राज्य, (राज्यातील) खाजगी आणि केंद्रीय विद्यापीठांमधील प्राध्यापकांच्या विभागणीमध्ये मोठी विषमता दिसते, ज्यामधून संस्थात्मक प्राधान्यक्रम, पातळी आणि केंद्रस्थानी असलेली क्षेत्रे हे महत्वाचे घटक उघड होतात .

तक्ता 5.7: एकूण प्राध्यापक संख्या (पुढील पानावर)

तक्ता 5.7: एकूण प्राध्यापक संख्या





संदर्भ: NIRF रँकिंग २०२४

शैक्षणिक गुणवत्ता आणि संशोधन फलित यांना चालना देणारा मुख्य घटक म्हणजे प्राध्यापकांची संख्या. राज्य, (राज्यातील) खाजगी आणि केंद्रीय विद्यापीठांमध्ये यात लक्षणीय भिन्नता दिसून येते. राज्य विद्यापीठांमध्ये, होमी भाभा नॅशनल इन्स्टिट्यूट जी विशेष संशोधनावर लक्ष केंद्रित करते, 1,184 प्राध्यापक संख्येसह आघाडीवर आहे. सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ (801) आणि मुंबई विद्यापीठ (560) मोठ्या पातळीवरील कार्यभार वाहण्याची क्षमता दर्शवितात, तर राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ (14) सारख्या लहान संस्थांना, संसाधनांच्या कमतरतेचा सामना करावा लागतो. त्याचा शिक्षणक्रमांच्या विविधतेवर अनिष्ट परिणाम होतो.

शैक्षणिक दर्जा प्रति आपली बांधिलकी खाजगी विद्यापीठे अधोरेखित करतात-सिम्बायोसिस इंटरनॅशनल 1,585 प्राध्यापक सदस्यांसह आघाडीवर आहे. त्यानंतर येतात नरसी मोनजी संस्था (574) आणि डॉ. डी.वाय. पाटील विद्यापीठ (497). एम आय टी वर्ल्ड पीस युनिव्हर्सिटी (40) सारख्या लहान संस्था विशेष प्राध्यापकांसह विशिष्ट कार्यक्रमांवर लक्ष केंद्रित करतात.

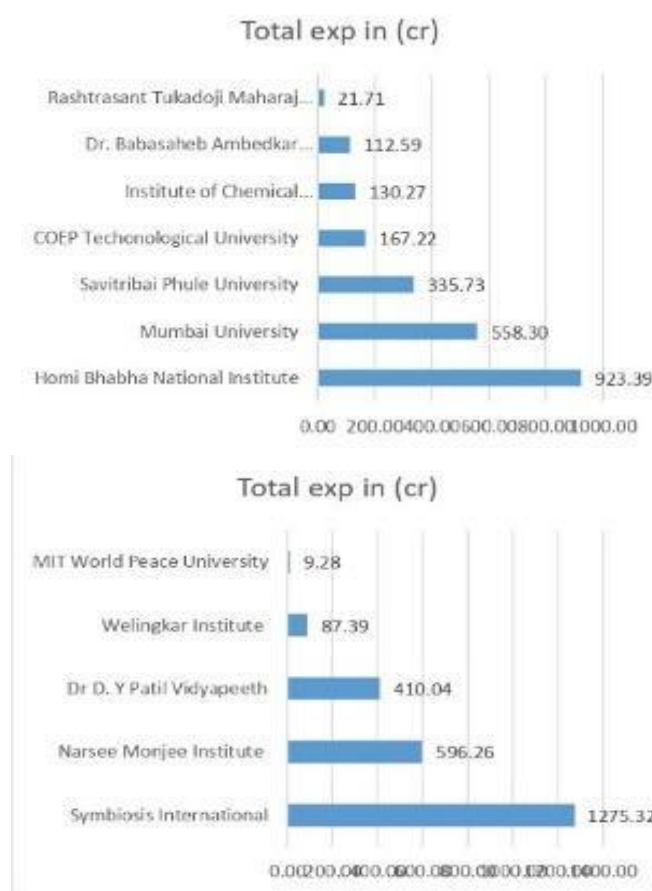
केंद्रीय विद्यापीठे सखोलता आणि गुणवत्तेवर भर देतात. आय आय टी बॉम्बे (मुंबई), त्याची जागतिक प्रतिष्ठा राखत, 734 प्राध्यापक बाळगून आहे. टी आय एस एस (275) आणि आय आय एम मुंबई (76) सारख्या संस्था विशेष शाखेतील प्राध्यापकांच्या कौशल्याला प्राधान्य देतात, तर डिफेन्स इन्स्टिट्यूट ऑफ अँडव्हान्स्ड टेक्नॉलॉजी (73) सारख्या इतर संस्था विशिष्ट क्षेत्रांवर लक्ष केंद्रित करतात.

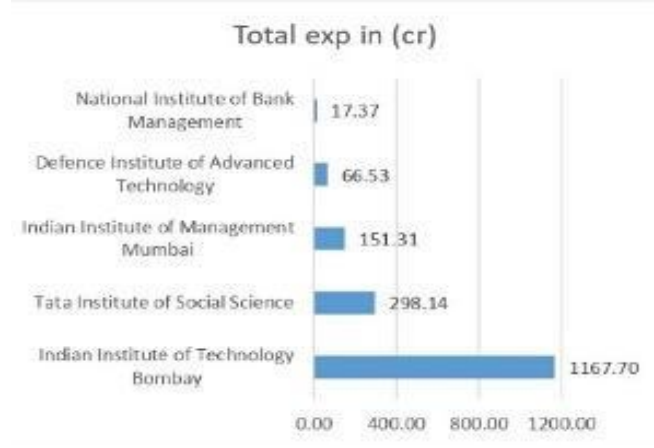
एकंदरीत, राज्य विद्यापीठे आर्थिक पाठबळ मर्यादित असले तरी सर्वसामावेशक्यता, विशेषतः प्रादेशिक गरजा भागविताना दिसतात. स्पर्धात्मकता राखण्यासाठी खाजगी संस्था प्राध्यापक संख्याबळाचा फायदा घेतात आणि केंद्रीय विद्यापीठे त्यांची विशेष कार्यकक्षा लक्षात घेऊन प्राध्यापक भरतीची आखणी करतात.

5.8 राज्य, खाजगी आणि केंद्रीय विद्यापीठांचे एकूण खर्चाचे विश्लेषण:

उच्च शिक्षण संस्थांचा एकूण खर्च शैक्षणिक कार्यक्रम, पायाभूत सुविधा, संशोधन आणि ऑपरेशन्स यासाठी विद्यापीठांची आर्थिक क्षमता दर्शवितो. होमी भाभा नॅशनल इन्स्टिट्यूट प्रगत संशोधन आणि विशेष क्षेत्रांवर भर देत, राज्य विद्यापीठांमध्ये ₹923.39 कोटीसह आघाडीवर आहे. मुंबई विद्यापीठ (₹558.30 कोटी) आणि सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ-SPPU (₹335.73 कोटी) विविध शैक्षणिक गरजा पूर्ण करतात. त्या तुलनेत, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठासारख्या लहान संस्था (₹21.71 कोटी) मर्यादित कार्यक्षेत्र दर्शवितात.

तक्ता 5.8: एकूण खर्च





संदर्भ: NIRF रँकिंग २०२४

खाजगी विद्यापीठांमध्ये, सिम्बायोसिस इंटरनॅशनल ₹१२७५.३२ कोटींसह अव्वल स्थानावर आहे, ज्यातून त्याची जागतिक स्पर्धात्मकता आणि विविधता व्यक्त होते. नरसी मोनजी संस्था (₹596.26 कोटी) आणि डॉ. डी. वाय. पाटील विद्यापीठ (₹410.04 कोटी) व्यवस्थापन आणि आरोग्य विज्ञान यासारख्या व्यावसायिक विषयांवर लक्ष केंद्रित करतात. वेलिंगकर इन्स्टिट्यूट (₹87.39 कोटी) सारख्या लहान संस्था विशिष्ट क्षेत्रात कार्यक्षमतेने खर्च करण्यावर भर देतात.

केंद्रीय विद्यापीठांत सर्वाधिक खर्च आहे आय आय टी बॉम्बे चा (1167.70 कोटी), जे संशोधन आणि जागतिक उत्कृष्टतेवर लक्ष केंद्रित करते. टी आय एस एस (₹२९८.१४ कोटी) आणि आय आय एम मुंबई (₹१५१.३१ कोटी) ही विद्यापीठे त्यांच्या विशेष कार्यक्षेनुसार खर्च आखतात, तर नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ बँक मॅनेजमेंट (₹१७.३७ कोटी) सारख्या संस्था आर्थिक प्रशिक्षण कार्यक्रमांवर लक्ष केंद्रित करतात.

राज्य विद्यापीठे आर्थिक अडचणींसह प्रादेशिक विकासाचा समतोल राखतात, खाजगी विद्यापीठे स्पर्धात्मक पायाभूत सुविधांना प्राधान्य देतात आणि केंद्रीय विद्यापीठे उच्च संशोधन आणि विशेष शैक्षणिक उपक्रमांत गुंतवणूक करतात.

5.9 निष्कर्ष

या प्रकरणात महाराष्ट्राच्या उच्च शिक्षण परिसंस्थेची वैविध्यपूर्ण ताकद, आव्हाने आणि संधी ठळकपणे मांडण्यात आल्या आहेत. राज्य विद्यापीठे प्रादेशिक आणि सर्वसमावेशक शिक्षणात महत्त्वाची भूमिका बजावतात परंतु अनेकदा आर्थिक आणि पायाभूत अडचणींचा सामना करावा लागत असल्यामुळे त्यांची क्षमता मर्यादित होते. खाजगी विद्यापीठे स्पर्धात्मक धोरणे आणि जागतिक मान्यता दाखवतात, तरीही परवडणारे शिक्षण देणे आणि महसूल विविधीकरण करणे या क्षेत्रांमध्ये त्यांना सुधारण्यास वाव आहे. केंद्रीय विद्यापीठे जी विशेष संशोधन आणि कार्यकारी शिक्षणात आघाडीवर आहेत, आंतरराष्ट्रीय मानके राखण्यासाठी भक्कम सरकारी निधीचा लाभ घेतात.

उपरोक्त विश्लेषण उच्च शिक्षण संस्थांमधील तफावत दूर करण्यासाठी यथायोग्य हस्तक्षेपांची आवश्यकता अधोरेखित करते. राज्य विद्यापीठांना लक्षित निधी आणि क्षमता-निर्माण उपक्रमांची आवश्यकता आहे, खाजगी विद्यापीठांना संशोधन क्षमता आणि भागीदारी वाढवून फायदा होऊ शकतो आणि केंद्रीय विद्यापीठांनी आंतरविद्याशाखीय आणि वाढीव संशोधन संधी शोधण्याची आवश्यकता आहे. या पैलूंवर लक्ष देऊन, महाराष्ट्राची उच्च शिक्षण प्रणाली अधिक समावेशक, लवचिक आणि जागतिक पातळीवरील स्पर्धात्मक परिसंस्थेत विकसित होऊ शकते यात शंका नाही.

प्रकरण 6

उच्च शिक्षण संस्थांच्या वित्तावर परिणाम करणाऱ्या सरकारी धोरणांचा आढावा

6.1 परिचय:

महाराष्ट्र सरकारने अलीकडेच आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल वर्ग (EWS), सामाजिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या मागास वर्ग (SEBC), इतर मागास वर्ग (OBC) आणि आर्थिकदृष्ट्या मागास वर्ग (EBC) यांमधील विद्यार्थ्यांसह आर्थिकदृष्ट्या वंचित गटांवर लक्ष केंद्रित करून उच्च शिक्षण संस्थांच्या निधीवर परिणाम करणाऱ्या सुधारणा सादर केल्या आहेत. या सुधारणांमध्ये पात्र विद्यार्थ्यांसाठी, विशेषतः महिला विद्यार्थ्यांसाठी शैक्षणिक आणि परीक्षा शुल्कात अनुदान देऊन किंवा पूर्णतः माफ करून या गटांसाठी उच्च शिक्षण सहजपणे उपलब्ध करून देण्यावर भर दिला आहे .

6.2 अलीकडील सुधारणा आणि फी माफीच्या प्रमुख तरतुदी

1. राखीव प्रवर्गातील महिला विद्यार्थ्यांसाठी फी माफी:

- पूर्वी SEBC, EWS, OBC आणि EBC गटांतील पात्र विद्यार्थ्यांना त्यांच्या शिकवणी आणि परीक्षा शुल्काची 50% प्रतिपूर्ती (भरपाई) मिळत होती.
- नवीन धोरणांतर्गत, जे शैक्षणिक वर्ष 2024-25 पासून लागू आहे, व्यावसायिक आणि अ-व्यावसायिक अभ्यासक्रमांमध्ये नोंदणी केलेल्या या श्रेणींमधील महिला विद्यार्थ्यांना 100% शुल्क प्रतिपूर्ती (भरपाई) मंजूर केली आहे. याचा उद्देश उच्च शिक्षणातील महिला विद्यार्थ्यांमध्ये शैक्षणिक प्रवेश घेण्याचा आणि टिकून राहण्याचा दर वाढवणे हा आहे, विशेषतः ज्यांना आर्थिक आव्हानांचा सामना करावा लागतो त्यांना. (Gov-Circular-HE-19.07.2...) (GR-08.07.2024-1-1).

2. काही विशिष्ट श्रेणींसाठी कोणतीही आगाऊ शुल्काची आवश्यकता नाही:

- शैक्षणिक संस्थांना 100% प्रतिपूर्तीसाठी पात्र असलेल्या विद्यार्थ्यांकडून आगाऊ शुल्क आकारू नये अशा सूचना देण्यात आल्या आहेत. त्याऐवजी, त्यांना सरकारी वितरणाद्वारे

पूर्ण प्रतिपूर्ती मिळेल, ज्यामुळे विद्यार्थी आणि त्यांच्या कुटुंबियांवरील तात्काळ आर्थिक ताण कमी होईल.

- 50% प्रतिपूर्तीसाठी पात्र ठरलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी, संस्थांना फक्त उरलेली 50% फी जमा करण्याची परवानगी आहे, ज्यामुळे विद्यार्थ्यांचा प्रारंभिक आर्थिक भार कमी होतो— (GR-08.07.2024-1-1).

3. अतिरिक्त आर्थिक वाटप:

शैक्षणिक वर्ष 2024-25 साठी फी प्रतिपूर्तीची वाढीव व्याप्ती करण्यासाठी सुधारणांमध्ये अंदाजे ₹906.05 कोटी अतिरिक्त निधीचे वाटप करण्यात आले आहे. ही रक्कम उपेक्षित समुदायांसाठी उच्च शिक्षण अधिक सुलभ बनवण्यासाठी मोठी गुंतवणूक दर्शविते, आणि राज्याच्या दीर्घकालीन शैक्षणिक उद्दिष्टांना समर्थन देते (GR-08.07.2024-1-1).

6.3 उच्च शिक्षण संस्थांवर (HEIs) आर्थिक परिणाम

1. सरकारी निधीवर वाढलेले अवलंबित्व:

- उच्च शिक्षण संस्था HEIs, विशेषतः ज्या भागात आर्थिकदृष्ट्या वंचित आहेत किंवा जिथे पात्र विद्यार्थ्यांची नोंदणी जास्त आहे, अशा संस्थांना, त्यांच्या आर्थिक स्थिरतेसाठी सरकारी प्रतिपूर्तीवर अवलंबून राहण्याचा अनुभव येऊ शकतो. या मॉडेलचे यश संस्थांसाठी कॅश फ्लोची आव्हाने टाळण्यासाठी सरकारद्वारे वेळेवर आणि कार्यक्षम वितरणावर अवलंबून असेल.

2. विद्यार्थ्यांच्या शुल्कातून कमी झालेला महसूल:

- पात्र विद्यार्थ्यांसाठी थेट शुल्क कमी केल्याने किंवा काढून टाकल्यामुळे, संस्थांना विद्यार्थ्यांच्या शुल्कामधून निर्माण होणाऱ्या उत्पन्नातील संभाव्य कमतरतांशी जुळवून घेणे आवश्यक ठरते. सार्वजनिक विद्यापीठे आणि संलग्न महाविद्यालये, जे कार्यकारी खर्चासाठी शुल्काच्या महसुलावर अवलंबून असतात, त्यांना त्यांच्या अर्थसंकल्पामधील तरतुदी आणि संसाधन नियोजनाचे पुनर्मूल्यांकन करण्याची आवश्यकता भासणार आहे.

3. प्रशासकीय गरजांमुळे कारभारावर ताण येण्याची शक्यता:

- सुधारणांमधील प्रतिपूर्ती दाव्यांचे व्यवस्थापन अचूकपणे होण्यासाठी सर्वसमावेशक पाठपुरावा आणि नोंदणी यंत्रणा आवश्यक आहे. उच्च शिक्षण संस्थांना कागदपत्रांची पूर्तता

करणे आणि सरकारी वितरणातील विलंबाचे व्यवस्थापन करणे अशा प्रशासकीय आव्हानांचा सामना करावा लागू शकतो, ज्यामुळे संसाधन तरतूद आणि दैनंदिन कामकाजावर परिणाम होऊ शकतो.

4. व्यावसायिक अभ्यासक्रमांमध्ये वाढणारी नावनोंदणी आणि प्रवेश

- या निधी सुधारणांमुळे अभियांत्रिकी, वैद्यक आणि व्यवस्थापन यांसारख्या व्यावसायिक अभ्यासक्रमांमध्ये विशेषतः महिला विद्यार्थ्यांची नोंदणी वाढू शकते. नावनोंदणी वाढल्यामुळे पायाभूत सुविधा, प्राध्यापक आणि सहाय्य सेवांचा विस्तार करण्याची आवश्यकता भासणार आहे. त्यासाठी सुविधांमध्ये आणि मानवी संसाधनांमध्ये आणखी गुंतवणूक करणे अनिवार्य असणार आहे.

5. टिकून राहण्यासाठी प्रोत्साहन आणि गळतीचा कमी झालेला दर:

- आर्थिक अडथळे कमी करून किंवा दूर करून, सुधारणांमुळे विद्यार्थ्यांचे टिकून राहण्याचे प्रमाण सुधारण्याची आणि गळतीचे प्रमाण कमी होण्याची शक्यता आहे, विशेषतः महिला आणि आर्थिकदृष्ट्या वंचित विद्यार्थ्यांमध्ये. ही बाब, शैक्षणिक समता आणि सक्षमीकरणासाठी महाराष्ट्राच्या दीर्घकालीन उद्दिष्टांना समर्थन देते. परंतु यासाठी संभाव्य मोठ्या विद्यार्थीसंख्येचे व्यवस्थापन करण्याची संस्थांची तयारी आवश्यक आहे. पदवी स्तरापर्यंत मोफत उच्च शिक्षण देण्याच्या सरकारच्या पुढाकाराचे महत्त्वपूर्ण सामाजिक फायदे आहेत, विशेषतः उच्च शिक्षणातील विद्यार्थी नोंदणी गुणोत्तर सुधारण्यासाठी. तथापि, या धोरणामुळे उच्च शिक्षण संस्थांवर आर्थिक भार पडतो, कारण पूर्वी ट्यूशन शुल्काद्वारे निर्माण करत असलेला महसूल त्या गमावतात. उच्च शिक्षण संस्थांवरचा आर्थिक ताण टाळण्यासाठी माफ केलेल्या शुल्काची वेळेवर परतफेड करणे आवश्यक आहे.

6.4 प्रभावी निधी वाटपासाठी शिफारसी:

1. वेळेवर परतफेड:

आर्थिक ताण टाळण्यासाठी, सरकारने त्या त्या आर्थिक वर्षात फी माफीशी संबंधित सर्व देयांची परतफेड करणे आवश्यक आहे. असे वेळेवर वितरण संस्थांसाठी विना व्यत्यय कामकाज आणि शैक्षणिक प्रगती सुनिश्चित करते.

2. पुरेशा वित्तीय तरतुदी:

शुल्क प्रतिपूर्तीची व्याप्ती सर्वसमावेशक करण्यासाठी सरकारने वार्षिक अर्थसंकल्पामध्ये योग्य तरतुदी केल्या पाहिजेत. यामध्ये विलंब किंवा वाढीव नोंदणीचे व्यवस्थापन करण्यासाठी जादा (बफर) निधीचा समावेश असावा.

3. सुव्यवस्थित वितरण यंत्रणा:

प्रतिपूर्ती दाव्यांसाठी डिजिटल प्लॅटफॉर्म सादर केल्याने प्रक्रिया जलद होऊ शकते आणि पारदर्शकता सुधारू शकते. स्वयंचलित कामकाजाच्या प्रवाहामुळे उच्च शिक्षण संस्थांवरील प्रशासकीय भार देखील कमी होईल.

4. लक्षित आर्थिक सहाय्य:

आर्थिकदृष्ट्या वंचित भागातील संस्थांना किंवा शुल्क-माफ केलेल्या जागांची जास्त मागणी असणाऱ्या संस्थांना अतिरिक्त अनुदान मिळावे आणि कार्यप्रदर्शनानुसार निधीचे वाटप केले जावे.

5. शाश्वतता नियोजन:

सरकारी निधीवरील अवलंबित्व कमी करण्यासाठी सल्लागार सेवा, संशोधन अनुदान आणि माजी विद्यार्थ्यांचे योगदान यासारखे विविध महसूल स्रोत आणण्यासाठी उच्च शिक्षण संस्थांना प्रोत्साहन देण्याची नितांत आवश्यकता आहे.

6.5 निष्कर्ष

प्रवेश आणि समान संधी सुधारण्याच्या उद्देशाने प्रगतीशील धोरणे लागू केल्यामुळे महाराष्ट्रातील उच्च शिक्षण संस्थांच्या आर्थिक पटलात परिवर्तन होत आहे. या सुधारणा, विशेषतः फी माफी आणि शासकीय प्रतिपूर्ती संबोधित करणाऱ्या, आर्थिक आणि सामाजिकदृष्ट्या उपेक्षित समुदायांसाठी अंतर भरून काढणारा सेतू म्हणून एक महत्वाचे पाऊल ठरतात. तथापि, या धोरणांमध्ये आव्हाने आहेत. सुधारणांचे यश सुनिश्चित करण्यासाठी काळजीपूर्वक व्यवस्थापन आणि धोरणात्मक नियोजन आवश्यक आहे.

या प्रकरणाने उच्च शिक्षण संस्थांवर या सुधारणांचे आर्थिक परिणाम पद्धतशीरपणे मांडले आहेत. सरकारी प्रतिपूर्तीवरील वाढते अवलंबित्व, विद्यार्थ्यांच्या फीमधून कमी झालेला महसूल आणि कामकाजावरील संभाव्य ताण लक्षात घेता, निधी वितरणासाठी वेळेवर आणि

कार्यक्षम यंत्रणेची गरज ठळकपणे जाणवते. सामाजिक उद्दिष्टांशी सुसंगत असे उच्च शिक्षण सुलभ करण्यासाठी सरकारचा पुढाकार असला तरी, आधीच मर्यादित संसाधने असलेल्या संस्थांवर अतिरिक्त भार पडतो. कार्यामधील व्यत्यय टाळण्यासाठी आणि शैक्षणिक मानके राखण्यासाठी वेळेवर परतफेड, पुरेसे वित्तीय वाटप आणि सुव्यवस्थित वितरण प्रणाली आवश्यक आहेत.

संस्थात्मक निधीमध्ये शाश्वततेची मागणी ही तितकीच महत्त्वाची आहे. सल्लागार प्रकल्प, संशोधन अनुदान आणि माजी विद्यार्थ्यांच्या योगदानाद्वारे महसूल प्रवाहात विविधता आणल्याने उच्च शिक्षण संस्थांना सरकारी निधीवरील अवलंबित्व कमी करण्यास मदत होऊ शकते. पुंजका पद्धती (क्लस्ट्रिंग) आणि सहयोगी मॉडेल्स, उदाहरणार्थ, संस्थांमध्ये संसाधने वाटून घेणे. असे केल्याने आर्थिक आणि प्रशासकीय ताण कमी होऊ शकतो आणि शैक्षणिक फल निष्पत्ती वाढू शकते.

या सुधारणांचे संभाव्य फायदे लक्षणीय आहेत, विशेषतः महिला आणि आर्थिकदृष्ट्या वंचित विद्यार्थ्यांच्या नोंदणीत वाढ होऊ शकते, टिकून राहण्याच्या दरांमध्ये संभाव्य सुधारणा होऊ शकते. तथापि, हे लाभ काही मोठ्या जबाबदाऱ्या घेऊनच येतात. उदाहरणार्थ, जास्त गणसंख्या असलेल्या उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये पूरक पायाभूत सुविधांची निर्मिती.

शेवटी, या सुधारणांमधून शैक्षणिक समानतेसाठीचा एक पुरोगामी दृष्टीकोन दिसतो, पण त्याचे यश हे प्रभावी अंमलबजावणी, शाश्वत निधी यंत्रणा, सर्व संबंधितांचा सक्रिय सहभाग यांवर अवलंबून आहे. धोरणात्मक दूरदृष्टीने या क्षेत्रांना संबोधित करून, महाराष्ट्र राज्य एक लवचिक उच्च शिक्षण परिसंस्था तयार करू शकते जी सध्याच्या पिढीच्या गरजा तर पूर्ण करेलच पण त्याशिवाय भविष्यासाठी मजबूत पाया भरणी करेल.

प्रकरण 7

समितीच्या तपशीलवार शिफारसी

7.1 परिचय

शैक्षणिक तरतूदींचा वाढता खर्च आणि खर्चाचे बदलते स्वरूप या पार्श्वभूमीवर, महाराष्ट्रातील उच्च शिक्षण संस्थांच्या (HEIs) आर्थिक स्थिरतेकडे तातडीने लक्ष देण्याची गरज आहे. आर्थिक मर्यादांमुळे बांधल्या गेलेल्या राज्य शासनाकडून एकूण शैक्षणिक अर्थसंकल्पामध्ये उच्च शिक्षणाचा वाटा लक्षणीयरीत्या वाढविण्यास आपली असमर्थता सातत्याने दर्शवली गेली आहे. या मर्यादा असूनही, उच्च शिक्षण प्रणालीच्या प्रभावी कार्यासाठी राज्याकडून मिळणारी किमान, तरीही पक्की, आर्थिक बांधिलकी आवश्यक ठरते .

महाराष्ट्राची उच्च शिक्षण परिसंस्था भौगोलिक , संस्थात्मक पद्धती आणि प्रशासकीय चौकटीच्या बाबतीत प्रचंड विविधता दर्शवते. शहरी केंद्रांपासून ग्रामीण भागापर्यंत, संस्था वेगवेगळ्या प्रकारच्या विद्यार्थ्यांना सेवा पुरवतात आणि त्यांच्यासाठी विविध कार्यक्रम उपलब्ध करून देतात. अशा विषमतेमध्ये गरज असते मॉड्युलर आणि संदर्भ-संवेदनशील अशा शिक्षणक्रमांची, जे प्रत्येक संस्थेच्या स्वतःच्या अनन्य आव्हानांना संबोधित करताना शासनाच्या व्यापक धोरण उद्दिष्टांशी सुसंगती राखतील. एकसमान "एकच आकार सर्वांसाठी बसतो" हा दृष्टिकोन व्यवहार्य किंवा इष्ट नाही.

उच्चभू शिक्षण पद्धतीपासून, सर्वसमावेशक आणि वैश्विक शिक्षणापर्यंतच्या संक्रमणामुळे संसाधनांच्या मागणीत खूप वाढ झाली आहे, ज्यामुळे HEI ची क्षमता आणखी ताणली जाते आहे. सार्वत्रिक उपाय या विशाल आणि विविध आव्हानांना तोंड देऊ शकत नाहीत. त्याऐवजी, NIRF क्रमवारी, मान्यता स्तर, आणि भौगोलिक स्थिती असे घटक विचारात घेऊन केलेल्या संस्थात्मक कामगिरीच्या मेट्रिक्सवर आधारित प्राधान्यक्रम ठरवणे, हस्तक्षेपांची क्रमवारी लावणे आणि धोरणात्मक संसाधन वाटप करणे आवश्यक आहे. नाविन्यपूर्ण निधी यंत्रणा, सहयोगी संस्थात्मक व्यवस्था आणि संकरित शैक्षणिक वितरण मॉडेल अशा बाबींनी या प्रयत्नांना पूरक जोड देणे अत्यावश्यक आहे.

हे प्रकरण, व्यावहारिकता आणि आर्थिक कार्यक्षमतेवर आधारलेल्या शिफारशींचा एक सर्वसमावेशक संच सादर करते. हे करीत असताना संस्थात्मक गरजांनुसार तयार केलेल्या

मॉड्यूलर उपायांवर समिती लक्ष केंद्रित करते. मुख्य आशयामध्ये शुल्क सुसूत्रीकरण, मालमतेतून कमाई, महसूल निर्मिती धोरणे आणि धोरण-स्तरीय हस्तक्षेप जसे की राज्य-स्तरीय पायाभूत सुविधा निधी आणि आर्थिक सल्लागार समित्या यांचा समावेश आहे. एकत्रितपणे, या शिफारशींचा उद्देश, उच्च शिक्षण संस्थांना, त्यांच्या शैक्षणिक आणि सामाजिक कार्यक्षेत्रांची पूर्तता करताना सध्याच्या आणि भविष्यकालीन वित्तीय आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी सक्षम बनवणे आणि त्यायोगे महाराष्ट्राची उच्च शिक्षण प्रणाली सर्वसमावेशक, लवचिक आणि राज्याच्या विकासात्मक उद्दिष्टांशी सुसंगत राहिल हे सुनिश्चित करणे आहे.

7.2 पद्धतशीर शुल्क संरचना: एक तर्कसंगत दृष्टीकोन

1. सर्वसमावेशकतेसह आर्थिक गरजा संतुलित करणे

शाश्वत फी रचनेचा पाया हा उच्चशिक्षण संस्थांच्या आर्थिक गरजा व विद्यार्थ्यांची परवडण्याची पातळी यामध्ये समतोल राखण्यात आहे. शुल्क तर्कसंगत बनवण्यामध्ये समान संधी आणि सर्वसमावेशकता यांना प्राधान्य देणे आवश्यक आहे. त्यासाठी उच्चशिक्षण संस्थांना त्यांच्या आर्थिक गरजा प्रभावीपणे मॅनेज करण्यासाठी स्वायत्तता प्रदान करण्यात यावी. यामध्ये कोणत्याही पात्र विद्यार्थ्याला आर्थिक अडचणींमुळे शिक्षण नाकारले जाणार नाही याची खातरजमा करता येईल आणि शुल्क रचनेमध्ये अधिक पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व वाढीस लागेल.

2. नीड ब्लाइंड प्रवेश धोरण

पद्धतशीर शुल्क रचनेमध्ये 'नीड ब्लाइंड' प्रवेश धोरणाचा अवलंब करणे आवश्यक आहे, जे याची हमी देते की गुणवत्ता असलेल्या विद्यार्थ्यांना संसाधनांच्या कमतरतेमुळे प्रवेश नाकारला जाणार नाही. आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल घटकांतील विद्यार्थ्यांना आधार देण्यासाठी आर्थिक मदत प्रणाली, शिष्यवृत्ती आणि कर्ज सुविधा स्थापन केल्या पाहिजेत. आर्थिकदृष्ट्या शाश्वत शुल्क यंत्रणेकडे संक्रमण करताना सर्वसमावेशकता सक्षम करणे अत्यावश्यक ठरते.

गुणवत्तेवर आधारित प्रवेश:

- प्रवेश देताना शैक्षणिक पात्रतेला प्राधान्य दिले पाहिजे. तसेच प्रवेश घेतलेल्यांना, आर्थिक अडचणींमुळे, देऊ केलेला प्रवेश स्वीकारण्यापासून रोखले जाणार नाही याचीही खात्री करावी लागेल.

- **लक्षित आर्थिक सहाय्य:** शिष्यवृत्ती आणि गरज-आधारित अनुदानांसह सर्वसमावेशक आर्थिक मदत कार्यक्रम हे वंचित विद्यार्थ्यांना प्रदान करणे याला यथायोग्य अग्रक्रम देण्यात आला पाहिजे.

7.2.1 शुल्क निर्धारणामध्ये संस्थात्मक स्वायत्तता

1. अभ्यासक्रम -विशिष्ट शुल्क ठरवण्यासाठी स्वायत्तता

वास्तविक अध्यापन संस्थात्मक खर्च, बाजारपेठेतील मागणी आणि धोरणात्मक उद्दिष्टांवर आधारित अभ्यासक्रम-शुल्क निश्चित करण्यासाठी उच्च शिक्षण संस्थांना अधिकार दिले पाहिजेत. ही स्वायत्तता, त्यांच्या ऑफरिंग मध्ये नावीन्यपूर्णता आणि वैविध्य आणते आणि त्याचबरोबर आर्थिक शाश्वतता राखते.

- **पारदर्शक खर्च:** संस्थांनी अध्यापन, पायाभूत सुविधा, संशोधन आणि प्रशासकीय खर्चासह, प्रत्येक अभ्यासक्रम वितरीत करण्यासाठी प्रति-विद्यार्थी खर्च मोजणे आणि सार्वजनिकपणे जाहीर करणे आवश्यक आहे. ही खुली -खर्च प्रणाली, सध्या प्रचलित असलेल्या एकूण शुल्क प्रणालीची जागा घेईल, त्यामुळे पारदर्शकतेला चालना मिळेल.
- **पूर्ण-खर्चाची पुनर्प्राप्ती:** उच्च शिक्षण संस्थांनी हळूहळू पूर्ण-खर्चाच्या पुनर्प्राप्ती प्रणालीमध्ये परिवर्तित झाले पाहिजे, ज्यामध्ये शिक्षणाचा वास्तविक खर्च प्रतिबिंबित होतो . या परिवर्तनाला सरकारी योजना, सीएसआर- अनुदानित शिष्यवृत्ती आणि माजी विद्यार्थ्यांचे योगदान यांसारख्या आर्थिक सहाय्य यंत्रणांचा ठोस आधार असणे आवश्यक आहे.

2. डायनॅमिक किंमत आणि खर्च जागरूकता

- **नियमितपणे केलेले शुल्क पुनरावलोकन:** संस्थांनी वेळोवेळी चलनवाढ, कार्यकारी खर्च आणि शैक्षणिक नाविन्यता यांच्या अनुसार शुल्क रचनांचे पुनरावलोकन करून त्यानुसार समायोजन (अॅडजस्टमेंट) करणे आवश्यक आहे.
- **शुल्क विभाजन पारदर्शकता:** शुल्कातील घटक सार्वजनिकरित्या खुले असणे यामुळे विश्वास वाढतो, विद्यार्थ्यांना अनुदानित शिक्षणाच्या फायद्यांची यथार्थ जाणीव होते.
- **क्रॉस-सबसिडायझेशन:** मोठी-मागणी असलेले अभ्यासक्रम, कमी महसूल देणाऱ्या परंतु सामाजिकदृष्ट्या महत्वपूर्ण अभ्यासक्रमांना सबसिडी देऊ शकतात. यातून सर्वसमावेशकतेची तडजोड न करता आर्थिक स्थिरता सुनिश्चित करता येऊ शकते.

7.2.2 संरचित शिष्यवृत्ती आणि फ्रीशिप:

शिष्यवृत्ती आणि फ्रीशिपसाठी पारदर्शक आणि संरचित चौकट असावी, जी विद्यार्थ्यांची गुणवत्ता, कोटा आणि आर्थिक स्थितीवर शैक्षणिक गरजांची पूर्ती करेल . निधी स्त्रोतांमध्ये समाविष्ट असाव्यात आशा बाबी खालीलप्रमाणे:

- सरकारी योजना: थेट लाभ हस्तांतरण आणि फी अनुदान सल्ला.
- विद्यापीठ वाटप: संस्थात्मक अर्थसंकल्पाद्वारे शिष्यवृत्ती निधी.
- CSR योगदान: आर्थिकदृष्ट्या वंचित विद्यार्थ्यांवर लक्ष केंद्रित करणारी कॉर्पोरेट-अनुदानीत शिष्यवृत्ती.
- माजी विद्यार्थी एंडोमेंट्स: विद्यार्थ्यांच्या आर्थिक सहाय्यासाठी माजी विद्यार्थ्यांच्या समूहाकडून योगदान.
- कमी व्याजदराची-विद्यार्थी कर्जे: बँका आणि वित्तीय संस्थांद्वारे देऊ केलेले प्राधान्य कर्ज, राज्याकडून अंशतः किंवा पूर्ण हमीसह.

7.2.3 अंमलबजावणीचा मार्ग आलेख

1. धोरण फ्रेमवर्क

- आर्थिक सहाय्य धोरणांद्वारे सर्वसमावेशकता सुनिश्चित करताना राज्य-शासनाने उच्च शिक्षण संस्थांना पूर्ण-खर्चाच्या पुनर्प्राप्ती मॉडेलमध्ये संक्रमण करण्यासाठी सक्षम करणारी मार्गदर्शक तत्त्वे स्थापित केली पाहिजेत.
- निष्पक्षता आणि अनुपालन (कॉम्प्लायन्स) राखण्यासाठी नियामक संस्थांनी शुल्क-निर्धारण प्रक्रियेवर देखरेख करणे आवश्यक आहे.

2. विद्यार्थी सहभाग

- पारदर्शकता आणि परवडण्याची क्षमता यासंबंधीच्या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी विद्यार्थी संघटनांशी नियमितपणे सल्लामसलत करावी.
- डिजिटल आणि डायरेक्ट बेनिफिट ट्रान्सफर प्रणालीद्वारे आर्थिक सहाय्य कार्यक्रमांमध्ये प्रवेश सुलभ करावा.

3. देखरेख आणि उत्तरदायित्व

शैक्षणिक आणि पायाभूत सुविधांच्या सुधारणांसाठी निधी कार्यक्षमतेने वाटप केला जाईल याची खात्री करून शुल्काच्या वापरावर लक्ष ठेवण्यासाठी यंत्रणा विकसित करण्यात यावी.

- नियामक मानकांचे अनुपालन आणि निष्पक्षता राखण्यासाठी वार्षिक लेखापरीक्षा करावी.

7.3 उच्च शिक्षण संस्थांना सरकारी भरपाई मिळविण्यासाठी पारदर्शक यंत्रणा:

कारभारात स्थिरता राखण्यासाठी आणि दर्जेदार शिक्षण प्रदान करण्यासाठी महाराष्ट्रातील उच्च शिक्षण संस्था सरकारी अनुदानांवर मोठ्या प्रमाणावर अवलंबून असतात. हे अनुदान, विशेषतः वेतनासाठीचे सहाय्य आणि फी प्रतिपूर्ती (परतावा) या संस्थांसाठी आर्थिक पाया तयार करतात. वेतन अनुदान सामान्यतः वेळेवर वितरीत केले जाते, मात्र शुल्क प्रतिपूर्तीमध्ये होणारा विलंब अनेकदा उच्च शिक्षण संस्थांच्या कार्यकारी आणि शैक्षणिक वचनबद्धतेमध्ये व्यत्यय आणतो, ज्यामुळे आर्थिक ताण पडतो आणि अकार्यक्षमता निर्माण होते. संस्थात्मक लवचिकता आणि प्रभावी धोरण अंमलबजावणी सुनिश्चित करण्यासाठी पारदर्शक आणि कालबद्ध प्रतिपूर्ती यंत्रणेद्वारे या विलंबांचे निराकरण करणे अत्यावश्यक आहे.

7.3.1. शुल्क माफीची वेळेवर परतफेड

सामाजिक-आर्थिकदृष्ट्या वंचित विद्यार्थ्यांना फी माफी देण्याचे धोरण उच्च शिक्षणात प्रवेश आणि समान संधी साठी प्रोत्साहन देण्यासाठी अपरिहार्य असतो. तथापि, या कर्जमाफीसाठी सरकारी परतफेडीत होणारा विलंब हा उच्च शिक्षण संस्थांवर अनाठायी भार टाकतो.

प्रमुख मुद्दे

- प्रतिपूर्तीमध्ये दीर्घकाळ होणारा विलंब संस्थात्मक वित्त प्रवाहात व्यत्यय आणतो आणि शैक्षणिक आणि पायाभूत सुविधांच्या विकासात अडथळा आणतो.
- उच्च शिक्षण संस्थांना त्यांची धोरणात्मक उद्दिष्टे बाजूला ठेऊन तात्काळ कार्यकारी गरजांचे व्यवस्थापन करण्यासाठी अतिमहत्वाच्या भागामधून निधी वळवण्यास भाग पाडते.

शिफारशी

1. कालबद्ध यंत्रणा:

- राज्य सरकारने याची खात्री करणे आवश्यक आहे की परतफेडीची प्रक्रिया आणि वितरण त्याच आर्थिक वर्षात केले जाईल.
- ह्यामुळे खालील गोष्टी सुनिश्चित होतात:
- वित्तीय सुलभता (फायनान्शिअल लिक्विडिटी): संस्था अत्यावश्यक क्षेत्रांतून संसाधनांचे पुनर्विलोकन न करता कामकाज चालू ठेवू शकतात.
- कार्यभारातील स्थिरता: वित्तीय प्रवाहातील घडामोडींचा चांगला अंदाज येत असल्यामुळे शैक्षणिक कार्यक्रमांचे नियोजन आणि अंमलबजावणी उत्तम होते.

2. तात्काळ फायदे:

- वेळेवर झालेली परतफेड आर्थिक ताण टाळते आणि उच्च शिक्षण संस्था, त्यांच्या शैक्षणिक उत्कृष्टता आणि न्याय्य प्रवेश या प्राथमिक कार्यक्षेत्र लक्ष केंद्रित करू शकतात

7.3.2. सुरु असलेल्या अनुदानातील कपात टाळणे:

अलिकडच्या वर्षात, सरकारी अनुदान कमी करण्याचा वाढता कल दिसून येत आहे, बहुतेकदा याचे स्पष्टीकरण या गृहीतकावर ठरवले जाते की, उच्च शिक्षण संस्था कॉर्पोरेट निधी किंवा इतर प्रवाहांद्वारे पर्यायी महसूल निर्माण करू शकतात. हे गृहितक संस्थांमधील रचनात्मक आणि प्रादेशिक असमानता लक्षात घेत नाही, विशेषतः ग्रामीण आणि वंचित भागात.

प्रमुख मुद्दे

- अत्यावश्यक अनुदानातील कपात वंचित प्रदेशातील उच्च शिक्षण संस्थांवर आर्थिकदृष्ट्या विषमतेने अनिष्ट परिणाम करते.
- बाह्य निधीतून स्वयंपूर्ण होण्याची अपेक्षा अनेक संस्थांच्या मर्यादांकडे दुर्लक्ष करते.

शिफारशी

1. मूळ निधीचे संरक्षण:

- राज्य सरकारने हे सुनिश्चित केले पाहिजे की उच्च शिक्षण संस्थांच्या वेतन आणि कार्यकारी खर्चासाठी असलेला महत्त्वपूर्ण निधी सुरक्षित राहिल

- या अनुदानातील कपातीमुळे संस्था अस्थिर होऊ शकतात, विशेषतः उपेक्षित समुदायांना सेवा देणाऱ्या संस्था.

2. संतुलित निधीची अपेक्षा:

- उच्च शिक्षण संस्थांना महसूल प्रवाहात विविधता आणण्यासाठी प्रोत्साहन दिले पाहिजे, परंतु , सरकारकडून मिळणाऱ्या पक्या हमीच्या बदल्यात हे होऊ नये.
- धोरणांची आखणी ही संस्थात्मक क्षमता आणि प्रादेशिक विषमता यांप्रती संवेदनशील असणे आवश्यक आहे.

7.3.3. प्रतिपूर्तीसाठी प्रस्तावित यंत्रणा:

प्रतिपूर्तीमधील विलंब दूर करण्यासाठी एक मजबूत यंत्रणा स्थापन करणे आवश्यक आहे, जी डिजिटायझेशन, ठराविक कालबद्धता आणि उत्तरदायित्व यावर लक्ष केंद्रित केलेली असेल .

- डिजीटाइज्ड क्लेम प्रक्रिया
- प्रतिपूर्ती दावे जमा करण्यासाठी साठी उच्च शिक्षण संस्थांसाठी ऑनलाइन पोर्टल विकसित करण्यात यावे.
- नोकरशाहीतील विलंब कमी करण्यासाठी स्वयंचलित पाठपुरावा आणि रिअल-टाइम सूचना लागू कराव्यात.
- प्रक्रिया सुव्यवस्थित करण्यासाठी सर्व सहाय्यक दस्तऐवज इलेक्ट्रॉनिक रित्या जमा करणे अनिवार्य करण्यात यावे.

2. ठराविक कालबद्धता

- दाव्यांची पडताळणी आणि प्रक्रिया करण्यासाठी काटेकोर कालबद्धता प्रस्थापित करावी.
- उदाहरणार्थ: दावा जमा केल्याच्या ९० दिवसांच्या आत सर्व प्रतिपूर्ती पूर्ण झाल्याची खात्री करण्यात यावी.

3. प्रतिपूर्तीसाठी समर्पित समिती

- प्रतिपूर्ती दावे हाताळण्यासाठी उच्च शिक्षण विभागामध्ये एक विशेष विभाग तयार करावा.
- या विभागाने, उच्च शिक्षण संस्थांबरोबर जवळून काम केले पाहिजे, जेणेकरून विसंगती दूर होतील आणि मंजूरी जलद होईल.

4. पारदर्शकता आणि जबाबदारी

- सर्व उच्च शिक्षण संस्थांनी प्रलंबित आणि प्रक्रिया केलेल्या प्रतिपूर्ती दाव्यांचे तपशीलवार मासिक स्थिती अहवाल छापावेत आणि प्रकाशित करावेत.
- विलंब आणि विसंगती प्रभावीपणे दूर करण्यासाठी तक्रार निवारण यंत्रणा निर्माण करण्यात यावी.

5. वार्षिक प्रतिपूर्ती लेखापरीक्षा

- प्रतिपूर्ती प्रक्रियेच्या कार्यक्षमतेचे मूल्यांकन करण्यासाठी वार्षिक लेखापरीक्षा करणे आवश्यक ठरावे.
- यंत्रणेमध्ये सतत सुधारणा सुनिश्चित करून अडथळे ओळखण्यासाठी आणि त्यांचे निराकरण करण्यासाठी लेखापरीक्षा निष्कर्षाचा वापर करता येऊ शकतो.

7.4 पर्यायी कमाईचे मार्ग विकसित, प्रोत्साहित आणि समर्थित करणे

7.4.1. माजी विद्यार्थी सहभाग: प्रतिष्ठा आणि निधीची गुरुकिल्ली

उच्च शिक्षण संस्थांची आर्थिक स्थिरता आणि प्रतिष्ठा मजबूत करण्यासाठी माजी विद्यार्थ्यांचे योगदान महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावू शकते. तथापि, महाराष्ट्रातील सार्वजनिक विद्यापीठे, विशेषतः संलग्न महाविद्यालयीन प्रणाली अंतर्गत कार्यरत असलेल्यांना, माजी विद्यार्थ्यांच्या जाळ्याचा प्रभावीपणे लाभ घेण्यासाठी अनेक आव्हानांना सामोरे जावे लागते. एकल विद्यापीठे, जेथे माजी विद्यार्थी संघटना एकत्रितपणे कार्य करतात, त्याउलट संलग्न महाविद्यालयांचे माजी विद्यार्थी अनेकदा मुख्य विद्यापीठापेक्षा त्यांच्या संबंधित महाविद्यालयांशी घनिष्ठ संबंध राखतात. या वर्तनाचे श्रेय मुख्यत्वे करून पदवीपूर्व कार्यक्रमांच्या प्रदीर्घ कालावधीला दिले जाते, ज्यामुळे संस्थेप्रती सखोल संबंध प्रस्थापित होतात आणि समवयस्कांशी नाते जोडले जाते

7.4.1.1. राज्य विद्यापीठांसाठी माजी विद्यार्थ्यांच्या सहभागातील आव्हाने:

राज्य विद्यापीठे प्रामुख्याने त्यांच्या पदव्युत्तर (PG) आणि PG नंतर च्या माजी विद्यार्थ्यांवर जोडले जाण्याच्या उपक्रमांवर अवलंबून असतात, कारण हे विद्यार्थी थेट विद्यापीठाशी संबंधित मुख्य गट बनतात. तथापि, हे अवलंबित्व विशिष्ट आव्हाने दर्शविते, ज्यामुळे एक मजबूत माजी विद्यार्थी जाळे स्थापित करणे कठीण होते.

1. लहान माजी विद्यार्थी समूह

पदव्युत्तर आणि पोस्ट-पीजी प्रोग्राम सहसा संलग्न महाविद्यालयांमधील पदवीपूर्व कार्यक्रमांच्या तुलनेत कमी विद्यार्थ्यांची नोंदणी करतात. परिणामी, विद्यापीठाशी थेट जोडलेला माजी विद्यार्थी समूह लक्षणीयरीत्या लहान असतो, जो माजी विद्यार्थ्यांच्या सहभागाच्या प्रयत्नांची व्याप्ती आणि पातळी मर्यादित करतो.

2. भौगोलिक फैलाव

पदव्युत्तर आणि पोस्ट-पीजी माजी विद्यार्थी अनेकदा त्यांचे शिक्षण पूर्ण केल्यानंतर, इतर शहरे, राज्ये आणि देशांसह विशाल भौगोलिक भागात पसरतात. या फैलावामुळे मजबूत, एकसंध जाळे तयार करण्यात आणि माजी विद्यार्थ्यांना प्रभावीपणे जोडलेले ठेवण्यासाठी नियमित कार्यक्रम किंवा उपक्रम आयोजित करण्यात अडथळे निर्माण होतात .

7.4.1.2. यशस्वी माजी विद्यार्थ्यांच्या सहभागासाठी धोरणे:

माजी विद्यार्थ्यांच्या सहभागामध्ये मूलतः आव्हाने असूनही, राज्य विद्यापीठे निश्चितपणे धोरणात्मक पुढाकार आणि सतत प्रयत्नांद्वारे अर्थपूर्ण संबंध वाढवू शकतात. माजी विद्यार्थ्यांच्या प्रभावी सहभागासाठी समर्पित कार्यक्रमांमध्ये गुंतवणूक करणे, नेतृत्वावर लक्ष केंद्रित करणे, आणि मजबूत जाळे तयार करण्यासाठी दीर्घकालीन वचनबद्धता आवश्यक असते. हे उपक्रम केवळ संस्थात्मक संबंध मजबूत करत नाहीत तर उच्च शिक्षण संस्थांच्या भरभराटीसाठी आवश्यक प्रतिष्ठा आणि आर्थिक फायदे देखील प्राप्त करून देतात.

1. माजी विद्यार्थी संघटनांचे शहरनिहाय अध्याय

महानगरीय शहरांमध्ये स्थानिक अध्यायांची स्थापना केल्याने माजी विद्यार्थ्यांच्या मोठ्या संख्येला प्रवेश सहज सुलभ होतो. हे अध्याय नियमित संवाद, कार्यक्रम आणि व्यावसायिक नेटवर्किंग संधींसाठी एक संरचित व्यासपीठ प्रदान करतात, सतत सहभाग सुनिश्चित करतात. व्हॉट्सअप सारख्या समाज माध्यम गटावर आयोजित केलेले आभासी अध्याय हे माजी विद्यार्थ्यांचे गट तयार करण्यासाठी एक प्रभावी व्यासपीठ आहे.

2. समर्पित माजी विद्यार्थी सहभाग कार्यक्रम

माजी विद्यार्थ्यांच्या उपक्रमांसाठी विद्यापीठांनी विशिष्ट निधीची तरतूद केली पाहिजे. यामध्ये पुनर्भेट आयोजित करणे, संवाद मंच विकसित करणे आणि अद्ययावत माजी विद्यार्थी

निर्देशिका राखणे यांचा समावेश असू शकतो. माजी विद्यार्थ्यांच्या उपक्रमांमध्ये शिक्षकांचा सहभाग संस्थात्मक रचनेचा एक भाग म्हणून केला पाहिजे.

3. दखल घेणे आणि सत्कार

वार्षिक पुरस्कारांद्वारे यशस्वी माजी विद्यार्थ्यांच्या कामगिरीची ओळख सद्भावना वाढवते आणि संस्थेशी त्यांचे भावनिक नाते मजबूत करते. मैलाचा दगड असलेले सोहळे, जसे की पदवीधर बॅचचा 25 वर्षांचा (किंवा ५० वर्षांचा) वर्धापन दिन साजरा करणे, हे विद्यापीठाशी संबंध पुन्हा प्रस्थापित करण्यासाठी आणि माजी विद्यार्थ्यांची ओळख अधिक दृढ करण्यासाठी महत्वपूर्ण कार्यक्रम ठरतात.

4. नियमित कार्यक्रम आणि पुनर्भेट

माजी विद्यार्थ्यांना एकत्र आणण्यासाठी कार्यशाळा, पुनर्भेट आणि परिषदा यासारखे कार्यक्रम प्रभावी ठरतात. हे मेळावे विद्यापीठाच्या कर्तृत्वावर प्रकाश टाकण्यासाठी, भविष्यातील उद्दिष्टे परस्परांना सांगण्यासाठी आणि माजी विद्यार्थ्यांसोबत सहयोगी उपक्रमांना प्रोत्साहन देण्यासाठी एक व्यासपीठ प्रदान करतात.

5. विद्यार्थी स्वयंसेवक आणि नेतृत्व भूमिका

माजी विद्यार्थ्यांचे कार्यक्रम आयोजित करण्यात आणि संवाद स्थापित करण्यात आजी (वर्तमान) विद्यार्थ्यांना सहभागी करून घेतल्याने, भूतकाळातील आणि वर्तमान विद्यार्थ्यांमधील अंतर कमी होते. हे केवळ सध्याच्या विद्यार्थ्यांमध्ये नेतृत्व कौशल्य विकसित करत नाही तर, जोडले राहण्याची संस्कृती पदवी नंतर देखील स्थापित राहते.

7.4.1.3. माजी विद्यार्थ्यांच्या सहभागाचा प्रभाव

माजी विद्यार्थ्यांच्या सहभागामध्ये गुंतवणूक केल्याने सार्वजनिक विद्यापीठांसाठी महत्वपूर्ण आणि बहुआयामी फायदे मिळतात.

1. आर्थिक योगदान:

जोडले गेलेले माजी विद्यार्थी देणगी, एन्डॉवमेंट आणि निधी उभारणी मोहिमांमध्ये सहभाग याद्वारे आर्थिक योगदान देतात. या निधीचा वापर शिष्यवृत्ती, पायाभूत सुविधांचा विकास, संशोधन उपक्रम आणि इतर संस्थात्मक प्राधान्यांसाठी केला जाऊ शकतो.

2. उंचावलेली प्रतिष्ठा:

सक्रिय माजी विद्यार्थ्यांचे जाळे हे सर्वेक्षणे, क्रमवारी आणि मूल्यमापन प्रोटोकॉलमध्ये विद्यापीठाची धारणा वर्धित करते . माजी विद्यार्थ्यांची दृढ आणि दृश्यमान उपस्थिती शैक्षणिक आणि सार्वजनिक दोन्ही क्षेत्रांमध्ये संस्थेच्या नावलौकिक आणि विश्वासाहतेवर सकारात्मक प्रभाव पाडते.

3. ज्ञान आणि नेटवर्किंग संधी:

माजी विद्यार्थी उद्योग कौशल्य आणि मौल्यवान ओळखी जोडून देतात . हे आजी (वर्तमान) विद्यार्थ्यांसाठी मार्गदर्शन कार्यक्रम, इंटरनेशिप आणि नोकरीच्या संधींमध्ये रूपांतरित होऊ शकते , ज्यामुळे विद्यापीठाच्या ऑफर आणि पदवीचे फलित अधिक समृद्ध होतात.

7.4.1.4. यशस्वी माजी विद्यार्थी प्रतिबद्धता मॉडेलसमधून सर्वोत्तम पद्धती

1. भौगोलिक समीपतेचा लाभ घेणे

महानगरांमध्ये असलेल्या विद्यापीठांमध्ये माजी विद्यार्थी मोठ्या संख्येने जवळपास असण्याचा फायदा होतो. ही भौगोलिक समीपता नियमित परस्परसंवाद सुलभ करते आणि माजी विद्यार्थ्यांचा कार्यक्रमांमध्ये सहभाग वाढवते.

2. दूरदृष्टी आणि प्रयत्न

माजी विद्यार्थ्यांचे प्रतिबद्धता जाळे सशक्तपणे तयार करणे ही एक दीर्घकालीन प्रक्रिया आहे ज्यासाठी सातत्यपूर्ण प्रयत्नांची आवश्यकता असते. विद्यापीठांनी हे ओळखले पाहिजे की माजी विद्यार्थ्यांच्या पुढाकारातून आर्थिक परतावा आणि प्रतिष्ठा देखील कालांतराने वाढेल आणि शाश्वत गुंतवणूकीसाठी वचनबद्ध असेल.

3. औपचारिक आणि अनौपचारिक नेटवर्क संतुलित करणे

राज्य विद्यापीठांनी औपचारिक आणि अनौपचारिक अशा दोन्ही प्रकारच्या माजी विद्यार्थी संघटनांना समर्थन दिले पाहिजे. लवचिकता आणि सर्वसमावेशकता देऊ करून, विविध आणि भौगोलिकदृष्ट्या विखुरलेल्या माजी विद्यार्थ्यांना जोडण्यात हे नेटवर्क एकमेकांना पूरक ठरू शकते.

7.4.2. उद्योग भागीदारी आणि सल्लागार प्रकल्प

आजच्या स्पर्धात्मक, नाविन्यपूर्ण लँडस्केपमध्ये, उच्च शिक्षण संस्था आणि उद्योग यांच्यातील सहयोग आता ऐच्छिक नसून अत्यावश्यक आहे. अनेकानेक प्रभावी शैक्षणिक-उद्योग भागीदारी रोजगारक्षमतेतील अंतर भरून काढतात, अत्याधुनिक संशोधनाला चालना देतात आणि सल्लागार संधी निर्माण करतात. आर्थिक स्थिरता सुनिश्चित करताना आणि प्रादेशिक विकासाला चालना देताना हे समन्वय उच्च शिक्षण संस्थांची शैक्षणिक उद्दिष्टे, उद्योगाच्या व्यावहारिक गरजांशी अनुरूप करतात.

7.4.2.1 उद्योगाच्या गरजा समजून घेणे

उच्च शिक्षण संस्था सुसंगत आणि प्रभावी राहण्यासाठी, त्यांनी त्यांच्या शैक्षणिक आणि संशोधनाच्या प्राधान्यक्रमांना विकसित उद्योगाच्या मागण्यांशी संरेखित केले पाहिजे. यामध्ये सक्रिय सहभाग आणि धोरणात्मक अभ्यासक्रम सुधारणांचा समावेश आहे.

बौद्धिक आवश्यकता ओळखणे

- उद्योगक्षेत्र नेहमी विशेष कौशल्ये आणि नाविन्यपूर्ण समस्या सोडवण्याची क्षमता असलेल्या व्यावसायिकांची मागणी करते.
- सध्याच्या आणि भविष्यातील कुशलतेच्या गरजा समजून घेण्यासाठी उच्च शिक्षण संस्थांनी उद्योग भागधारकांशी नियमित संवाद साधला पाहिजे.

अभ्यासक्रमाची पुनर्रचना

- उद्योगाच्या अपेक्षा प्रतिबिंबित करण्यासाठी, व्यावहारिक अनुभव , इंटरनशिप आणि कौशल्य-निर्मिती मॉड्यूल समाविष्ट करण्यासाठी अभ्यासक्रमाची पुनर्रचना केली पाहिजे. उद्योग तज्ज्ञांना अभ्यास मंडळात सहभागी करून घेतले जाऊ शकते.
- विद्यार्थ्यांची रोजगारक्षमता वाढविण्यासाठी उद्योगक्षेत्राकडून मिळणाऱ्या 'फीडबॅक' प्रमाणे अभ्यासक्रमांची पुनर्रचना करणे आवश्यक आहे.

इनोव्हेशनला प्रोत्साहन देणे

- उच्च शिक्षण संस्थांनी उद्योगातील आव्हानांना सामोरे जाणाऱ्या संशोधन क्षेत्रांना प्राधान्य देऊन नाविन्यपूर्ण केंद्र म्हणून स्वतःचे स्थान निर्माण केले पाहिजे.

- उद्योग भागीदारांसह सहयोगी यंत्रणा हे सुनिश्चित करू शकेल की संशोधन कार्यक्रम सुसंगत आणि कालानुरूप बदलता राहू शकेल.

7.4.2.2. उद्योगांबरोबर सहयोगी संशोधन

उच्च शिक्षण संस्था आणि उद्योग यांच्यातील सहयोगी संशोधन-भागीदारी, नवकल्पना राबविण्यासाठी आणि परस्पर वाढीस चालना देण्यासाठी आवश्यक आहेत.

1. संशोधन निधी

- विशिष्ट संशोधन प्रकल्पांना उद्योग निधी देऊ शकतात किंवा उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये रिसर्च चेअर स्थापन करू शकतात, ज्यामुळे दोन्ही पक्षांना फायदा होईल असे लक्ष्यकेंद्रित (Focussed) संशोधन अधिक सक्षम होते.
- अशा निधीमध्ये पायाभूत सुविधा, प्रगत उपकरणे आणि प्रभावी संशोधनासाठी आवश्यक संसाधने देखील समाविष्ट होऊ शकतात.

2. संशोधन पदांची निर्मिती

- उच्च शिक्षण संस्थांनी पोस्ट-डॉक्टरेट फेलो किंवा वरिष्ठ संशोधन सहयोगी यांसारखी पदे निर्माण केली पाहिजेत, जी उद्योग-विशिष्ट समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी प्रतिबद्ध (committed) असतील.
- या पदांसाठी वेतन, कार्यकारी खर्च आणि इतर खर्च हा , सल्लागार सेवा किंवा उद्योग सहकार्याद्वारे वित्तपुरवठा घेऊन भागवता येऊ शकतो.

3. उद्योगांनी सुरु केलेले संशोधन

- उद्योग, विशिष्ट आव्हानांसह, उच्च शिक्षण संस्थांशी संपर्क साधू शकतात, ज्यामुळे वास्तविक जगातील समस्यांना तोंड देणारी भागीदारी निर्माण होऊ शकते.
- या उद्योगांच्या गरजा प्रभावीपणे पूर्ण करण्यासाठी उच्च शिक्षण संस्थांनी विशेष संशोधन कक्ष स्थापन केले पाहिजेत.
- उच्च शिक्षण संस्थांनी नियतकालिक जारी केले पाहिजे, उदाहरणार्थ त्रैमासिक संशोधन वार्तापत्र, आणि उद्योगाने सुरु केलेल्या संशोधन प्रकल्पांना आकर्षित करण्यासाठी त्याला व्यापक प्रसिद्धी दिली पाहिजे.

7.4.2.3. सल्लागार सेवा

सल्लामसलत प्रकल्प उच्च शिक्षण संस्थांना कमाई करण्याची संधी देतात आणि स्वतःला कौशल्याची केंद्रे म्हणून स्थापित करू शकतात.

1. अनुरूप उपाय

- उच्च शिक्षण संस्था, उद्योग-विशिष्ट उपाय देऊ शकतात जसे की तंत्रज्ञान विकास प्रक्रिया प्रभावी करणे , बाजार संशोधन आणि कर्मचारी विशेष प्रशिक्षण इत्यादि.

2. आर्थिक स्वातंत्र्य

- सल्लामसलत प्रकल्पांमधून मिळणारा महसूल, कार्यकारी खर्च, संशोधकांचे मानधन आणि पायाभूत सुविधांमध्ये सुधारणा यांना आधार देऊ शकतो आणि पारंपारिक निधी स्रोतांवरील अवलंबित्व कमी करू शकतो.

3. सरकारच्या नेतृत्वाखालील सल्लागार प्रकल्प

- सरकारी विभागांनी स्थानिक पर्यावरणीय अभ्यास किंवा सामाजिक-आर्थिक मूल्यमापन यांसारख्या प्रादेशिक संशोधन प्रकल्पांसाठी उच्च शिक्षण संस्थांसोबत सहयोग करार केले पाहिजे.
- स्थानिक उच्च शिक्षण संस्थांना प्रदेश-विशिष्ट संशोधनासाठी नियुक्त केल्याने स्थानिक कौशल्याचा प्रभावी वापर सुनिश्चित होतो आणि समुदायाला थेट फायदा होतो.

7.4.2.4. शिक्षण -उद्योग-शासन सहकार्य मजबूत करणे

उच्च शिक्षण संस्था , उद्योग आणि शासन या दोन्हींसोबत सहयोगी संबंध वाढवून महत्त्वपूर्ण परिणाम साधू शकतात.

1. प्रादेशिक लक्षकेंद्र (Focus)

- भौगोलिक फायद्यांचा लाभ घेऊन, उच्च शिक्षण संस्था त्यांच्या क्षेत्रातील उद्योग आणि सरकारी संस्थांसह भागीदारी करू शकतात, जसे की, कृषी पट्ट्यांमध्ये कृषी-उद्योग किंवा औद्योगिक केंद्रांमधील उत्पादन संस्था.

2. धोरण समर्थन

- शासनाने अशी धोरणे तयार केली पाहिजेत जी उच्च शिक्षण संस्था आणि उद्योगांमधील भागीदारींना प्रोत्साहन आणि उत्तेजन देतील, सहयोगी संशोधन आणि सल्लागार सेवा यांचे संवर्धन होईल.

3. ज्ञान हस्तांतरण व्यासपीठ

- नियमित कार्यशाळा, परिसंवाद आणि उद्योग-शैक्षणिक संमेलने विचारांची देवाणघेवाण सुलभ करू शकतात, नेटवर्क तयार करू शकतात आणि भागीदारी मजबूत करू शकतात.

7.4.3. परोपकारी निधी आणि सी एस आर पुढाकार: एक संरचित दृष्टीकोन

परोपकारी निधी आणि सी एस आर उपक्रम, उच्च शिक्षण संस्थांच्या आर्थिक गरजा पूर्ण करण्यासाठीची न वापरलेली क्षमता दर्शवितात. हे आश्वासन असूनही, पद्धतशीर आणि पारदर्शक दृष्टिकोनाचा अभाव हा त्यांच्या व्यापक उपयुक्ततेला अडथळा आणत आहेत. उच्च शिक्षण संस्थांना बऱ्याचदा प्रणालीची अकार्यक्षमता, जटिल अनुमती गरजा आणि व्यवसाय-चालित क्षेत्र म्हणून उच्च शिक्षणाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन यांचा सामना करावा लागतो. स्थानिक आव्हानांना तोंड देताना जागतिक पद्धतींमधून रेखांकन करून, एक संरचित आणि अनुरूप देणगी प्रणाली उच्च शिक्षण संस्थांसाठी एक शाश्वत आर्थिक कणा प्रदान करू शकते.

7.4.3.1 जागतिक अंतर्दृष्टी: अभिजात देणगी प्रणाली

देणगीदारांसाठी प्रमुख प्रेरक

OECD देशांमधील देणगी प्रणाली तीन महत्वाच्या प्रेरकांवर जोमाने वाढते आहे:

१) कर आकारणी संरचना

- करामध्ये महत्वपूर्ण कपात व्यक्ती आणि कॉर्पोरेशनसाठी देणग्या आकर्षक बनवतात.

२) नेटवर्किंग आणि व्हॅनिटी व्हॅल्यू

- देणगीदारांना नाव देण्याचे अधिकार, प्रतिष्ठित संस्थांशी सहयोग आणि सार्वजनिक पोचपावती याद्वारे मान्यता मिळते.

ऑपरेशनल प्रभाव

देणगीदारांना सामान्यतः त्यांचे योगदान कसे वापरले जावे हे निर्देशित करण्याची परवानगी दिली जाते, त्यांची आवड आणि मूल्ये यांना अनुसरून हे सुनिश्चित होते .

भारतीय संदर्भात दान का करावे?

भारतातील परोपकारी प्रेरणा, अद्वितीय सांस्कृतिक आणि नियामक प्रेरक शक्ती यांद्वारे आकाराला येतात :

१) कर बचत

- उच्च शिक्षण संस्थांना दिल्या गेलेल्या देणग्या या आयकर कायद्याच्या विविध तरतुदींतर्गत कर सवलतीसाठी पात्र ठरू शकतात आणि त्याद्वारे योगदानांना प्रोत्साहन देतात.

२) CSR आदेश

- कॉर्पोरेट सामाजिक जबाबदारी (CSR) नियमांनुसार कंपन्यांना त्यांच्या नफ्यातील काही भाग सामाजिक उपक्रमांसाठी दान करणे आवश्यक असते. तथापि, बहुतेक CSR निधी प्राथमिक आणि माध्यमिक शिक्षणाला प्राधान्य देतात, उच्च शिक्षणाकडे दुर्लक्ष केले जाते. उच्च शिक्षण संस्थांना देखील CSR निधी मिळावा म्हणून प्रयत्नशील रहाणे आवश्यक आहे.

3) खासदार स्थानिक क्षेत्र विकास योजना (MPLADS) किंवा आमदार स्थानिक क्षेत्र विकास योजना (MLALADS) देखील स्थानिक आमदार किंवा खासदार यांच्याकडून उच्च शिक्षण प्रणाली साठी वापरता येऊ शकतात.

४) व्हॅनिटी आणि परोपकारी वारसा

- धनाढ्य उद्योजक अनेकदा शिष्यवृत्ती, नामकरण सुविधा किंवा नाविन्यपूर्ण प्रकल्पांना समर्थन यासारख्या योगदानाद्वारे आपला वारसा मागे सोडण्याचे उद्दिष्ट ठेवतात.

7.4.3.2. परोपकारी आणि CSR निधी आकर्षित करण्यात आढाने:

1. खाजगी उच्च शिक्षण संस्थांसाठी प्राधान्य
 - अब्जाधीश उद्योजक वारंवार सरकारी संस्थांना देणगी देण्याऐवजी खाजगी उच्च शिक्षण संस्था स्थापन करतात. त्यातून त्यांना स्वतःचे अधिक नियंत्रण मिळते, कमी नियामक आढाने असतात आणि समाजात योगदान देण्यासाठी कार्यक्षमतेची भावना देतात.
2. सरकारी उच्च शिक्षण संस्थांसाठी कमी प्राधान्य
 - प्रमाणित टेम्पलेट्स आणि पारदर्शक व्यवस्थापन यंत्रणेच्या अभावामुळे सरकारी उच्च शिक्षण संस्था निधी आकर्षित करण्यात कमी पडतात.
 - सीएसआर फंड अनेकदा प्राथमिक शिक्षणावर किंवा तत्काळ परिणामांसह अल्प-मुदतीच्या कार्यक्रमांवर लक्ष केंद्रित करतात, उच्च शिक्षणाला बगल देतात. या संदर्भात कुलगुरूंनी सक्रिय आवाहन करणे उपयुक्त ठरेल.
3. अनुपालन गुंतागुंत
 - सरकारी उच्च शिक्षण संस्थांना धर्मादाय कायदे, कर नियम आणि शिक्षण विभागाच्या मार्गदर्शक तत्वांशी संबंधित आढानांचा सामना करावा लागतो, ज्यामुळे संभाव्य देणगीदार परावृत्त होतात. या संदर्भात राज्य सरकारने स्पष्ट धोरणात्मक नियमावली जाहीर करणे अत्यावश्यक आहे.

7.4.3.3. प्रस्तावित उपाय: उच्च शिक्षण देणगी प्रणालीचे एक मॉडेल

सरकारी उच्च शिक्षण संस्थांसाठी तयार केलेली एक मजबूत आणि पारदर्शक प्रणाली या आढानांना तोंड देऊ शकते. मॉडेल उच्च शिक्षण देणगी आणि योगदान प्रोटोकॉलने साधेपणा, अनुपालन आणि देणगीदारांच्या सहभागावर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे

मॉडेल प्रणालीचे मुख्य घटक

- १) प्रमाणित केलेले टेम्पलेट्स
 - धर्मादाय कायदे आणि कर नियमांचे पालन करणारे वापरकर्ता-अनुकूल अर्ज, करार आणि अहवाल स्वरूप विकसित करावे.
- २) परिभाषित एंड-यूज हेड

- देणग्या विशिष्ट क्षेत्रांमध्ये वाटप केल्या पाहिजेत, जसे की:
 - शिष्यवृत्ती आणि फी माफी.
 - नामकरण अधिकारांसह पायाभूत सुविधांचा विकास.
 - संशोधन निधी आणि नवकल्पना.
 - दीर्घकालीन स्थिरतेसाठी एन्डॉवमेंट देणगी.

३) दस्तऐवजीकरणाची सुलभता

देणगी प्रक्रिया सुलभ करावी, नोकरशाहीतील अडथळे कमी करावेत, आणि सुस्पष्ट दस्तऐवजीकरण मार्गदर्शक तत्त्वे जारी करावेत.

४) राज्याचे मॅचिंग अनुदान

उच्च शिक्षण संस्था जेवढा निधी उभारतील तेवढाच निधी त्यांना सरकारकडून प्राप्त होईल, अशा प्रकारचे प्रोत्साहनपर निर्णय घेण्याचा राज्य शासनाने विचार करावा.

५) निधी व्यवस्थापनात पारदर्शकता

नियमित लेखापरीक्षा आणि सार्वजनिक प्रकटीकरणांद्वारे निधीचा योग्य वापर सुनिश्चित करावा.

६) दखल घेण्याची यंत्रणा

नामकरण सुविधा, देणगीदार भिंती किंवा मानद पदव्या यासारख्या उपक्रमांसह देणगीदारांचा सन्मान करावा.

CSR निधीला प्रोत्साहन देणे:

१) Sustainable Development Goals (SDGs) ध्येयांसह संरेखित करणे

शाश्वत विकास उद्दिष्टे (SDGs) मध्ये उच्च शिक्षणाचे योगदान अधोरेखित करण्याची आवश्यकता आहे, विशेषतः कुशल कार्यबल तयार करणे आणि नवकल्पना वाढवणे यामध्ये .

२) सुलभ CSR अनुपालन

प्रशासनाचे पालन सुनिश्चित करताना सरकारी उच्च शिक्षण संस्थांकडे CSR निधी चॅनेल करण्यासाठी कॉर्पोरेशन्सना स्पष्ट मार्गदर्शक तत्त्वे जाहीर करावेत.

३) सहयोगी कार्यक्रम

संशोधन प्रायोजकत्व, इंटर्नशिप आणि प्राध्यापक विकास कार्यक्रम यासारख्या CSR-अनुदानित उपक्रमांना प्रोत्साहन देण्यात यावे.

माजी विद्यार्थी समर्थन तयार करणे

उपरोक्त मॉडेल प्रोटोकॉल वापरून, माजी विद्यार्थी उच्च शिक्षण संस्थांना निधी पुरवण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावू शकतात:

- लक्षित प्रकल्प आणि एंडोमेंट्सद्वारे माजी विद्यार्थ्यांच्या योगदानाला प्रोत्साहन देण्यात यावे.
- शाश्वत समर्थनासाठी संस्थेशी त्यांच्या वैयक्तिक संबंधांचा लाभ घ्यावा.

7.4.3.4. मालमत्ता मुद्रीकरण: शाश्वत उत्पन्नासाठी संस्थात्मक मालमत्तेचा लाभ घेणे

महाराष्ट्रातील शासन शासित विद्यापीठे अनन्यसाधारण अशा मूल मालमत्तांनी संपन्न आहेत, जसे की जमीन आणि पात्रता प्रदान करण्याचे अधिकार, ज्यामध्ये शाश्वत उत्पन्न निर्माण करण्याची अफाट क्षमता आहे. संरचित आणि अनुपालन प्रोटोकॉलद्वारे मार्गदर्शन केलेल्या या मालमत्तांचा कार्यक्षम वापर, उच्च शिक्षण संस्थांच्या आर्थिक आव्हानांना तोंड देण्याची महत्त्वपूर्ण संधी सादर करतो. सुनियोजित धोरणांचा अवलंब करून, विद्यापीठे या मालमत्तेचे वित्त निर्माण करणाऱ्या साधनांमध्ये रूपांतर करू शकतात, ज्यामुळे संस्थात्मक वाढ आणि सामाजिक वाढ यांना चालना मिळू शकते.

मालमत्तेच्या उपयोगासाठी मुख्य दृष्टीकोन

1. सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी (PPP)

खाजगी संस्थांसोबत भागीदारी करून विद्यापीठे त्यांची जमीन आणि पायाभूत सुविधांमधून कमाई करू शकतात. हे सहकार्य खालील विकास करण्यास सक्षम करते:

- विद्यार्थी गृहनिर्माण: कॅम्पसमध्ये निवासस्थानाची वाढती मागणी पूर्ण करणे.
- कन्व्हेंशन सेंटर्स आणि रिसर्च पार्क्स: शैक्षणिक आणि कॉर्पोरेट गरजा पूर्ण करणाऱ्या सुविधा.

- सामुदायिक केंद्रे: ग्रंथालये आणि शिक्षण केंद्रे जे महसूल निर्माण करताना स्थानिक नागरिकांना सेवा देतात.

विन-विन यंत्रणा (सर्वांना फायदा होईल अशी यंत्रणा)

- सुधारित सुविधा आणि सेवांचा समुदायांना फायदा होतो.
- शैक्षणिक कार्यक्रम आणि पायाभूत सुविधांमध्ये पुनर्गुंतवणूक करण्यासाठी विद्यापीठे अतिरिक्त उत्पन्न निर्माण करतात.

2. कॉर्पोरेट भागीदारी

कॉर्पोरेशनसह सहयोग केल्याने विद्यापीठांना विशेष सुविधा विकसित करणे शक्य होते जसे की:

- नाविन्यपूर्ण प्रयोगशाळा आणि संशोधन केंद्रे : उद्योग-विशिष्ट आव्हानांना संबोधित करणे.
- कौशल्य विकास केंद्रे: विद्यार्थ्यांना कामासाठी तयार कौशल्यांनी सुसज्ज करणे.
- स्टार्ट-अप इनक्युबेशन हब: उद्योजकता आणि नवोपक्रमाला प्रोत्साहन देणे.

या भागीदारी संस्थात्मक प्रतिष्ठा वाढवतात, उद्योग जोडणी वाढवतात आणि उच्च शिक्षण संस्थांसाठी स्थिर उत्पन्न प्रवाह प्रदान करतात.

3. सरकारी कार्यक्रम

राज्य विद्यापीठे सरकारी उपक्रमांशी संरेखित करू शकतात, खालील प्रमाणे:

- ग्रीन कॅम्पस विकसित करणे: शाश्वततेसाठी अक्षय ऊर्जा प्रोत्साहनांचा वापर करणे.
- पायाभूत सुविधांचे आधुनिकीकरण करणे: अत्याधुनिक सुविधांसाठी शहरी विकास कार्यक्रमांचा लाभ घेणे.
- प्रादेशिक विकासाला सहाय्य करणे: प्रदेश-विशिष्ट पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यासाठी राज्य आणि केंद्राच्या कार्यक्रमांना सहकार्य करणे.

असे सहकार्य हे सुनिश्चित करतात की विद्यापीठे आर्थिक आणि धोरणात्मक समर्थन प्राप्त करताना राज्याच्या प्राधान्यक्रमांमध्ये योगदान देतील.

7.4.4. विशेष नियोजन प्राधिकरणाच्या अधिकारांद्वारे सक्षमीकरण

राज्य विद्यापीठांना विशेष नियोजन प्राधिकरण (SPA) अधिकार प्रदान केल्याने मालमत्ता विकास आणि व्यवस्थापन सुलभ होऊ शकते. ही प्रणाली विद्यापीठांना सक्षम करू शकते खालीलप्रमाणे :

- पायाभूत सुविधा प्रकल्पांची स्वायत्तपणे योजना आणि अंमलबजावणी करणे.
- कार्यकारी स्वातंत्र्य टिकवून ठेवताना राज्याच्या प्राधान्यक्रमांशी जुळवून घेणे.

पूर्वदाखला :

महाराष्ट्र नॉलेज कॉर्पोरेशन मॉडेल अशा संस्थांची व्यवहार्यता दर्शवते. विद्यापीठे त्यांच्या वैशिष्ट्यपूर्ण गरजांनुसार यासारख्या संस्था स्थापन करू शकतात.

विशेष पायाभूत सुविधा निर्माण करणे:

महाराष्ट्र उच्च शिक्षण पायाभूत सुविधा महामंडळ (MHEIC)

MHEIC ची स्थापना राज्य विद्यापीठांसाठी मालमत्ता कमाईचे केंद्रीकरण करू शकते. ही संस्था खालील प्रमाणे कार्य करू शकते:

- विद्यापीठाच्या मालमत्ता निधी, बांधकाम आणि कामकाजावर देखरेख .
- संस्थात्मक मालमत्तेची मालकी कायम ठेवताना राज्य धोरणांचे पालन सुनिश्चित करणे.
- पारदर्शक उत्पन्न निर्मिती आणि पुनर्गुंतवणूक सुलभ करणे.

पर्यायी प्रणाली : विद्यापीठ-स्तरीय SPVs

वैयक्तिक विद्यापीठे त्यांच्या मालमत्तेचे व्यवस्थापन करण्यासाठी स्पेशल पर्पज व्हेइकल्स (SPV) तयार करू शकतात. हे SPV हे करतील:

- गेस्ट हाऊस, कॉन्फरन्स सेंटर आणि विद्यार्थी सुविधा यासारख्या सुविधा विकसित करणे आणि कार्यान्वित करणे.
- संस्थात्मक उद्दिष्टांशी जुळणाऱ्या पारदर्शक यंत्रणेद्वारे संसाधने वाढवणे.

अतिरिक्त संसाधने एकत्रीकरणास परवानगी देणे आणि प्रोत्साहन देणे

विद्यापीठांना याद्वारे अतिरिक्त संसाधने एकत्रित करण्यासाठी सक्षम केले पाहिजे:

- नूतनीकरणक्षम ऊर्जा प्रकल्प: कमी वापरात असलेली जमीन सौर शेतीसाठी भाड्याने देणे.
- सुविधा भाड्याने देणे : कॉर्पोरेट वापरासाठी कॉन्फरन्स सुविधा, ऑडिटोरियम आणि प्रयोगशाळा भाड्याने देणे.
- नामकरण अधिकार: व्याख्यान सभागृह, ग्रंथालये आणि इतर पायाभूत सुविधांसाठी प्रायोजकत्व ऑफर करणे.

संसाधने एकत्रीकरणासाठी प्रोत्साहन:

- जुळणारे अनुदान: पारदर्शक माध्यमातून उभारलेल्या निधीच्या प्रमाणात राज्य-शासनाने प्रदान केलेले अनुदान.
- कामगिरीही जोडलेली स्वायत्तता: दर्जेदार मानके प्राप्त करणाऱ्या विद्यापीठांसाठी वर्धित ऑपरेशनल स्वातंत्र्य.

मालमत्ता मुद्रीकरणासाठी (Asset Monetization) व्यापक प्रोटोकॉल:

मालमत्ता कमाई सुलभ करण्यासाठी पूर्व-मंजूर प्रोटोकॉल आवश्यक आहे. यामध्ये ज्या मुख्य घटकांचा समावेश होऊ शकतो, ते खालील प्रमाणे:

1. मालमत्ता वापरासाठी मार्गदर्शक तत्त्वे:
 - रिसर्च पार्क्स, कन्व्हेंशन स्पेसेस आणि विद्यार्थ्यांच्या सुविधा यांसारख्या सुविधांच्या वापरासाठी परवानगी ठरवणे .
 - शैक्षणिक उद्दिष्टे आणि सार्वजनिक उपयुक्तता यांच्याशी मिळता जुळता वापर करा.
2. अनुपालन फ्रेमवर्क:
 - कायदेशीर, नियामक आणि आर्थिक आवश्यकतांचे निराकरण करणे.
 - भागीदारी मंजूरी आणि महसूल वाटणीसाठी प्रक्रिया प्रमाणित करणे.
3. पारदर्शकता उपाय:
 - योजनांचा वापर आणि आर्थिक परिणामांचे सार्वजनिक प्रकटीकरण अनिवार्य करणे.
 - गैरवापर टाळण्यासाठी देखरेख यंत्रणा स्थापन करणे.

7.4.5. उच्च शिक्षणासाठी वित्तीय बाजार-विकल्पित निधी पर्याय

पारंपारिक निधी यंत्रणा उच्च शिक्षणाच्या वाढत्या मागण्यांशी ताळमेळ राखण्यासाठी संघर्ष करत असताना, नाविन्यपूर्ण वित्तीय बाजार-विकल्पित निधी पर्याय समोर येतात. महाराष्ट्रातील राज्य विद्यापीठांना मर्यादित अर्थसंकल्पासह पायाभूत सुविधांचा विकास आणि शैक्षणिक उत्कृष्टता वाढवण्याचे दुहेरी आव्हान आहे. **उच्च शिक्षण रोखे आणि समर्पित नॉन-बँकिंग फायनान्शियल कॉर्पोरेशन (NBFC)** सारख्या आर्थिक साधनांचा वापर करित दीर्घकालीन शाश्वतता, उत्तरदायित्व आणि वाढ सुनिश्चित करून ही दरी भरून काढता येऊ शकते.

राज्य उच्च शिक्षण रोखे (बॉण्ड्स) जारी करणे

उच्च शिक्षणामध्ये बॉण्ड्स कसे कार्य करू शकतात ?

उच्च शिक्षण रोखे मोठ्या प्रमाणावरील प्रकल्पांना वित्तपुरवठा करण्यासाठी आगाऊ भांडवल उभारण्यासाठी एक प्रभावी साधन म्हणून काम करू शकतात. उदाहरणार्थ:

- पायाभूत सुविधांचा विकास: नवीन परिसर, संशोधन सुविधा आणि तंत्रज्ञान सुधारणा.
- महसूल-उत्पन्न करणारे प्रकल्प: अधिवेशन केंद्रे, वसतिगृहे आणि संशोधन पार्क यांसारखे उपक्रम जे सातत्यपूर्ण उत्पन्नाचे प्रवाह निर्माण करण्यासाठी डिझाइन केलेले असतात.

हे रोखे महसूल-निर्मिती मॉडेलशी निगडीत स्पष्ट परतफेडीचे आश्वासन देऊन गुंतवणूकदारांना आकर्षित करण्यासाठी मजबूत आर्थिक फ्रेमवर्कवर अवलंबून असतात.

आव्हाने आणि विचार

१) महसूल दृश्यमानता:

मालमत्ता कर या सारख्या सातत्यपूर्ण महसूल प्रवाहाद्वारे समर्थित म्युनिसिपल बॉण्ड्सच्या उलट, राज्य विद्यापीठांमध्ये अनेकदा तुलना करण्यायोग्य महसूल मॉडेल नसतात, ज्यामुळे त्यांच्या आर्थिक व्यवहारांची सर्वसमावेशक पुनर्रचना आवश्यक असते.

२) पेबॅक हमी:

गुंतवणूकदारांचा विश्वास हमीवर अवलंबून असतो, ज्यासाठी राज्य सरकारच्या पाठिंब्याची गरज असते, विशेषतः मर्यादित संसाधने असलेल्या लहान विद्यापीठांसाठी. लहान विद्यापीठांसाठी

राज्याने लहान विद्यापीठांसाठी राखून ठेवलेले बाँड जारी करून थेट निधी उभारणे अधिक कार्यक्षम असू शकते.

पुढची पावले:

१) सहयोगी फ्रेमवर्क:

उच्च शिक्षण रोखे राज्यव्यापी यंत्रणे अंतर्गत सर्व विद्यापीठांमध्ये संसाधने एकत्र केल्याने क्रेडिट पात्रता आणि गुंतवणूकदारांचे आकर्षण वाढते.

२) नियामक अनुपालन:

बाजार नियमांचे पालन विश्वासार्हता सुनिश्चित करते आणि जोखीम कमी करते.

३) निधीचा धोरणात्मक वापर:

बाँडची रक्कम (स्पष्ट व्यवहार्यता अभ्यासासह) अधिक प्रभावी, महसूल-उत्पादक प्रकल्पांना वाटप करावी.

राज्य-स्तरीय उच्च शिक्षण NBFC किंवा वित्त निगम

प्रमुख वैशिष्ट्ये

उच्च शिक्षणाच्या वित्तपुरवठ्यासाठी समर्पित राज्य-स्तरीय NBFC लवचिकता, वाढण्याची क्षमता आणि टिकाऊपणा देऊ करते:

१) प्रकल्प वित्तपुरवठा:

- पायाभूत सुविधा, तंत्रज्ञान सुधारणा आणि संशोधनासाठी दीर्घकालीन कर्ज.
- प्रकल्पचक्र आणि संस्थात्मक क्षमता यांच्याशी सुसंगत अशा कर्ज-शर्ती.

२) परवडणारे विद्यार्थी कर्ज:

HEFA (उच्च शिक्षण वित्तपुरवठा संस्था) या सारख्या यशस्वी उपक्रमांच्या धर्तीवर विविध सामाजिक-आर्थिक पार्श्वभूमीच्या विद्यार्थ्यांना आर्थिक सहाय्य मिळवून देणे.

फायदे

- केंद्रीभूत निधी व्यासपीठ :

एकच संस्था विद्यापीठांसाठी वित्तपुरवठा प्रक्रिया सुव्यवस्थित करते, विखंडित निधी स्रोतांवर अवलंबित्व कमी करते.

- शाश्वतता :

कर्ज आणि गुंतवणुकीवरील परतावा भविष्यातील निधीच्या गरजांसाठी स्वयं-शाश्वत मॉडेल तयार करतो.

- व्यावसायिक निरीक्षण:

व्यावसायिक व्यवस्थापन कार्यक्षम निधी वाटप आणि पारदर्शकता सुनिश्चित करते.

अंमलबजावणी आराखडा

1. राज्य-स्तरीय संस्था स्थापन करणे

बाँड जारी करणे आणि NBFC ऑपरेशन्स व्यवस्थापित करण्यासाठी महाराष्ट्र हायर एज्युकेशन फायनान्सिंग कॉर्पोरेशन (MHEFC) सारखी एकछत्री संस्था निर्माण करण्यात यावी.

संस्थेची उद्दिष्टे राज्य शैक्षणिक धोरणे आणि आर्थिक प्रणाली यांच्याशी सुसंगत करावी.

2. महसूल निर्मिती मॉडेल

उच्च शिक्षण संस्थांना महसूल प्रवाह विकसित करण्यासाठी खालील प्रमाणे प्रोत्साहित करता येईल:

- कॉर्पोरेट प्रशिक्षण आणि सार्वजनिक वापरासाठी पायाभूत सुविधा भाड्याने देणे.
- बौद्धिक संपत्तीचा परवाना देणे आणि सल्लागार सेवा देणे.
- उद्योग-विशिष्ट संशोधन उपक्रम राबविणे .

3. संरचित (Structured) आर्थिक मॉडेल

प्रकल्पाच्या व्यवहार्यतेचे मूल्यांकन करण्यासाठी तपशीलवार आर्थिक मॉडेल विकसित करावे. त्यामध्ये स्पष्ट महसूल प्रवाह आणि सामाजिक प्रभाव असलेल्या उपक्रमांना प्राधान्य देण्यात यावे.

4. राज्य प्रोत्साहन आणि पाठिंबा

गुंतवणूकदारांचा विश्वास वाढवण्यासाठी बॉण्ड्ससाठी प्रारंभिक भांडवल आणि आंशिक हमी देण्यात यावी.

कर्जाची परतफेड करणाऱ्या किंवा अधिक उत्पन्न निर्माण करणाऱ्या विद्यापीठांना सुसंगत अनुदान आणि कार्यप्रदर्शन प्रोत्साहन (performance incentives) देऊ करावे.

उदाहरणे आणि सर्वोत्तम पद्धती

१) HEFA (भारत):

सरकारी अनुदान आणि बाजारातील कर्जाचा वापर करून उत्तम संस्थांना निधी देण्यासाठी एक यंत्रणा-HEFA प्रदान करते. ही निधी यंत्रणा उच्च शिक्षणाच्या वित्तपुरवठ्यासाठी अधिक टिकाऊ मॉडेल आहे.

२) ग्लोबल म्युनिसिपल बॉण्ड्स:

न्यू यॉर्क आणि सिंगापूर सारखी शहरे पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी बॉण्ड्सचा यशस्वीपणे लाभ घेतात, उच्च शिक्षणाच्या गरजांना अनुकूल अशी यंत्रणा त्याच तत्वांवर विकसित केली जाऊ शकते.

7.5 उच्च शिक्षण संस्थांमधील उत्कृष्टतेची दखल घेणे: वार्षिक पुरस्कार आणि प्रोत्साहन

राज्य सरकारने उच्च शिक्षण संस्थांची कामगिरी सुधारण्यासाठी, नवोपक्रमाला चालना देण्यासाठी आणि उत्तरदायित्व सुनिश्चित करण्यासाठी वार्षिक पुरस्कार आणि आर्थिक प्रोत्साहनांची संरचित प्रणाली विकसित करावी. हा उपक्रम निकोप स्पर्धेची संस्कृती प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न करतो, संस्थात्मक कामगिरीची दखल घेतो आणि मुख्य लक्ष केंद्रित करण्याच्या क्षेत्रांमध्ये उत्कृष्ट कामगिरी करण्यासाठी उच्च शिक्षण संस्थांना प्रोत्साहन देतो. हे पुरस्कार केवळ उच्च शिक्षण संस्थांची प्रतिष्ठा बळकट करत नाहीत तर त्यांना उच्च शिक्षणातील समान संधी, प्रवेश आणि गुणवत्ता या राष्ट्रीय उद्दिष्टांशी सुसंगत असलेल्या सर्वोत्तम पद्धतींचा अवलंब करण्यास प्रोत्साहित करू शकतात.

7.5.1 पुरस्कार श्रेणी आणि ओळख निकष

1. सर्वाधिक महिला नोंदणी

ही श्रेणी उच्च शिक्षणात महिलांचा सहभाग वाढविण्याच्या उद्देशाने लक्षित (Targetted) कार्यक्रम, शिष्यवृत्ती आणि सुविधा राबवून लिंग-समानता सुधारण्यासाठी अपवादात्मक प्रयत्नांचे प्रदर्शन करणाऱ्या उच्च शिक्षण संस्थांची दखल घेऊ शकते.

2. कमी गळती दर:

विद्यार्थी टिकवून ठेवण्यासाठी प्रभावी धोरणे असलेल्या संस्थांचा गौरव करून, हा पुरस्कार शैक्षणिक सहाय्य कार्यक्रम, आर्थिक मदत आणि मानसिक आरोग्य सेवा यासारख्या उपक्रमांवर भर देतो ज्यामुळे विद्यार्थी त्यांचे शिक्षण पूर्ण करू शकतात.

3. मालमत्ता मुद्रीकरण

ज्या उच्च शिक्षण संस्था त्यांच्या संस्थात्मक मालमतेचे व्यवस्थापन आणि कमाईमध्ये उत्कृष्ट कामगिरी करतात-जमिनी, पायाभूत सुविधा आणि बौद्धिक संपदा यासह-अशा उच्च शिक्षण संस्थांचा या श्रेणीमध्ये समावेश होतो. संशोधन पार्क, सामुदायिक सेवा आणि वर्धित विद्यार्थी सुविधांसाठी संसाधनांचा नाविन्यपूर्ण उपयोग या निकषांचा वापर येथे अभिप्रेत आहे.

4. सरकारी सल्लागारांमध्ये उत्कृष्टता

ही श्रेणी ज्या उच्च शिक्षण संस्था सार्वजनिक धोरण आणि सरकारी प्रकल्पांमध्ये सल्ला आणि संशोधनाद्वारे महत्त्वपूर्ण योगदान देत आहे त्यांच्या साठी आहे. अशा भागीदारीमुळे प्रादेशिक आणि राष्ट्रीय आव्हानांना तोंड देण्यासाठी विद्यापीठे आणि सरकारी विभागांमधील संबंध मजबूत होतात.

5. माजी विद्यार्थी सहयोग

या श्रेणीमध्ये अनुकरणीय माजी विद्यार्थी सहभाग कार्यक्रम असलेल्या संस्थांना पुरस्कृत केले जावे. यशस्वी उपक्रमांमध्ये संस्थात्मक विकासासाठी निधी उभारणी मोहीम, मार्गदर्शन कार्यक्रम आणि माजी विद्यार्थ्यांच्या नेटवर्कचा लाभ घेणे समाविष्ट आहे.

6. सुविधा वाढवणे

वाचनालये, प्रयोगशाळा आणि वसतिगृहांसह पायाभूत सुविधा सुधारण्याच्या प्रयत्नांना मान्यता देऊन, ही श्रेणी उच्च शिक्षण संस्थांना शाश्वत, सर्वसमावेशक आणि अनुकूल शिक्षण वातावरण तयार करण्यासाठी प्रोत्साहित करू शकेल.

7. आर्थिक पुरस्कार

प्रत्येक पुरस्कार श्रेणीसोबत किमान ₹25 लाखांचे आर्थिक बक्षीस असावे.

या निधीचे वाटप संबंधित क्षेत्रातील कामगिरी वाढविण्यासाठी केले जाणे आवश्यक आहे, हे सुनिश्चित करून की बक्षीसे संस्थात्मक वाढ आणि विद्यार्थी कल्याणासाठी थेट योगदान देत आहेत.

7.4.5.2. वार्षिक स्पर्धा आणि दीर्घकालीन प्रभाव

1. मानकांना प्रोत्साहन देणे

उच्च शिक्षण संस्थांना प्रमुख क्षेत्रांमध्ये कार्यप्रदर्शन सुधारण्यासाठी मोजता येण्याजोगे उद्दिष्टे विकसित करण्यासाठी प्रेरित आहेत.

2. नवोपक्रम आणि सहयोग वाढवणे

पुरस्कार संस्थांना नाविन्यपूर्ण पद्धती लागू करण्यासाठी आणि सरकारी एजन्सी, उद्योग भागधारक आणि माजी विद्यार्थी यांच्याशी सहयोग करण्यासाठी प्रोत्साहन देऊ शकतात.

3. जबाबदारी वाढवणे

उच्च शिक्षण संस्थांना अंतर्गत प्रशासन बळकट करण्यासाठी आणि उत्कृष्टता प्राप्त करण्यासाठी कार्यप्रदर्शन (Performance-based) चालित धोरणे स्वीकारण्यासाठी प्रोत्साहित केले जावे अशी अपेक्षा आहे.

अंमलबजावणी आणि नियंत्रण (Governance)

1. पारदर्शक मूल्यमापन यंत्रणा

- शैक्षणिक तज्ञ, धोरणकर्ते आणि उद्योग प्रतिनिधींचा समावेश असलेल्या एका समर्पित समितीने मूल्यांकन प्रक्रियेवर देखरेख करावी.

- वापरलेले मेट्रिक्स वस्तुनिष्ठ, पारदर्शक आणि राष्ट्रीय उच्च शिक्षण अजेंडा जो आहे त्याच्याशी सुसंगत असणे आवश्यक आहे.
2. सार्वजनिक पोचपावती
- पुरस्कार समारंभ हे एक मोठा कार्यक्रम म्हणून आयोजित केले जावेत , ज्यात शिक्षण क्षेत्रातील प्रमुख भागधारकांचा समावेश असेल. डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम यांच्यासारख्या प्रमुख व्यक्तींच्या वाढदिवसानिमित्त हा समारंभ आयोजित केला जाऊ शकतो.
 - मान्यताप्राप्त उच्च शिक्षण संस्थांना त्यांची प्रतिष्ठा आणि दृश्यमानता वाढवण्यासाठी व्यापक प्रसिद्धी मिळाली पाहिजे.
3. देखरेख आणि अभिप्राय

पुरस्कार विजेत्या संस्थांनी बक्षीस रकमेच्या वापराबाबत तपशीलवार अहवाल सादर करणे आवश्यक आहे. हे उत्तरदायित्व सुनिश्चित करते आणि इतरांनी अनुसरण करण्यासाठी मानक प्रस्थापित करते.

7.6 उच्च शिक्षणाच्या खर्चाचा पेठे निर्देशांक तयार करा: एक व्यापक निर्देशांक

उच्च शिक्षणाच्या वाढत्या खर्चामुळे सर्व संस्थांमध्ये त्याचे परिणाम समजून घेण्यासाठी आणि त्यावर उपाय करण्यासाठी पारदर्शक, पद्धतशीर आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन आवश्यक आहे. 'पेठे इंडेक्स ऑफ कॉस्ट ऑफ हायर एज्युकेशन' चे उद्दिष्ट विद्यापीठांशी संबंधित आर्थिक गरजा, त्यांचे स्थान, प्रकार आणि देऊ केलेल्या कार्यक्रमांवर आधारित आहे. प्रा. पेठे यांनी "महाराष्ट्रातील उच्च शिक्षण संस्थांसाठी निर्देशांक तयार करणे: दृष्टीकोन आणि उपयुक्तता" या टिपणा मध्ये या निर्देशांकाच्या संकल्पनेची चर्चा केली आहे, जे परिशिष्टात समाविष्ट केले आहे (परिशिष्ट IV पहा). प्रमाणित खर्च मेट्रिकची स्थापना करून, हा निर्देशांक धोरणकर्ते, नियामक, विद्यापीठे आणि जनतेला परवडण्याबाबत, संसाधनांचे वाटप आणि शुल्क नियमनाबाबत माहितीपूर्ण निर्णय घेण्यास मदत करेल.

पेठे निर्देशांकाचे मुख्य घटक:

संस्थेच्या प्रकारानुसार वर्गीकरण:

निर्देशांक यामध्ये फरक करेल:

- सार्वजनिक विद्यापीठे: सरकारी-समर्थित संस्था जेथे परवडणारी क्षमता मूलभूत आहे.
- खाजगी विद्यापीठे: विविध फी संरचना असलेल्या बाजार-चालित संस्था ज्या विशिष्ट विभागांना सेवा पुरवतात.

स्थान-आधारित खर्च

शहरानुसार भेद:

- पायाभूत सुविधा आणि कर्मचारी खर्चांमुळे मेट्रोपॉलिटन युनिव्हर्सिटींना सामान्यतः उच्च परिचालन खर्चाचा सामना करावा लागतो.
- टियर-2 आणि टियर-3 शहरांमधील विद्यापीठे अधिक किफायतशीर पर्याय देऊ करतात, जे स्थानिक पातळीवर परवडणारे असतात .

कार्यक्रम-आधारित खर्च:

- कार्यक्रम स्तर:
 - अंडरग्रेजुएट, पोस्ट ग्रेजुएट आणि डॉक्टरेट प्रोग्राम.
- कार्यक्रमाचे प्रकार:
 - पूर्ण-वेळ, अर्धवेळ आणि दूरस्थ शिक्षण कार्यक्रम.
 - ऑन-कॅम्पस विरुद्ध ऑनलाइन किंवा संकरित वितरण मॉडेल.

खर्चाचे घटक

निर्देशांक खालील खर्च घटक सामावून घेईल:

- १) शिक्षण शुल्क: मुख्य शैक्षणिक शुल्क विद्यापीठांद्वारे नियमन केले जाते.
- २) अर्ज आणि प्रवेश खर्च: प्रॉस्पेक्टस, नोंदणी आणि प्रवेश परीक्षांशी संबंधित शुल्क.
- ३) सेवा शुल्क: प्रयोगशाळा, ग्रंथालये आणि इतर सुविधांसाठी खर्च.
- ४) राहण्याचा खर्च: वसतिगृहाचे शुल्क, भोजन खर्च आणि कॅम्पसमधील विविध खर्च.
- ५) दूरस्थ शिक्षण खर्च: पायाभूत सुविधा खर्च कमी केला परंतु अतिरिक्त ऑनलाइन प्लॅटफॉर्म शुल्क.

वार्षिक संकलन आणि प्रसार

अचूकता आणि प्रासंगिकता सुनिश्चित करण्यासाठी:

- प्रतिवर्षी अद्ययावत असणे :चलनवाढ, धोरणातील बदल आणि बाजारातील कल यामुळे बदल प्रतिबिंबित करणे.
- सर्वसमावेशक अहवाल:प्रकाशित अहवाल शहर-निहाय आणि विषय-निहाय खर्चाचे मानांक तयार करतील आणि प्रदान करतील
- भागधारकांचे फायदे:

पारदर्शकता वाढणे, शुल्क नियमनाची माहिती देणे आणि लक्षित निधी निर्णयांना समर्थन देणे.

मुख्य उद्दिष्टे:

1. उच्च शिक्षण खर्चासाठी मानक तयार करणे.
 - सार्वजनिक संस्था:
परवडणारी क्षमता दाखवताना वाढीव निधीची आवश्यकता असलेले क्षेत्र अधोरेखित करणे.
 - खाजगी संस्था:
स्पर्धात्मक किंमत ट्रेड ओळखणे आणि अति उच्च फी संरचना उघड करणे.
2. शुल्क नियमनाला पाठिंबा
शुल्क नियमन प्राधिकरणांना साधने प्रदान करणे:
 - वाजवी किंमत लागू करणे.
 - स्थापित मानदंडांचे पालन निरीक्षण करणे.
3. परवडणारी क्षमता आणि प्रवेशाचा प्रचार करणे.
 - विद्यार्थी आणि कुटुंबांना त्यांच्या आर्थिक क्षमतेमध्ये संस्था आणि कार्यक्रम निवडण्यासाठी मार्गदर्शन करणे.
 - लक्षित आर्थिक मदत उपक्रमांसाठी वकील नेमणे .
4. आयुष्यभर शिकण्यास प्रोत्साहन देणे.

विविध विद्यार्थ्यांसाठी लवचिक शिक्षण पर्यायांना प्रोत्साहन देण्यासाठी प्रत्यक्ष आणि दूरस्थ कार्यक्रमांसाठी उपस्थितीच्या एकूण संख्येत फरक करणे.

कार्यपद्धती:

डेटा संकलन:

- प्राथमिक स्रोत:

अधिकृत विद्यापीठ फी संरचना आणि नियमन दस्तऐवज.

ऑन-कॅम्पस राहण्याचा खर्च डेटा.

- दुय्यम स्रोत:

विद्यार्थी आणि माजी विद्यार्थ्यांकडून सर्वेक्षण. उद्योग अहवाल आणि शिक्षण कल विश्लेषण.

प्रदेश आणि विषय अनुसार वजन

- समतुल्य तुलनेसाठी खर्च आणि विषय-विशिष्ट आवश्यकतांमध्ये प्रादेशिक फरक समाविष्ट करणे.

सांख्यिकीय विश्लेषण

- सरासरी, ट्रेंड आणि आउटलियरसाठी डेटाचे विश्लेषण करणे
- महागाई आणि बाह्य खर्च घटकांसाठी समायोजित करणे.

निर्देशांकाची उपयुक्तता

धोरण तयार करणे

- परवडणाऱ्या परंतु टिकावूपणासाठी अतिरिक्त समर्थनाची आवश्यकता असलेल्या सार्वजनिक विद्यापीठांना संसाधनांचे वाटप करणे.
- अनुदान सर्वात प्रभावी आहेत अशी क्षेत्रे आणि कार्यक्रम ओळखणे.

भागधारकांसाठी पारदर्शकता

- विद्यार्थी आणि कुटुंबांना किंमत-ते-मूल्य गुणोत्तरांवर अचूक माहिती प्रदान करणे.

- समयस्क संस्थांविरोध त्यांच्या फी संरचनांचे मूल्यांकन करण्यात विद्यापीठांना मदत करणे.

ग्रॉस एनरोलमेंट रेशो (GER) वाढवणे:

- परवडणाऱ्या शिक्षणाचे पर्याय दाखवून, निर्देशांक उच्च शिक्षणात मोठ्या सहभागाला प्रोत्साहन देणे.

संस्थात्मक जबाबदारी

- इक्विटी आणि आर्थिक कार्यक्षमता सुनिश्चित करून, त्यांच्या फी संरचनांचे समर्थन करण्यासाठी विद्यापीठांना प्रोत्साहित करणे.

आव्हाने आणि प्रस्तावित उपाय

- आव्हाने

डेटा मानकीकरण: विद्यापीठांमध्ये अहवाल देण्याच्या पद्धतींमध्ये फरक.

प्रादेशिक असमानता: स्थान आणि संसाधनांच्या उपलब्धतेमुळे किमतीतील फरक.

- उपाय

मानकीकृत अहवाल फ्रेमवर्क: संस्थांमध्ये खर्च अहवाल देण्यासाठी एकसमान टेम्पलेट्स अनिवार्य करावेत.

प्रादेशिक समायोजन: प्रादेशिक विषमता संबोधित करण्यासाठी कॉस्ट -ऑफ-लिव्हिंग निर्देशांक वापरून डेटा तुलनाक्षम (comparable) करणे.

७.७. सार्वजनिक विद्यापीठांसाठी नवीन त्रिपक्षीय वर्गीकरण:

उदयोन्मुख, कार्यप्रदर्शन आणि उत्कृष्ट

महाराष्ट्रातील उच्च शिक्षणाच्या लँडस्केपमध्ये लक्षणीय भिन्नता आहे. या संस्थांच्या वैविध्यपूर्ण आणि जटिल आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी व्यावहारिक आणि वेगवेगळा दृष्टीकोन आवश्यक आहे. राज्याच्या आर्थिक अडचणी लक्षात घेता, सर्व उच्च शिक्षण संस्थांसाठी एकसमान धोरण लागू करणे व्यवहार्य किंवा कार्यक्षम नाही. त्याऐवजी, संस्थात्मक गरजा आणि क्षमतांवर

आधारित संसाधन वाटप आणि सुधारणांना प्राधान्य देणारे लक्षित (Targeted) हस्तक्षेप आवश्यक आहेत.

या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी, समिती एक त्रिपक्षीय वर्गीकरण प्रणाली प्रस्तावित करित आहे: 'उदयोन्मुख,' 'कार्यप्रदर्शन' आणि 'उत्कृष्ट' असे संस्थांचे वर्गीकरण त्यांच्या वर्तमान कामगिरी आणि संसाधनांच्या वापरावर आधारित आहे. हे वर्गीकरण, सहयोग वाढवण्यासाठी आणि संसाधने सुयोग्य प्रकारे वापरण्यासाठी 'क्लस्टरिंग' दृष्टिकोनासह, विशिष्ट संस्थात्मक संदर्भानुसार टप्प्याटप्प्याने आणि अनुक्रमित सुधारणा लागू करता येतील. या धोरणांची अंमलबजावणी करून, उच्च शिक्षण परिसंस्थेमध्ये सर्वसमावेशकता, गुणवत्ता आणि नाविन्यपूर्णता वाढवताना आर्थिकदृष्ट्या शाश्वत पध्दतीने सर्व प्रणाली मध्ये सुधारणा साध्य केल्या जातील याची खात्री करणे हे समितीचे ध्येय आहे.

वर्गीकरण प्रणाली

उदयोन्मुख संस्था (लगाईस)

उदयोन्मुख संस्थांमध्ये आवश्यक पायाभूत सुविधा आणि शैक्षणिक परिणामांची कमतरता असते, कारण त्या किमान कार्यक्षमतेने काम करित असतात.

वैशिष्ट्ये:

- उच्च गळती दर आणि कमी नावनोंदणी.
- वाईट आर्थिक व्यवस्थापन आणि अपुऱ्या पायाभूत सुविधा.
- मर्यादित शैक्षणिक कामगिरी आणि किमान संशोधन योगदान.

प्राथमिक फोकस:

- वर्गखोल्या आणि प्रयोगशाळा यासारख्या मूलभूत पायाभूत सुविधा तयार करणे.
- प्रशासन आणि प्रशासकीय क्षमता मजबूत करणे.
- किमान नियामक मानकांचे पालन सुनिश्चित करणे.

2. कामगिरी करणाऱ्या संस्था (सरासरी)

सुमार कामगिरी करणाऱ्या संस्थांचे कार्य स्थिर असते परंतु शैक्षणिक आणि प्रशासकीय कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी त्यांना सुधारणा करणे आवश्यक असते.

वैशिष्ट्ये:

मध्यम नावनोंदणी आणि धारणा दर.

चांगल्या वापरासाठी वाव असलेल्या पुरेशा पायाभूत सुविधा.

सातत्यपूर्ण परंतु मर्यादित संशोधन आणि सल्लागार उपक्रम.

प्राथमिक फोकस:

शैक्षणिक आणि प्रशासकीय क्षमता वाढविणे.

अध्यापन आणि शिकण्यात नवोपक्रम वाढविणे.

संशोधन क्षमता आणि उद्योग संपर्क वाढविणे.

3. उत्कृष्ट संस्था (फ्लॅगशिप)

उत्कृष्ट संस्था शिक्षण, संशोधन आणि सामाजिक कार्यात अग्रणी.

वैशिष्ट्ये:

उपेक्षित गटांसह उच्च नोंदणी.

प्रगत पायाभूत सुविधा आणि शाश्वत आर्थिक मॉडेल.

संशोधन, नवकल्पना आणि धोरण विकासासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान.

प्राथमिक फोकस:

अत्याधुनिक संशोधन आणि जागतिक सहयोग चालविणे.

आउटरीच (Outreach) उपक्रमांचा विस्तार करणे आणि इकोसिस्टमसाठी बेंचमार्क सेट करणे.

आंतरराष्ट्रीय भागीदारी आणि इक्विटी-चालित कार्यक्रमांना वृद्धिंगत करणे.

संसाधन वाटप धोरण

संसाधनांचे प्रभावीपणे वाटप करण्यासाठी सरकारने 40:40:20 फ्रेमवर्क स्वीकारणे आवश्यक आहे:

उदयोन्मुख संस्थांसाठी 40%:

मूलभूत पायाभूत सुविधांचा विकास, प्राध्यापकांची भरती आणि विद्यार्थी सहाय्य योजनांसाठी निधी. ठराविक कालमर्यादेत किमान कार्यक्षमता मानके गाठण्यावर आधारित निधी.

सरासरी कामगिरी करणाऱ्या संस्थांसाठी 40%

- क्षमता निर्माण, गुणवत्ता वाढ आणि पायाभूत सुविधांचा विस्तार लक्ष केंद्रित करणे.
- प्राध्यापक विकास आणि संशोधन उपक्रमांना समर्थन देणे.
यावर आधारित निधी वाटप.

उत्कृष्ट संस्थांसाठी 20%

- उच्च-प्रभाव संशोधन, आंतरराष्ट्रीय सहयोग आणि अत्याधुनिक सुविधांसारख्या प्रगत प्रकल्पांमध्ये गुंतवणूक करणे.
- मोजता येण्याजोगे परिणाम आणि राष्ट्रीय उद्दिष्टांशी सुसंगत असल्याची खात्री करणे.
यावर आधारित निधी वाटप.

लक्षित हस्तक्षेपांसाठी कृती योजना:

पहिला टप्पा: पायाभूत सुविधांचा विकास (उदयोन्मुख संस्था)

- वर्गखोल्या, ग्रंथालये आणि वसतिगृहांसह मूलभूत पायाभूत सुविधा तयार करणे.
- शिक्षक आणि प्रशासकीय कर्मचाऱ्यांची भरती करणे आणि त्यांना प्रशिक्षण देणे.
- टिकाव सुधारण्यासाठी आणि गळतीचे प्रमाण कमी करण्यासाठी धोरणे अंमलात आणणे.

दुसरा टप्पा : गुणवत्ता वाढ (सरासरी कार्यप्रदर्शन संस्था)

- उद्योग-संरेखित अभ्यासक्रम आणि कौशल्य-आधारित कार्यक्रम सादर करणे.
- सहकार्याद्वारे संशोधन आणि सल्लागार क्रियाकलाप मजबूत करणे.
- समुपदेशन आणि प्लेसमेंट सेल यासारख्या सर्वसमावेशक विद्यार्थी सहाय्य प्रणाली विकसित करणे.

तिसरा टप्पा : इनोव्हेशन आणि आउटरीच (उत्कृष्ट संस्था)

- विशिष्ट संशोधन क्षेत्रात उत्कृष्टतेची केंद्रे स्थापन करणे.
- संयुक्त संशोधन आणि शैक्षणिक कार्यक्रमांसाठी आंतरराष्ट्रीय सहकार्यांना प्रोत्साहन देणे.

- स्केलेबल इक्विटी-चालित आउटरीच मॉडेल लागू करणे.

क्लस्टरिंग दृष्टीकोन: कार्यक्षमतेसाठी सहयोग

संसाधने प्रभावी करण्यासाठी आणि संस्थात्मक सहकार्य वाढवण्यासाठी, क्लस्टरिंगमध्ये दोन धोरणांचा समावेश आहे:

1. मोठ्या शिक्षण संस्थांमध्ये लहान संस्थांचे विलीनीकरण

भूमिका: संसाधनांचा कमी असलेला वापर दूर करून त्यांचा एकूण वापर वाढविण्यासाठी भौगोलिकदृष्ट्या जवळच्या संस्थांचे एकत्रीकरण करणे.

अंमलबजावणी:

- विलीन झालेल्या संस्थांसाठी प्रशासन, आर्थिक व्यवस्थापन आणि ऑपरेशनल अटींची रूपरेषा देणारे सामंजस्य करार विकसित करणे.
- वाचनालय आणि प्रयोगशाळा यांसारख्या सुविधा सामायिक करणे.

अपेक्षित परिणाम:

- कमी खर्च आणि सुधारित शैक्षणिक गुणवत्ता.
- वाढलेली दृश्यमानता आणि रँकिंग क्षमता.

2. आंतर-संस्थात्मक अभ्यासक्रम शेअरिंग

भूमिका: विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक ऑफर विस्तृत करण्यासाठी भागीदार संस्थांमधील अभ्यासक्रमांमध्ये प्रवेश करण्याची परवानगी देणे.

अंमलबजावणी:

- फॅकल्टी-शेअरिंग करार आणि अखंड क्रेडिट हस्तांतरण औपचारिक करणे.
- नावनोंदणी आणि अभ्यासक्रम व्यवस्थापनासाठी सामायिक प्लॅटफॉर्म विकसित करणे.

अपेक्षित परिणाम:

- कमी संसाधन ताण आणि विस्तारित शैक्षणिक लवचिकता.
- सुधारित अध्यापन आणि शिकण्याची गुणवत्ता.

डिलिव्हरीचा हायब्रिड मोड

1. हायब्रीड अभ्यासक्रमांची व्यवहार्यता

अभ्यासक्रम निवड:

लॅब-आधारित किंवा प्रात्यक्षिक अभ्यासक्रमांसाठी ऑफलाइन घटक राखून ठेवताना, ऑनलाइन वितरणासाठी सिद्धांत-आधारित आणि कौशल्य वर्धन अभ्यासक्रमांना प्राधान्य देण्यात यावे.

विद्याशाखा प्रशिक्षण:

संकरित अध्यापनासाठी शिक्षकांना सुसज्ज करण्यासाठी प्रमाणन कार्यक्रम आयोजित करणे.

2. सहयोगी वितरण मॉडेल

भागीदार संस्था त्यांच्या संबंधित सामर्थ्याचा फायदा घेऊन संकरित अभ्यासक्रमांची रचना आणि वितरण करू शकतात.

3. हायब्रीड मॉडेलसना प्रोत्साहन देणे.

संकरित वितरण पद्धतींचा अवलंब करणाऱ्या संस्थांना अनुदान देणे.

NAAC आणि NIRF मूल्यमापन मापदंडांमध्ये क्लस्टरिंग आणि संकरित उपक्रम एकत्रित करणे.

7.8 निष्कर्ष

हे प्रकरण उच्च शिक्षण संस्थांना भेडसावणाऱ्या बहुआयामी समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी आवश्यक असलेली गतिशील आव्हाने आणि व्यावहारिक धोरणांवर लक्ष केंद्रित करते. शिक्षणाच्या परिसंस्थेमध्ये लवचिकता आणि सर्वसमावेशकता वाढवण्यासाठी, सध्याची वास्तविकता आणि भविष्यातील आकांक्षा या दोन्हीवर आधारित, संरचित (Structured) शिफारसीची गरज अधोरेखित करते.

समितीने शोध घेतलेल्या प्राथमिक थीमपैकी एक क्लस्टरिंग दृष्टीकोन आहे, जो आर्थिक अडचणी, संसाधन अकार्यक्षमता आणि शैक्षणिक अनावश्यकता दूर करण्यासाठी एक परिवर्तनात्मक धोरण म्हणून पुढे येतो. क्लस्टरिंग उच्च शिक्षण संस्थांना संरचित मेमोरँडम ऑफ अंडरस्टँडिंग (एमओयू) द्वारे एकत्र येण्यास सक्षम करून संसाधन सामायिकरण, संयुक्त शैक्षणिक वितरण आणि वाढीव शैक्षणिक परिसंस्थेचे आर्थिक फायदे या सर्वांद्वारे कार्यक्षमता वाढविते. हे बदल एकल संस्थात्मक प्रयत्नांपासून सहयोगी उपक्रमांकडे स्थित्यंतर दर्शवितात आणि आर्थिक विवेकाची खात्री करून जास्तीत जास्त प्रभावशाली रहातात. ही रणनीती उच्च शिक्षण संस्थांना भेडसावणाऱ्या सर्वात गंभीर आव्हानांपैकी एक थेट संबोधित करते ते म्हणजे आर्थिक आणि मानवी दोन्ही संसाधनांवर ताण.

दुसरी महत्त्वाची थीम म्हणजे हायब्रीड शिक्षण मॉडेल्सचा अवलंब करणे, जे शिकवण्याच्या आणि शिकण्याच्या पद्धतींच्या उत्क्रांतीचे संकेत देतात. हायब्रीड डिलिव्हरी ऑनलाइन आणि ऑफलाइन मोडची ताकद एकत्र करते, शिकणाऱ्यांना लवचिकता प्रदान करते आणि फॅकल्टी संसाधने प्रभावी करते. संकरित शिक्षणामध्ये शिक्षक, प्रशिक्षण आणि पायाभूत सुविधांच्या आधाराची नितांत गरज महत्त्वाची म्हणून मान्य केली जाते आणि त्या साठी शिक्षक, आणि संस्थांना अखंड अंमलबजावणीसाठी आवश्यक साधनांसह सुसज्ज राखण्याचे महत्त्व अधोरेखित करते. हा दृष्टीकोन केवळ प्रवेशयोग्यता वाढवत नाही तर आजीवन शिक्षणासाठी मार्ग देखील उघडतो, विशेषतः कमी प्रतिनिधित्व केलेल्या प्रदेशांमध्ये आणि वंचित विद्यार्थी घटकांमध्ये.

हे प्रकरण उदयोन्मुख, परफॉर्मिंग आणि उत्कृष्ट श्रेणींमध्ये उच्च शिक्षण संस्थांचे त्रिपक्षीय वर्गीकरण देखील करते. हे वर्गीकरण सार्वजनिक नीतिचा नेमका हस्तक्षेप, संसाधनांचे वाटप आणि संस्थात्मक गरजा आणि कार्यप्रदर्शन स्तरांवर आधारित सुधारणांना प्राधान्य देण्यासाठी महत्त्वपूर्ण आहे. समिती आवर्जून नमूद करते की वेगवेगळ्या टप्प्यांवर संस्थांना वेगवेगळ्या उपायांची आवश्यकता असते, परंतु प्रत्येक संस्था प्रगतीच्या संधीसाठी पात्र असते. संसाधन वाटप

आणि सार्वजनिक-नीति हस्तक्षेप यांची मोजमाप करता येऊ शकेल अशा शैक्षणिक फलनिष्पत्ती सांगड घालून हा अहवाल शिक्षण क्षेत्रातील संस्थात्मक पातळीवरची उद्दिष्टे आणि राष्ट्रीय शैक्षणिक नीति चे अग्रक्रम यांची जुळवणूक करतो.

एकंदरीत काय तर महाराष्ट्रातील उच्च शिक्षण संस्थांसमोर अनेकानेक आव्हाने आहेत, तसेच सुधारणांसाठी संधी देखील. महाराष्ट्रातील उच्च शिक्षण संस्थांचा या नंतरचा प्रवास हा सार्वजनिक नीति ठरविणारे, संस्था पातळीवरील नेते आणि शिक्षण क्षेत्रातील अग्रणी तज्ज्ञ यांच्याद्वारे करण्यात येऊ शकतील असे सहयोगी प्रयत्न, शाश्वत प्रतिबद्धता आणि नावीन्यपूर्ण विचार करण्याची क्षमता यावर अवलंबून राहिल.

हा अहवाल सादर करताना समितीचा प्रयत्न महाराष्ट्रातील उच्च शिक्षण संस्थांना भविष्यकालिन सुस्पष्ट मार्ग आखून देण्याचा आहे - केवळ नजीकच्या भविष्यातील तातडीचे प्रश्न सोडविण्यापूरता नव्हे तर दूरच्या भविष्यकाळासाठी सुध्दा सर्वसमावेशक आणि कार्यक्षम उच्च शिक्षण प्रणालीची पायाभरणी करणे हेच या अहवालाचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे.

Annexure I : Government Resolution of Formation of Committee

उच्च शिक्षण विभागाच्या अधिनस्थ असलेली सर्व अकृषी विद्यापीठे व सर्व संस्था यांची आर्थिक सक्षमता वाढविण्यासंदर्भात अभ्यास करण्यासाठी गोखले राज्यशास्त्र व अर्थशास्त्र संस्था, पुणे संस्थेची नेमणूक करण्याबाबत....

महाराष्ट्र शासन

उच्च व तंत्र शिक्षण विभाग

शासन निर्णय क्रमांक: संकीर्ण/२०२४/प्र.क्र.१७/विशि-२

मंत्रालय विस्तार भवन, मुंबई -४०० ०३२.

दिनांक :- २९ फेब्रुवारी, २०२४.

संदर्भ :- कुलगुरु, गोखले राज्यशास्त्र व अर्थशास्त्र संस्था, पुणे यांचे पत्र.

प्रस्तावना :- मानव संसाधन विकास मंत्रालय, भारत सरकार यांनी राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण-२०२० लागू केलेले आहे. त्यानुसार राज्यात राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण-२०२० ची अंमलबजावणी सुरु आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण-२०२० अंतर्गत विद्यापीठ व महाविद्यालयांच्या आर्थिक स्थितीबाबत अहवाल तयार करुन विद्यापीठे आर्थिकदृष्ट्या सक्षम करण्यासंदर्भात दि.०१.०६.२०२२ रोजीच्या शासन निर्णयान्वये प्रा.श्याम शिरसाट, प्र.कुलगुरु, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती गठित करण्यात आली होती. सदरहू समितीने त्यांचा अहवाल शासनास सादर केला आहे.

तथापि राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण-२०२० ची प्रभावी अंमलबजावणी करण्याच्या दृष्टिने उच्च शिक्षण विभागाच्या अधिनस्थ असलेली सर्व अकृषी विद्यापीठे व सर्व संस्था आर्थिक दृष्ट्या सक्षम करण्याच्या दृष्टिने अधिक अभ्यास करण्यासाठी अग्रगण्य असलेली गोखले राज्यशास्त्र व अर्थशास्त्र संस्था, पुणे यांची नेमणूक करण्यास व या संस्थेमार्फत नेमलेल्या समितीस मान्यता देण्याची बाब शासनाच्या विचाराधीन होती.

शासन निर्णय :- उच्च शिक्षण विभागाच्या अधिनस्थ असलेली सर्व अकृषी विद्यापीठे व सर्व संस्था यांची आर्थिक सक्षमता वाढविण्यासंदर्भात अभ्यास करण्यासाठी गोखले राज्यशास्त्र व अर्थशास्त्र संस्था, पुणे संस्थेची नेमणूक करण्यास मान्यता देण्यात येत आहे.

२. तसेच गोखले राज्यशास्त्र व अर्थशास्त्र संस्था, पुणे यांच्याकडून वरीलप्रमाणे अभ्यासाठी नेमण्यात येणाऱ्या खालील समितीस मान्यता देण्यात येत आहे :-

अ. क्र.	सदस्यांचे नाव	पदनाम
१.	डॉ.नरेद्र जाधव	अध्यक्ष
२.	डॉ.अजित रानडे	समन्वयक
३.	प्रो.अभय पेटे	सदस्य
४.	श्री.विश्वनाथ गिरिराज	सदस्य
५.	डॉ. विशाल गायकवाड	सचिव

३. सदरहू अभ्यासासाठी गोखले राज्यशास्त्र व अर्थशास्त्र संस्थापुणे, यांना विविध बाबींचा खर्च भागविण्यासाठी रु.१८,०५,४००/- इतक्या रक्कमेस मान्यता देण्यात येत आहे.
४. सदर समिती उच्च शिक्षण विभागाच्या अधिनस्थ असलेली सर्व अकृषी विद्यापीठे व सर्व संस्था यांची आर्थिक सक्षमता साध्य करण्यासाठी पुढील बाबींचा अभ्यास करणार आहे:-
- उच्च शिक्षण संस्थांना जागतिक स्तरावर कशा प्रकारे वित्तीय सहाय्यता प्राप्त होते, याचा अभ्यास करणे.
 - सद्यस्थितीत महाराष्ट्रातील उच्च शिक्षण देणाऱ्या संस्थांना कश्याप्रकारे निधी प्राप्त होतो याचा अभ्यास करणे. तसेच यातील असमानता आणि विसंगती शोधणे.
 - सर्व अकृषी विद्यापीठे व उच्च शिक्षण देणाऱ्या संस्थांची विद्यमान आर्थिक स्थितीविषयक अहवाल व तूट भरून काढण्यासाठी उपाय योजना.
 - उच्च शिक्षणामध्ये भागिदारी व गुंतवणुकीतून आर्थिक सहाय्य उभारण्यासाठी प्रोत्साहन देणे.
 - पर्यायी वित्त पुरवठा मॉडेलचा संपूर्ण उच्च शिक्षण व्यवस्थेच्या प्रवेश क्षमता, गुणवत्ता, शैक्षणिक शुल्क तसेच संभाव्य परिणामांवर पडणारा अनुकूल प्रभावाची समीक्षा करणे व इतर अनुषंगिक बाबी.
५. सदर संस्था त्यांचा अंतरिम अहवाल तीन महिन्यांच्या आत तसेच अंतिम अहवाल सहा महिन्यांच्या आत शासनास सादर करील.
६. वरील अभ्यास करण्यासाठी येणारा खर्च "डब्ल्यू-६, २२५९- सचिवालयीन- सामाजिक सेवा, ०९० - सचिवालय, (०९) उच्च व तंत्र शिक्षण विभाग (०९) (०९) उच्च व तंत्र शिक्षण (२२५९ ०४०९), २८, व्यावसायिक सेवा" या लेखाशीर्षाखाली उपलब्ध असलेल्या विभागाच्या मंजूर तरतूदीतून भागविण्यात येणार आहे.
७. सदर शासन निर्णय महाराष्ट्र शासनाच्या www.maharashtra.gov.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध करण्यात आला असून त्याचा संकेतांक २०२४०२२९१७४४९१७५०८ असा आहे. हा आदेश डिजिटल स्वाक्षरीने साक्षात्कृत करून काढण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने,

(शरद कोकाटे)

कार्यासन अधिकारी, महाराष्ट्र शासन

प्रति,

- १) मा.राज्यपाल तथा कुलपती यांचे प्रधान सचिव, राजभवन, मलबार हिल, मुंबई,
- २) कुलगुरु, सर्व अकृषी विद्यापीठे.
- ३) मा.मंत्री (उच्च व तंत्र शिक्षण विभाग), यांचे खाजगी सचिव, मंत्रालय, मुंबई.
- ४) प्रधान सचिव (उच्च व तंत्र शिक्षण विभाग), यांचे स्वीय सहाय्यक, मंत्रालय, मुंबई

पृष्ठ ३ पैकी २

- ५) संचालक, उच्च शिक्षण, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.
- ६) संचालक, महाराष्ट्र राज्य तंत्र शिक्षण मंडळ.
- ७) उपसचिव (विशि), उच्च व तंत्र शिक्षण विभाग, यांचे स्वीय सहाय्यक, मंत्रालय, मुंबई.
- ८) कुलसचिव, सर्व अकृषी विद्यापीठे.
- ९) महालेखापाल, (लेखा व अनुज्ञेयता) - १/२ महाराष्ट्र, मुंबई / नागपूर.
- १०) महालेखापाल, (लेखापरीक्षण) - १/२ महाराष्ट्र, मुंबई / नागपूर.
- ११) सर्व सहसंचालक, उच्च शिक्षण, महाराष्ट्र राज्य.
- १५) सर्व अधिदान व लेखा अधिकारी.
- १६) नियोजन विभाग, (का-१४७१) मंत्रालय, मुंबई.
- १७) वित्त विभाग, (व्यय-५) (अर्थसंकल्प-३/८१२/) मंत्रालय, मुंबई.
- १८) निवडनस्ती (विशि-२), उच्च व तंत्र शिक्षण विभाग, मंत्रालय, मुंबई.

Minutes of the Meeting: Financial Empowerment of Public Higher Education System in Maharashtra (FEPHESM) Committee

Date: 18 March 2024

Place: Dr Homi Bhabha State University, Mumbai.

Chair: Dr. Narendra Jadhav

Convener: Dr Ajit Ranade

Present: Dr. Narendra Jadhav, Shri. Vikas Chandra Rastogi, Dr. Ajit Ranade, Prof. Abhay Pethe, Shri. Vishwanath Giriraj, Dr. Vijay Joshi, and Dr. Vishal Gaikwad

Agenda: To discuss the action plan for the FEPHESM Committee constituted by the Higher Education Department, Government of Maharashtra.

Discussion and Decisions:

1. Shri Vikas Chandra Rastogi, briefed the Committee the current status of Higher Education in Maharashtra. Also he explained the genesis of the newly formed Committee.
2. **Committee Name:** The Committee will be known as the "Financial Empowerment of Public Higher Education System in Maharashtra (FEPHESM)."
3. **Working Framework:** The Committee will work as per the proposal submitted by the Gokhale Institute to the Higher Education Department, Government of Maharashtra.
4. **Action Plan:** Prof. Pethe presented one-page initial action plan with a division of work among the members.
5. **Creation Common Virtual Platform:** It was decided to create a common virtual platform on which ideas and documents will be shared by the Committee members among each other.
6. **Report Chapters:** The Committee has decided on the first four chapters of the report, which will be prepared by the following members:
 - Introduction: Dr. Ajit Ranade and Dr. Narendra Jadhav
 - Global Best Practices: Dr. Vishal Gaikwad
 - Fund Flow Statement for the last two years: Shri. V. Giriraj
 - Status of Higher Education System in Maharashtra: Dr. Vijay Joshi

7. **Draft Submission:** The first draft of the above chapters will be prepared by the respective members. The drafts will be circulated among the members at least two to four days before the next meeting.
8. **Research Assistants:** The Committee will hire two Research Assistants to support the members.
9. **Member Cooption Invitation:** It was decided that Shri. Nitin Pujar will be co-opted as a member to the Committee.
10. **Report Publication:** The Committee's report will be published in both Marathi and English.
11. **Resources:** The following reports and books will be made available to the Committee members:
 - Future of the Indian Education System: How Relevant is the National Education Policy, 2020 written by Dr Narendra Jadhav.
 - Shirsat Committee Report
 - Relevant World Bank and Other Reports on Financing of Higher Education
12. **Next Meeting:** The next meeting will be schedule to be a physical meeting in Pune on either the 16th, 17th, or 18th of April, 2024.

Conclusion: The meeting concluded with a vote of thanks to the chair of committee.

Minutes Prepared by: Dr Vishal Gaikwad, (Secretary).

Approved by: Dr. Narendra Jadhav (Chair)

Annexure II: Stakeholder Inputs, Ideas and Suggestions

The financial empowerment of higher education institutions (HEIs) in Maharashtra remains a cornerstone of the State's academic and socio-economic development vision. Recognizing the integral role HEIs play in shaping an equitable and skilled society, a collaborative meeting was convened with Vice-Chancellors and Financial Officers from various public Universities across the State. With their comprehensive understanding of institutional operations, these stakeholders provided valuable insights into the persistent challenges and practical solutions for financial sustainability. This chapter captures their deliberations, showcasing a roadmap toward transforming HEIs into self-reliant centers of excellence capable of addressing local and global academic demands.

Through a detailed examination of funding challenges, resource allocation inefficiencies, and innovative financial strategies, the discussions underscored the pressing need for robust reforms. This chapter integrates direct participant submissions and synthesized deliberative insights to propose actionable recommendations. By prioritizing financial empowerment, Maharashtra's HEIs can elevate their operational capacities, embrace innovation, and contribute significantly to the State's developmental aspirations.

Participants

1. Former Vice-Chancellors and Eminent Academicians:

- Dr. Vijay Khole, Former Vice-Chancellor, University of Mumbai.
- Dr. Anil Patil, Chairman, Rayat Shikshan Sanstha.
- Prof. Bhaskar Thorat, Former Director, Institute of Chemical Technology, Bhubaneswar.

Current Vice-Chancellors:

- Dr. Ravindra Kulkarni, Vice-Chancellor, University of Mumbai.
- Dr. Prashant Bokare, Vice-Chancellor, Gondwana University.
- Dr. Suresh Gosavi, Vice-Chancellor, Savitribai Phule Pune University (SPPU).

- Dr. Rajanish Kamat, Vice-Chancellor, Dr. Homi Bhabha State University.
- Prof. Vijay Maheshwari, Vice-Chancellor, Kavayitri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University.

Finance and Accounts Officers:

- CA Bhaskar Pathare, Finance & Account Officer, Gondwana University.

Meeting Highlights

- **Objective:** The meeting aimed to gain a comprehensive understanding of the financial challenges faced by HEIs in Maharashtra and to identify effective strategies to empower these institutions financially.
- **Deliberations:**
 - The participants shared their experiences and highlighted key issues such as delays in government reimbursements, the impact of tuition fee waivers on University revenues, and the need for diversified income sources.
 - Recommendations for mitigating these challenges were discussed in detail, focusing on timely reimbursements, streamlining funding mechanisms, and exploring alternative revenue streams like consultancy services and research grants.

Contributions:

- Some participants submitted detailed notes outlining their observations and proposed solutions. These have been included in this chapter as-is.
- For others, the key points from the discussions have been summarized and presented below.

This structured approach to incorporating stakeholder views provides a holistic understanding of HEIs' financial landscape and highlights actionable solutions for their sustainable development.

Integration of Economic Strategies with Academic Excellence

Educational institutions, particularly in rapidly urbanizing areas like cities and metro regions of Maharashtra, are at the forefront of economic and academic transformation. To address the evolving economic and educational landscapes, a multifaceted approach involving strategic fee adjustments, industry collaboration, and innovative program development is crucial.

Fees and Financial Strategies

In response to inflationary pressures, it is imperative that educational institutions adapt by coupling their fee structures with inflation components. This adjustment ensures financial sustainability while maintaining accessibility for students. Additionally, the economic empowerment of these institutions can be significantly enhanced through strategic partnerships with venture capitalists and industries. These partnerships not only provide necessary financial backing but also foster environments ripe for practical research and innovation.

Industry Collaboration and Support

The establishment of industry-initiated schools and innovation centers has emerged as a pivotal strategy. These centers serve as hubs for cutting-edge research and development, directly influenced by industry needs and support. Such initiatives facilitate the practical application of academic research and provide students with exposure to real-world challenges and solutions, thereby enhancing their employability and skill sets.

Skill Development and Academic Restructuring

There is a growing trend towards the development of skill-based Universities, which focus on providing high-end skills that meet the demands of modern industries. This shift requires substantial resources, emphasizing the need for continuous financial investment from industrial sectors. The academic structures and programs need to evolve to become more student-centered, aligning with the National Education Policy

(NEP) 2020. Although these changes present financial challenges, they are essential for the long-term relevance and competitiveness of educational institutions.

Operational Innovations

Implementing double shifts in University premises can optimize resource use and increase access to education. Additionally, leveraging alumni networks during significant milestones, such as anniversary celebrations, has proven effective in raising substantial funds, as demonstrated by the successful raising of Rs 350 crore during a University's 150-year celebration.

Online Education and Short Courses

Online education, with its moderate fee structure, presents a viable option for generating substantial resources. This model, capable of accommodating a large number of students, can significantly enhance an institution's financial base. Furthermore, the introduction of value-added short-term courses tailored to diverse student needs can serve as additional revenue streams and enrich the academic offerings.

Regulatory and Structural Adjustments

To support these initiatives, some regulatory changes are necessary. For instance, the appointment of Pro Vice Chancellors specifically for resource generation could provide focused leadership in financial strategy. Additionally, issues such as income tax implications on budget surpluses—which are restricted to not exceed 15%—need careful financial planning and management.

University of Mumbai's Strategic Approaches

The University of Mumbai illustrates these strategies by appointing teachers funded through its resources for essential areas, thereby ensuring that academic delivery is not compromised. The University is also exploring the financial viability of setting up campuses abroad, aiming to generate surplus revenue.

The path to becoming self-supporting and sustainable for educational institutions involves a paradigm shift towards self-reliance. Institutions must adapt to diminishing traditional grants and explore innovative financial and academic models. By implementing these strategies, educational institutions can secure their financial

futures and continue to provide high-quality education that meets the needs of modern society and economy.

Note from Prof. Vijay Maheshwari, Vice-Chancellor, Kavayitri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University.

UGC Guidelines on IDP elaborate the main purpose of HEI is to bring out social good. In this context, IDP delineate the way forward for rebuilding the HEIs as self-reliant centres of excellence for academic and professional growth along with developmental outcomes through research activities.

As per NEP 2020, the IDP mainly boasts on the fact that HEI must ensure the following aspects.

- i. Equitable access to high quality affordable higher education for all.
- ii. Knowledge creation for societal growth and well-being through cutting-edge research, technical and non-technical solutions to societal problems conceptualized by HEIs.
- iii. Integration & embedding of vocational education, training & skilling into higher education; Creditisation of all learning and integrating credits from academic, vocational, skilling and experiential learning.
- iv. Creation of industry fit and entrepreneurial human resources for improving quality of life, the standard of living, all-round development, wellbeing and social good.
- v. Reducing inequalities and enhancing gender parity, ensuring diversity and inclusivity and environmental awareness towards Sustainable Development Goals (SDGs), and other such overall goals.
- vi. Internationalization of higher education, skilling and mobility of students, learners, and workforce at all levels.

Though these policy programmes appear very promising but on the ground of implementation feasibility they require huge amount of financial support.

Resourcing Public Higher Education in Maharashtra

Some of the traditional and contemporary sources of funding to Public Higher Education are :

- Government Funding
- Tuition and Fees
- Endowments and Donations
- Research Grants and Contracts
- Technology Transfer and Licensing Revenue
- Commercialization of Intellectual Property
- Revenue-Generating Activities (hosting conferences and events, offering professional development programs, renting out facilities, and providing consulting services)
- Investment Income
- Philanthropic Donations
- Corporate Partnerships and Sponsored Research
- Income from Continuing Education and Professional Programs

Suggestions for Financial Empowerment of Public Higher Education System

In addition,

1. There should be minimum fixed percentage of CSR funding for higher educational institutions out of the CSR liability of the companies.

2. Admission to open Universities must be restricted so that regular students can take admissions in Higher Education Institutions.

OR

All Higher Education Institutions must be allowed to go for distance education so that they can also get the requisite number of students and earn revenue through it.

Also,

1. As per Clause 66 of Exemption notification No. 12/2017 dated 28th June 2017, GST is exempt as under :-

Services provided – (a) by an educational institution to its students, faculty and staff. This must contain affiliated colleges, autonomous colleges and conducted colleges.

2. Government must allow the higher education institute to claim a refund of GST paid on the input services and goods procured.

Novel ways of funding need to be worked out which will improve quality/standards of teaching, research & extension by the HEIs and simultaneously support them financially.

For example, incentivizing quality teaching, research, publications, papers and extension activities by HEIs (Benchmarks will have to be decided).

The current financial practices and its spiralling impact on Financial Sustainability are the key factors that are taken into consideration for the detailed understanding of the present status of the financial administration of State Universities and other Institutes of higher education. Based on the present scenario of financial administration, on as is where is basis, some suggestions are provided herewith for possible consideration in the matter of proposed financial empowerment of the State Universities.

Unlike the more classical corporate finance, for public sector organizations (Universities/Institutes of higher education), a different perspective is usually adopted, as profitability is not an objective in the context of the matter. The aim of public spending is to achieve educational advancement and social & good governance outcomes. It is by and large said that the financial empowerment of higher learning institutes is pre-requisite for community-in-service delivery to ensure the social, economic and governance (ESG) dimensions of overall development in education sector. This could be seen through the lens of financial sustainability followed by the certain ways of empowering the Universities holistically.

Financial sustainability, eventually leading to financial empowerment has multi-dimensional attributes such as **managing resources efficiently, generating revenue streams, controlling costs and ensuring transparency and accountability in financial reporting.**

1. Financial sustainability is also about **increasing internal generated funds (within the rules & regulations) and ensuring regular income without compromising prospects.**
2. Factors that directly impact sustainability in the case of higher education institutions include the number of **enrolled students and research productivity.**

It is imperative that successful and highly performing Universities in the area of teaching, research and entrepreneurship/start-ups, are known for their creative and vibrant atmosphere. This leads to high level of competitiveness not just amongst the students but also amongst the faculty and researchers. Globally, the so called ivy league Universities (or marquee private Universities of US), Russell Group Universities of UK, and others, achieved high level of performance on finance management, outreach activities and overall productivity with regards to Social and Governance besides environment (an additional barometric indicator), [Baltaru et al. (2022)]

The financial sustainability index (FS score) is one of the major parameters that can be considered in assessing 'Financial empowerment' and it is defined by the following ratio:

$$FS = (\text{Total Funding resources}/\text{current financial liabilities}) \quad (1)$$

Score more than 1 is considered highly desirable. Here, majority of Indian Institutes of higher learning has ratio lower than 1. The state of Maharashtra has IIT-B & JBIMS (Mumbai), ICT (Mumbai/Bhubaneswar/Jalna) and V-NIT (Nagpur) as Institutes of higher learning and these could be exceptions.

There are parameters defined in terms of useful important ratios, though important, needs to be considered in order to have financial empowerment as an instrument of change. These ratios are given below,

$$\text{Current ratio} = (\text{Current Asset}/\text{Current liabilities}) \quad (2)$$

$$\text{Cash ratio} = ((\text{Cash} + \text{Cash Equivalent})/ (\text{Current liabilities})) \quad (3)$$

Universities, if allowed to raise funding from external sources (debt), then the solvency analysis will be mandatory to be carried out with the help of following ratios,

Total debt ratio, debt to equity ratio, equity multiplier, and time interest earned ratio. These are essential parameters besides debt service coverage ratio (DSCR), defined as below

$$\text{Debt Service Coverage Ratio} = \frac{\text{Net operating income}}{\text{debt service, including principal and interest}}$$

Gross Enrolment ratio (GER), regionally and/or nationally, is an indicator of endogenous growth and the data and its collation is important for any proposed metamorphic change that is highly desirous, say, reaching the GER of 45% or above, in near future. The Universities (region-wise) should be categorised and subsequently incentivised on the basis of above financial parameters so that a GER improvisation is mandated on priority. Accordingly, the State funding can be provided with a rider of matching grant to be obtained from various sources, including FDI/CSR grants, besides accruals from research project, consultancy, campus asset monetization (playground, auditorium, halls and other existing amenities), multiple shift teaching and training activities, and other benevolent programs for various groups of citizens and netizens.

Every University within the state of Maharashtra must have few areas of high level of global expertise and this is only possible by encashing on geographical indicators (GIs), of both intellectual and physical means. Like every individual is desirous of excelling in an area of his/her choice and therefore getting suitable mentorship is a crucial step in his/her career. Thereupon, the success is highly influenced by the local culture and the strong inner desire to excel personally as well as professionally. Such a newly established culture centred on an individual faculty is probably the only way of attracting the talent in specific areas of subject (for teaching, research and consultation). **This also could lead to higher gross enrolment tertiary ratio (GETR) by way attracting students from other states and also foreign students to relatively unknown Universities of India, thus bringing additional benevolent feature of social endosmosis.**

One of the major possible way of Financial Empowerment would be through Faculty Empowerment and this is only possible by revolutionary step that this committee can propose to the State govt. While looking at any State University as Institute of higher learning, the recommendation should include the establishment of multiple Institutions within an Institute/University. This has been explained below in brief and concise manner,

1. Usually, a new faculty with PhD as minimum qualification takes about 5 to 10 years to excel in an area of his or her research.
2. About 10 to 15 high performing Professors are selected based on their impactful work in the first 5 to 10 years of their service and they are given go ahead for establishing themselves as Institute (centre of excellence, we may call it).
3. This go ahead should be in terms of grant from the University as seed money which can be utilized by the Faculty constructively under mentorship of highly acclaimed individual, in any of the following way
 - (A) Utilizing the grant money to build the global network, attending various theme based conferences physically (as virtual networking has its own disadvantages)
 - (B) Organizing the global conferences by the same faculty, subsequently. The said symposia/conferences should be conducted preferably within the University area for cost effectiveness of the event. The prime objective would be to give exposure to the research students and best industrial practices (Engg. and Tech and other industries).
 - (C) **An Institute can only be created within an Institute by creating world class facilities within the physical infrastructure of the University.** Initially, a part of grant can be used to construct laboratory. Research students to build various prototypes, softwares (SAS, software as service), with the involvement of local designers and local talent.
 - (D) The individual faculty is then expected to create additional intellectual capital as well as work toward strengthening the GI based research for global outreach.
 - (E) **The financial empowerment to various sub-institutes within an institute will go a long way in creating vibrant campus that today every other University in some of the developed countries of the world boast of.**
 - (F) Mini-clusters and mid-size clusters in various areas of technologies and Engineering, humanities and languages are expected to spread unhindered.
 - (G) Both in short as well as long term, the state of Maharashtra is expected to lead the nation in terms of converting the unskilled labour into skilled labour, skilled labour into technically empowered human resources and technically empowered human resources into technocrats, and innovators.

(H) The state of Maharashtra can also give lead in terms of moving excess agri-labour into workforce that is required in order to strengthen the manufacturing sector. It can be done in step wise manner as discussed in point (G) above. It must be seriously thought that the imported technologies are not at all benevolent to our society not only being expensive but also un-sustainable in a long term (in terms of support system)

(I) Grooming talented individuals through sub-institutionalization is one of the strongest recommendation that can take India into the league developed nations.

The sub-institutionalization could be a prudent strategy for State Universities and other autonomous institutes of higher education. The concept can be promulgated using the “Resource Dependent Theory”. Jaafar et al. (2023) have examined the effect of ‘Revenue Diversification’ on financial sustainability of several Malaysian Universities with the help of Hirschman-Herfindahl Index (HHI) given below,

$$HHI = s_1^2 + s_2^2 + \dots + s_n^2 \quad (4)$$

Where, n is the number of competing Universities in the higher education and s_n denotes the market share of the n^{th} University. The lower HHI indicates higher revenue diversification. The higher value of HHI obtained for the total number of ‘State Universities’ in Maharashtra certainly proves that there is lower revenue diversification. It is found out from the earlier study that the lower HHI confirms the higher revenue diversification. This can be explained by the following two calculations,

Case 1: Higher HHI corresponding to lower revenue diversification,

$$HHI_{\text{higher}} = 50^2 + 50^2 = 2500 + 2500 = 5000 \quad (5)$$

Case 2: Lower HHI corresponding to higher revenue diversification

$$HHI_{\text{lower}} = 20^2 + 20^2 + 20^2 + 20^2 + 20^2 = 400 + 400 + 400 + 400 + 400 = 2000 \quad (6)$$

Thus, it can be seen from the above two cases that lower the HHI, the higher is the revenue generation and vice-versa. In other words, from equations (5) and (6), it can be said that when only small number of Universities (2 as per equation 5) are contributing to the local/regional improvement of GER, the HHI value is higher as compared to the large number performing Universities shown by equation (6).

It is here that the refuge can be taken in the argument of having high performing sub-institutes within an Institute/University, which is shown for illustration purpose in equation (6). Having 5 high performing institutes, contributing 20% to the overall lower score of HHI is highly benevolent as compared to the situation of having only 2 high performing institutes thus giving 50% weightage to each one of them. The latter case leads to higher value of HHI, an undesired situation under any circumstances.

Financial Empowerment and Revenue Diversification

The financial sustainability can be proxies by the return on assets (ROA) and net profit margin (NPM). Revenue diversification enhances financial sustainability when ROA alone is used as a proxy. When NPM is used as an additional proxy, revenue diversification becomes non-significance (Altalibi, 2024). This also suggests that financial sustainability can be very well proxies by ROA as far as current State Universities are concerned. The impact of NPM as proxy on financial sustainability can be kept in abeyance due to the mere nature of the state funded institutes as education facilitator for a wider range of social and economic demography. The revenue diversification will become non-significant, if NPM is not kept in abeyance. Since, the correlation between revenue diversification and NPM is weak, any exercise that is carried out in establishing linkages between them will be a futile exercise.

Under the current disposition, for the majority of State Universities, it can also be said that the revenue diversification has weaker relationship with ROA. There are some exceptions to this, for example, State funded deemed Universities and Institutes such ICT and JBIMS.

The above analysis implies, 'Revenue diversification can enhance financial sustainability when ROA alone is used as proxy.

While, looking into key recommendations for financial empowerment, 'Social Stratification Theory', as propounded by Baltaru et al (2022) deserves careful attention. It says that 'the ranking aggravates rather than alleviate resources inequalities between elite and non-elite Universities'. The research was based on 102 Universities from England between 2008 and 2017. The ranking for financial sustainability was based on the surplus/deficit (after taxes) to total income. For elite Universities, the financial sustainability depended mainly on their research income. For non-elite Universities, it was important to achieve surplus every year in order to push themselves higher in the ranking. The study carried out by Al-Filali et al. (2023) on similar lines has made following recommendations for achieving financial sustainability.

- A. Investing in competent human resources
- B. Increasing financial assets
- C. Utilizing technical capabilities

The point (A), investing in competent human resources, goes in the line of thinking of creating an institute within an Institute or University, a point well discussed in the earlier section of this write-up. All the decentralized activities of creating centres of excellence lies with the selectively chosen, highly competent faculty. The other two facets, i.e. increasing financial assets and utilization of technical capabilities will follow up subsequently as supplementary activity.

References:

Al-Filali, I. Y., Abdulaal, R. M., Melaibari, A. A. (2023) A Novel Green Ocean Strategy for Financial Sustainability (GOSFS) in Higher Education Institutes: King Abdul Aziz University as a Case Study. *Sustainability*. 15(9), 7246-7263.

Altalibi, G. M. (2024) Financial Sustainability in Higher Education Institutions: Accounting Perspectives. *Educational Administration: Theory and Practice*. 30(5), 1421-1426.

Baltaru, R. D., Manac, R. D. and Ivan, M. D. (2022) Do ranking Affect Universities' financial sustainability?-financial vulnerability to ranking and elite status as a positional good. *Studies in Higher Education*. 47(11), 2323-2335.

Jaafar, J. A., Latiff, A. R. A., Daud, Z. M. and Osman, M. N. H. (2023) Does Revenue Diversification Strategy Affect the Financial Sustainability of Malaysian Public Universities? A Panel Data Analysis. *Higher Education Policy* 36(1), 116-143.

Note from CA Bhaskar Pathare, Finance & Account Officer, Gondwana University :

Making Financial Empowerment of Public Higher Education System in Maharashtra (FEPHESM) often involves a combination of government funding and self-sustainable strategies. Here are some approaches:

1. Keep the Universities out of the purview of compliances of Government Procurement Procedures to the extent certain limit and empower the Vice Chancellor, so that the decisions can be taken within time. Sometimes University has to pay more than the market vale due to these procedures.
2. Commercialization of Research: Encourage faculty and students to commercialize their research findings through patents, licensing agreements, and spin-off companies. Revenue generated from royalties and equity stakes in start-ups can contribute to the financial sustainability of the institution.
3. Public-Private Partnerships (PPP): Collaborate with private corporations and foundations to fund research projects, infrastructure development, and scholarships. This can bring in additional revenue streams while enhancing the quality of education and research.
4. Research Collaborations and Consultancy Services:
 - a. University laboratories can collaborate with industry partners, government agencies, and research institutions on joint research projects and consultancy services.

- b. Offer specialized expertise, technical assistance, and access to state-of-the-art equipment and facilities for research and development initiatives.
 - c. Charge fees for research services, analytical testing, and customized solutions tailored to the needs of clients.
5. Endowment Funds: Establish and grow endowment funds through donations, investments, and fundraising efforts. Income generated from these funds can be used to support scholarships, faculty positions, research initiatives, and infrastructure development.
 6. Skill Development Programs: Offer skill development and certification programs that cater to industry needs. Partner with companies to design courses and provide job placement opportunities for graduates, creating a revenue stream through program fees and placement services.
 7. Continuing Education and Professional Development: Expand offerings in continuing education and professional development for working professionals. Develop certificate programs, workshops, and seminars that cater to the needs of industries and individuals seeking to enhance their skills and knowledge.
 8. **Cost Reduction Measures:** Implement cost-saving measures such as energy efficiency initiatives, optimizing administrative processes, and leveraging technology for online learning and administrative tasks. Provide apprenticeship to Students, deploy earn and learn schemes so that outflow of revenue for availing services from outsiders can be saved.
 9. Internationalization: Attract international students by offering competitive programs, scholarships, and support services. International student tuition fees are often higher than domestic fees and can provide a significant source of revenue.
 10. Alumni Engagement: Strengthen connections with alumni through networking events, mentorship programs, and fundraising campaigns. Engaged alumni are more likely to donate to their alma mater, supporting various initiatives financially.
 11. Industry Partnerships: Forge partnerships with industries for research collaboration, sponsored projects, and technology transfer. Industry-sponsored research grants and consulting services can generate revenue for the institution while providing practical experience for students and faculty.
 12. Online Education: Expand online course offerings to reach a wider audience beyond physical boundaries. Develop and market high-quality online programs that cater to the needs of working professionals and non-traditional students, generating revenue through course fees.
 13. Real Estate Development: Utilize surplus campus land for real estate development projects such as commercial spaces, residential apartments, or

mixed-use developments. Revenue generated from leasing properties can be reinvested into the institution.

14. Grants and Contracts: Pursue grants and contracts from government agencies, non-profit organizations, and international funding bodies for research, development, and capacity-building projects. These competitive funding opportunities can supplement institutional resources.
15. Corporate Training Programs: Offer customized training programs for corporate clients tailored to their specific needs and requirements. Develop partnerships with companies to deliver training sessions on-campus or at client locations, generating revenue through program fees.
16. Student Enterprises: Encourage student entrepreneurship by providing incubation support, seed funding, and mentorship to student-led start-ups. Establish a platform for students to launch and scale their ventures, **with the institution taking equity stakes in successful enterprises.**
17. Efficient Resource Allocation: Implement strategic budgeting and resource allocation practices to optimize the utilization of available funds. Prioritize investments in areas that directly contribute to the institution's mission, goals, and financial sustainability.
18. Continued Education Programs: Develop short-term, non-degree programs targeted at professionals seeking to upskill or reskill. Offer certificates, diplomas, or micro-credentials in emerging fields or specialized areas to attract learners willing to pay for specialized knowledge and skills.
19. Research Consortia: Collaborate with other research institutions and industry partners to form research consortia or centres of excellence. Pool resources, expertise, and funding to undertake interdisciplinary research projects with potential for commercialization and revenue generation.
20. Alternative Revenue Streams: Explore alternative revenue streams such as renting out facilities for events, conferences, or filming locations. Monetize intellectual property through licensing agreements, merchandise sales, or online course marketplaces.
21. Government Grants and Incentives: Identify and pursue government grants, subsidies, and tax incentives available for educational institutions. Invest in initiatives aligned with government priorities such as skill development, innovation, and sustainable development to access funding support.
22. Impact Investing: Attract impact investors interested in supporting educational initiatives with social or environmental benefits. Develop projects and programs that address pressing societal challenges while generating financial returns for investors.

23. **Student Recruitment:** Invest in marketing and recruitment strategies to attract students from diverse geographical regions and backgrounds. Develop partnerships with educational agents, international schools, and community organizations to expand the student base and increase tuition revenue.
24. **Performance-Based Funding:** Advocate for performance-based funding models that reward institutions based on outcomes such as graduation rates, employment outcomes, and research productivity. Align institutional priorities with funding criteria to maximize financial incentives.
25. **Lifelong Learning Platforms:** Create platforms for lifelong learning and continuing education that cater to learners of all ages and backgrounds. Offer subscription-based access to a curated library of courses, resources, and events, providing a recurring revenue stream.
26. **Sponsorship and Naming Rights:** Seek corporate sponsorship and naming rights for campus facilities, buildings, and academic programs. Develop mutually beneficial partnerships with sponsors looking to enhance their brand visibility and community engagement.
27. **Crowdfunding Initiatives:** Launch crowdfunding campaigns to raise funds for specific projects, scholarships, or research endeavours. Engage alumni, students, faculty, and the broader community through online platforms to solicit donations and support.
28. **Fee Waivers and Discounts:** Implement flexible fee structures that offer waivers, discounts, or instalment plans for economically disadvantaged students. Balance revenue generation with social equity considerations to ensure access to education for all segments of society.
29. **Continuing Professional Development (CPD) Programs:** Develop CPD programs and workshops for professionals seeking to maintain licensure or certification requirements. Offer premium services such as personalized coaching, mentorship, or networking opportunities for additional revenue.
30. **Intellectual Property Commercialization:** Establish a technology transfer office to manage intellectual property assets and facilitate commercialization opportunities. License patents, copyrights, and trademarks to industry partners for product development or royalties.
31. **Student Housing and Facilities:** Develop and manage student housing facilities, dining options, and recreational amenities on campus. Generate revenue through room rentals, meal plans, event hosting, and facility usage fees for external groups.
32. **Grants Management Services:** Provide consulting services to faculty and researchers on grant proposal writing, budgeting, and project management. Charge a fee or commission for services rendered, leveraging institutional expertise to support external funding acquisition.

33. **Work-Integrated Learning Programs:** Partner with employers to offer work-integrated learning experiences such as internships, co-op placements, and apprenticeships. Charge placement fees or program administration fees to cover costs and generate revenue.
34. **Cross-Border Education:** Explore opportunities for delivering educational programs and services to international markets through partnerships, branch campuses, or online platforms. Customize offerings to meet the needs of global learners while diversifying revenue streams.
35. **Resource Sharing Initiatives:** Collaborate with neighbouring institutions to share resources, facilities, and expertise. Pool purchasing power, library collections, and administrative services to reduce costs and improve operational efficiency.
36. **Social Enterprise Ventures:** Launch social enterprises or ventures that leverage the institution's assets, expertise, and networks to address social or environmental challenges. Generate revenue through product sales, service fees, or impact investing.
37. **Government Contracts and Consultancy Services:** Bid for government contracts to provide consulting, training, and research services in areas of expertise. Offer consultancy services to government agencies, municipalities, and non-profit organizations for a fee.
38. **Corporate Sponsorship for Research Centres:** Attract corporate sponsors to fund the establishment or expansion of research centres focused on industry-relevant topics. Offer sponsorship packages with benefits such as naming rights, research collaborations, and access to intellectual property.
39. **International Study Tours and Exchanges:** Organize study tours, cultural exchanges, and international immersion programs for students. Charge program fees to cover travel, accommodation, and logistical expenses, while providing students with valuable global experiences.
40. **Freemium Models for Online Learning:** Adopt freemium models for online learning platforms, offering basic courses for free and premium content for a subscription fee. Monetize advanced features, certification exams, or personalized learning pathways to generate revenue.
41. **Community Outreach and Extension Programs:** Extend educational services and resources to underserved communities through outreach programs, literacy campaigns, and community centers. Seek government grants, corporate sponsorships, and philanthropic donations to support these initiatives.
42. **Intellectual Property Licensing for Educational Resources:** License educational content, course materials, and digital resources developed by faculty and staff to other educational institutions, publishers, or online platforms. Generate revenue through upfront licensing fees or ongoing royalties.

43. Educational Tourism and Hospitality Services: Develop educational tourism packages that combine academic courses with cultural excursions, language immersion programs, and experiential learning activities. Partner with local tourism operators to create revenue-sharing arrangements.
44. Alternative Credentialing and Badging Programs: Offer alternative credentialing options such as digital badges, micro-certifications, and stackable credentials aligned with industry standards and competencies. Charge learners for assessment, credential issuance, and verification services.
45. Medical Tourism and Health Services: Capitalize on Maharashtra's reputation as a medical tourism destination by offering health-related programs, clinical rotations, and elective placements for international students. Partner with healthcare providers to offer specialized medical training and services.
46. Revenue-Sharing Agreements with Faculty and Researchers: Establish revenue-sharing agreements with faculty and researchers for commercializing their inventions, patents, and intellectual property. Provide incentives for faculty to actively engage in technology transfer and commercialization activities.
47. Corporate Training Academies: Establish specialized academies or institutes within the University dedicated to providing corporate training programs and executive education courses. Partner with corporations to develop customized training curriculum and certification programs for employees.
48. Sustainable Development Projects: Undertake sustainable development projects on campus such as renewable energy installations, waste management systems, and green building initiatives. Generate revenue through cost savings, government incentives, and carbon offset programs.
49. Student Entrepreneurship Incubators: Create entrepreneurship incubators or accelerators to support student-led start-ups and innovation ventures. Offer seed funding, mentorship, and access to resources such as co-working spaces and prototyping labs in exchange for equity or revenue-sharing agreements.
50. Professional Services Hub: Develop a hub for professional services such as legal, accounting, marketing, and IT consultancy provided by faculty, alumni, and industry partners. Charge fees for advisory services, project management, and business development support.
51. Specialized Continuing Education Tracks: Design specialized tracks within continuing education programs to cater to niche markets or industries with specific skill requirements. Offer advanced coursework, certifications, and networking opportunities for professionals seeking career advancement.
52. Event Management and Venue Rentals: Utilize campus facilities for hosting conferences, workshops, and cultural events open to the public. Generate revenue through venue rentals, ticket sales, sponsorship agreements, and vendor partnerships.

53. Health and Wellness Services: Expand health and wellness services on campus such as counselling, fitness classes, and holistic wellness programs. Offer subscription-based memberships, wellness packages, and premium services to students, faculty, and staff.
54. E-Learning Platform Licensing: License the institution's e-learning platform, learning management system (LMS), or digital content repository to other educational institutions, corporations, or government agencies. Provide customization, support, and maintenance services for additional revenue.
55. Sports Academies and Training Camps: Develop sports academies, training camps, and sports performance centres affiliated with the University. Offer sports training programs, coaching clinics, and athlete development services for amateur and professional athletes.
56. Cultural Heritage Tourism Initiatives: Promote cultural heritage tourism initiatives that highlight the historical significance and cultural richness of Maharashtra. Offer guided tours, heritage trails, and immersive experiences to tourists, generating revenue for preservation efforts and community development.
57. Professional Certification Programs: Develop professional certification programs in collaboration with industry partners and professional associations. Offer certification exams, training workshops, and continuing education credits for professionals seeking to enhance their credentials.
58. Advisory and Consultancy Services: Establish a consultancy arm within the University to provide advisory services to businesses, government agencies, and non-profit organizations. Offer expertise in areas such as strategic planning, market research, and policy analysis for a fee.
59. Data Analytics and Research Services: Leverage the institution's research expertise and data analytics capabilities to offer research services to external clients. Provide data analysis, modelling, and research reports tailored to the needs of industries, government agencies, and NGOs.
60. Executive Retreats and Leadership Programs: Organize executive retreats, leadership development programs, and corporate offsite events on campus. Offer customized programs, team-building activities, and executive coaching services for corporate clients seeking professional development opportunities.
61. International Research Collaborations: Foster international research collaborations and joint research initiatives with Universities and research institutions abroad. Secure funding from international grants, collaborative research projects, and global research networks to support collaborative research endeavours.
62. Technology Transfer Offices: Establish technology transfer offices to facilitate the commercialization of intellectual property, patents, and innovations developed by

faculty and researchers. Provide licensing, patenting, and commercialization services to monetize University inventions and discoveries.

63. Digital Marketing and Brand Partnerships: Collaborate with brands and companies on digital marketing campaigns, brand partnerships, and sponsorships. Offer access to the University's student and alumni network, social media channels, and events for brand promotion and engagement.
64. Culinary Arts and Hospitality Management Programs: Develop culinary arts, hospitality management, and foodservice programs that incorporate hands-on training, internships, and industry placements. Generate revenue through student-run restaurants, catering services, and culinary events.
65. Media Production and Creative Services: Establish a media production studio and creative services agency within the University to produce multimedia content, advertising campaigns, and branding materials. Offer video production, graphic design, and content creation services to clients.
66. Government-funded Research Projects: Pursue government-funded research projects and grants from agencies such as the Department of Science and Technology (DST), Indian Council of Agricultural Research (ICAR), and Ministry of Education. Collaborate with industry partners to address research challenges and opportunities.
67. Language and Cultural Exchange Programs: Develop language and cultural exchange programs that attract international students interested in learning Indian languages, culture, and traditions. Offer immersive language courses, cultural workshops, and homestay experiences to generate revenue.
68. Corporate Social Responsibility (CSR) Partnerships: Collaborate with corporate entities on CSR initiatives aligned with the University's mission and values. Secure funding for community development projects, scholarships for underprivileged students, and infrastructure improvements in local communities.
69. Distance Learning Centres: Establish distance learning centres in underserved regions of Maharashtra to provide access to higher education opportunities. Offer online courses, video lectures, and virtual classrooms supported by local facilitators and mentors.
70. Professional Development Bootcamps: Organize intensive bootcamps and short-term training programs focused on emerging technologies, digital skills, and career readiness. Charge program fees and offer certification exams for participants seeking to upgrade their skills and credentials.
71. Research Consortia and Innovation Clusters: Form research consortia and innovation clusters that bring together academia, industry, and government stakeholders to address complex societal challenges. Secure funding from research grants, industry partnerships, and philanthropic donations.

72. Entrepreneurship Competitions and Venture Funds: Host entrepreneurship competitions, pitch competitions, and start-up accelerators to identify and support promising student entrepreneurs. Establish venture funds or angel investor networks to provide seed funding and mentorship to start-up ventures.
73. Summer and Winter Schools: Offer specialized summer and winter schools on campus or online for students seeking to explore new subjects or pursue academic enrichment opportunities. Provide a mix of academic courses, workshops, and cultural activities for participants.
74. Healthcare Simulation Centres: Develop healthcare simulation centres equipped with state-of-the-art medical simulation technology and training facilities. Offer simulation-based training programs, medical workshops, and continuing education courses for healthcare professionals.
75. Art and Design Studios: Invest in art and design studios equipped with specialized equipment and tools for creative expression and experimentation. Offer art classes, workshops, and studio space rentals for artists, designers, and hobbyists.
76. Block chain and Cryptocurrency Education: Introduce courses and workshops on block chain technology, cryptocurrency, and digital finance to meet growing demand for expertise in fin-tech and decentralized systems. Offer certificate programs and seminars for professionals seeking to enter the block chain industry.

The self-sustainable strategies for Public Higher Education System in Maharashtra (FEPHESM) can be implemented by adopting various measures such as:

1. University & Government Level Measures:

- a. University should identify its profit centres like Examination, Infrastructure, Intellectual Property, consultancy, Testing, Human Resources, Academic Departments etc. and work upon it to generate the revenue to become self-sustainable.
- b. University should assign the target to each department to generate the revenue in their area and become the self-sustainable in terms of recurring expenditure including salary by following this University will gradually achieve its target of financial independence for recurring expenditures.
- c. By 2030 every University should become Multidisciplinary Education and Research University (MERU) with minimum 5000 students on campus and gradually eliminate affiliation mode base over the period.
- d. Government should gradually withdraw the financial support of recurring expenditure including salary for higher education and focus more on primary, secondary and higher secondary education. Government should support higher education in terms non-recurring expenditure for infrastructure as one-time measure and scholarship to backward class

students on regular basis. The student should be the ultimate beneficiary in higher education.

- e. Government should give freedom to the University from geographical and other restrictions and allow to cater its best to the society all over the world.

2. Performance-based bonuses:

- a. **Merit-based bonuses:** These bonuses are awarded to employees & Students based on their individual performance and achievements. Performance evaluations may be used to assess factors such as productivity, quality of work, innovation, leadership, and adherence to organizational values and goals.
- b. **Goal-based bonuses:** Employees & Students receive bonuses for achieving specific performance targets or goals set by their supervisors or managers. These goals may be tied to key performance indicators (**KPIs**), such as meeting project deadlines, improving service delivery, reducing costs, or increasing revenue.
- c. **Project-based bonuses:** Bonuses are awarded to employees & Students who successfully complete or contribute to the success of specific projects or initiatives. This can include bonuses for project managers who deliver projects on time and within budget, as well as bonuses for team members who make significant contributions to project outcomes.
- d. **Departmental or organizational performance bonuses:** Bonuses are tied to the overall performance of a department, agency, or organization. This may involve rewarding employees & Students based on metrics such as overall efficiency, social satisfaction, employee engagement, or achievement of strategic objectives.
- e. **Social service bonuses:** Employees & Students who provide exceptional social service or demonstrate a commitment to serving the public may receive bonuses as a form of recognition for their efforts. This can include bonuses for resolving social complaints, exceeding service standards, or receiving positive feedback from clients or constituents.
- f. **Innovation bonuses:** Bonuses are awarded to employees & Students who generate innovative ideas, solutions, or improvements that contribute to organizational effectiveness or efficiency. This can include bonuses for patent filings, process improvements, cost-saving initiatives, or successful implementation of new technologies.
- g. **Retention bonuses:** In some cases, Universities may offer bonuses as a retention incentive to encourage employees & Students to stay in critical or hard-to-fill positions. These bonuses are typically awarded to employees & Students who commit to staying in their current roles for a specified period of time.

- h. **Performance-based pay increases:** Instead of one-time bonuses, Universities may offer performance-based pay increases or salary adjustments to reward employees & Students for their performance and contributions over time. These pay increases may be tied to annual performance evaluations or other assessment criteria.

3. Team-based incentives:

- a. **Team bonuses:** Universities may offer bonuses to teams that achieve specific performance targets or goals. These goals could be related to project completion, service delivery, cost savings, or quality improvement. Team bonuses encourage collaboration and teamwork by rewarding collective achievement.
- b. **Recognition programs:** Implementing recognition programs that acknowledge and celebrate team accomplishments can be a powerful incentive. This could include awards ceremonies, team appreciation events, or public recognition in newsletters or internal communications. Recognition programs boost morale and reinforce the value of teamwork.
- c. **Team-based performance evaluations:** Conducting performance evaluations at the team level can encourage collaboration and accountability. Team members may be evaluated based on their collective performance in achieving team goals, as well as their individual contributions to team success. Recognizing and rewarding high-performing teams can motivate employees & Students to work together effectively.
- d. **Shared rewards:** Instead of individual bonuses, Universities may allocate a portion of funds for bonuses or incentives to be distributed among team members collectively. This promotes a sense of shared ownership and responsibility for achieving results. Shared rewards can be distributed equally among team members or allocated based on individual contributions or roles within the team.
- e. **Team development opportunities:** Providing opportunities for team development, such as team-building workshops, training sessions, or off-site retreats, can serve as an incentive for University employees & Students to work together more effectively. Team development activities help build trust, improve communication, and enhance collaboration among team members.
- f. **Performance-based team competitions:** Organizing competitions or challenges among teams can incentivize healthy competition and drive performance improvement. For example, teams may compete to achieve specific performance metrics or complete projects within a set timeframe. Prizes or rewards can be awarded to the winning team or teams that demonstrate exceptional performance.

- g. **Cross-functional team incentives:** Encouraging collaboration across different departments or functional areas within the organization can be incentivized through team-based incentives. Cross-functional teams may be formed to tackle complex projects or address organizational challenges, with incentives provided for successful collaboration and problem-solving.
- h. **Team recognition in performance reviews:** Incorporating team achievements and contributions into individual performance reviews can reinforce the importance of teamwork and collaboration. Managers can recognize and reward employees & Students who demonstrate strong teamwork skills and contribute to the success of their teams.
- i. **Team-based goal setting:** Involving team members in the goal-setting process can increase motivation and commitment to achieving shared objectives. Teams may collectively set goals, develop action plans, and monitor progress toward achieving their targets. Achieving team goals can be rewarded with incentives or recognition.
- j. **Peer recognition programs:** Implementing peer recognition programs where team members nominate and recognize each other for outstanding contributions can foster a culture of appreciation and collaboration. Peer recognition programs empower employees & Students to acknowledge their colleagues' efforts and contributions to team success.

4. Other Measures:

- a. **Recognition programs:** Recognition programs can be effective in motivating University employees & Students by acknowledging their contributions and achievements. This can include public recognition ceremonies, awards ceremonies, or employee of the month/year programs.
- b. **Professional development opportunities:** Providing opportunities for professional development, such as training workshops, seminars, conferences, and educational assistance programs, can serve as incentives for University employees & Students to improve their skills and advance their careers.
- c. **Flexible work arrangements:** Offering flexible work arrangements, such as telecommuting, flexible hours, or compressed workweeks, can enhance work-life balance for University employees & Students and serve as a non-monetary incentive.
- d. **Career advancement opportunities:** Providing clear pathways for career advancement and promotion based on merit and performance can motivate University employees & Students to excel in their roles. This can include opportunities for lateral movement, promotions, and leadership development programs.

- e. **Employee wellness programs:** Wellness programs that promote employee health and well-being, such as gym memberships, wellness workshops, mental health resources, and counselling services, can improve morale and productivity among University employees & Students.
- f. **Public service awards:** Recognizing employees & Students who demonstrate exemplary dedication to public service and make significant contributions to their communities can be a powerful incentive. This can include awards for outstanding public service, community service, or volunteer work.
- g. **Performance evaluations and feedback:** Conducting regular performance evaluations and providing constructive feedback to employees & Students can help identify areas for improvement and motivate them to strive for excellence in their work.
- h. **Profit-sharing or gain-sharing programs:** In some Universities, profit-sharing or gain-sharing programs may be implemented to distribute financial benefits to employees & Students based on the agency's performance or cost savings achieved through efficiency improvements.
- i. Every employee of the University undertakes the challenge that we will perform in a group in a manner that what are we drawing as salary will reimburse to the University by way of direct cash flow or reduction in cost etc....

Summary points from the Stakeholders deliberation:

Strategic Financial and Academic Framework

1. Financial Management and Sustainability

- **Dynamic Fee Structures:** Aligning fee adjustments with inflation metrics to maintain financial health without compromising access for students.
- **External Funding and Investments:** Developing partnerships with venture capitalists and industries to enhance financial backing and facilitate research and development initiatives.
- **Financial Metrics and Ratios:** Utilizing tools such as the Financial Sustainability Index (FS score), Current Ratio, and Cash Ratio to guide strategic financial decisions and monitor institutional health.

2. Innovative Revenue Generation

- **Commercialization of Research:** Encouraging the transformation of research outputs into marketable products and services, generating revenue through patents, licensing, and spin-offs.
- **Online Education Platforms:** Expanding reach through online courses and programs that cater to a wider audience, leveraging moderate fee structures to boost enrollment and revenue.
- **Short-term, Skill-based Courses:** Introducing value-added, skill-enhancement courses that cater to evolving industry needs, providing additional revenue streams.

3. Resource Optimization and Cost Efficiency

- **Energy and Resource Management:** Implementing energy-saving measures and optimizing resource usage to reduce operational costs.
- **Double Shift Systems:** Maximizing the utilization of institutional infrastructure to increase educational offerings without significant additional investment.

4. Industry and Community Engagement

- **Industry-Sponsored Centers and Partnerships:** Establishing innovation hubs and research centers sponsored by industries to align academic offerings with real-world applications.
- **Community and Alumni Engagement:** Strengthening ties with alumni and local communities to foster financial and resource support through networking events and fundraising campaigns.

5. Infrastructure and Capital Development

- **Real Estate Development:** Utilizing surplus land for development projects to create continuous revenue streams through commercial leases and rentals.
- **Endowment Funds:** Building and expanding endowment funds through donations and investments to support scholarships, faculty positions, and infrastructure enhancements.

6. Academic Excellence and Competitiveness

- **Faculty Empowerment and Specialization:** Promoting specialized institutes within Universities to foster niche expertise and attract more students and research funding.
- **Global Competitiveness:** Leveraging geographical indicators and enhancing the global reputation of institutions to attract international students and faculty.

Regulatory and Structural Adjustments

1. Governance Enhancements

- **Decentralization of Authority:** Empowering vice-chancellors and other key decision-makers to make swift decisions by reducing bureaucratic constraints, particularly in procurement and financial management.
- **Strategic Leadership for Resource Generation:** Proposing the appointment of dedicated Pro Vice Chancellors or similar roles focused solely on resource generation and financial strategy.

2. Regulatory Framework Modifications

- **Tax and Budgetary Considerations:** Addressing regulatory challenges such as the limitations on budget surpluses and income tax implications, ensuring financial practices comply with statutory requirements while promoting growth.

3. Performance and Impact Measurement

- **Performance-Based Funding:** Advocating for funding models that reward institutions based on measurable outcomes such as graduation rates, employment outcomes, and research productivity.

Conclusions

The deliberations with Vice-Chancellors and Financial Officers revealed a compelling narrative financial empowerment is not a mere aspiration but a necessity for Maharashtra's higher education institutions. The discussions highlighted critical gaps in funding, delayed reimbursements, and limited revenue diversification, which collectively

hinder institutional growth. At the same time, innovative ideas, such as leveraging industry partnerships, commercializing research outputs, and introducing skill-based courses, offer promising pathways for financial sustainability.

Moving forward, it is imperative that the Government adopt a multi-pronged approach to supporting HEIs. Timely reimbursement of waived tuition fees, targeted funding for innovation, and enabling regulatory frameworks are essential to alleviating financial pressures. Equally important is fostering a culture of accountability and transparency in financial management, empowering institutions to take ownership of their growth.

Maharashtra's HEIs must align their academic and financial strategies to achieve long-term sustainability. By implementing the recommendations articulated in this chapter, the state can position its institutions as global leaders in education and research while ensuring equitable access and inclusivity. The road to financial empowerment is challenging. However, with collaborative efforts and visionary leadership, Maharashtra's HEIs can redefine excellence and drive socio-economic progress for decades.

Annexure III : Consultancy Practices Adopted by Different Universities

The consultancy practices across public Universities in Maharashtra underscore a structured approach to cost recovery, competitiveness, and value delivery. Each University employs distinct pricing models strategically aligned with its operational needs, academic mission, and market positioning. These practices facilitate financial sustainability and contribute to a culture of research, development, and industry collaboration within these institutions.

1. Cost-Based Pricing Strategies

Universities, such as Savitribai Phule Pune University (SPPU) and the University of Mumbai, use cost-based pricing models encompassing direct and indirect costs. Direct costs cover project-specific expenses, including staff salaries, material costs, and travel expenses, while indirect costs account for overheads like administrative support and facility usage. SPPU's policy allocates 70% of consultancy charges directly to the principal investigator (PI), incentivizing faculty involvement in consultancy work. Similarly, the University of Mumbai includes a 20-30% overhead charge to cover institutional costs, ensuring transparent cost management. This structured approach allows Universities to maintain competitive pricing while effectively managing operational expenses.

2. Market-Based and Benchmark Pricing

Public Universities such as Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University use market-based pricing, benchmarking their fees against comparable institutions to remain competitive. This model ensures that Universities are aligned with industry standards, which is essential for attracting government and private clients. For instance, the structured consultancy practices at Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University involve tiered pricing based on whether the project requires University resources. When University resources are not utilized, a higher percentage of fees is allocated to the individual consultant, whereas projects requiring institutional resources involve more significant contributions to University funds.

3. Value-Based and Project-Specific Pricing

Universities like the Institute of Chemical Technology (ICT) adopt a value-based approach, where pricing reflects the unique expertise or specialized services the institution offers. For example, faculty members at ICT are permitted to retain a portion of their consultancy fees up to a certain amount, with any excess contributions directed to the institute's account. This policy balances individual incentives and institutional benefits, ensuring highly skilled faculty can contribute to consultancy work while supporting the University's broader mission.

Universities implement project-specific pricing models tailored to each project's complexity, duration, and scope. For instance, Shivaji University employs differentiated pricing for projects with varied resource requirements, with distinct allocations for technical staff, consulting experts, and departments involved. This allows for flexible pricing that aligns with each consultancy engagement's needs and deliverables.

4. Tiered Pricing and Section Head Allocation Models

Some institutions, such as Swami Ramanand Teerth Marathwada University, employ tiered pricing models where consultancy fees are allocated among different section heads. For example, some fees support research and development funds, school development, staff welfare, and University funds. This ensures that consultancy income is reinvested into essential areas of institutional development, creating a sustainable funding cycle that benefits academic and administrative units.

Amravati University and Gondwana University demonstrate similar models where consultancy income is distributed across University funds, faculty, lab staff, and office personnel. This tiered approach ensures fair compensation for all contributors, from faculty researchers to administrative support staff, fostering a collaborative environment where multiple stakeholders benefit from consultancy projects.

5. Government-Agency Specific Allocation

For consultancy projects sponsored by government agencies, certain Universities, including Amravati University, allocate additional funds for research scholars, chemical purchases, and project-specific supplies. This approach ensures compliance with government regulations while supporting the educational and research goals of the institution. Such detailed allocation models promote transparency, as they clearly outline the financial structure for each project type and provide accountability in managing government-sponsored research funds.

Constructing an Index for HEIs in Maharashtra: Approach and Utility

Abhay Pethe
ampethe@gmail.com

We announce the prologue and retire; after us better players will come
--- Will Durant (The Story of Philosophy)

Preamble:

The space of Maharashtra's HEIs is a heterogenous one in general and even when one views the subset of Public Universities. These function on tight budgets given the State priorities (even within the Education sector allocation). The approach towards constructing an index has the primary goal of being able to rank the Universities and HEIs but has several other equally if not more useful roles as will become clear later.

Given that an index with the weights involved is inherently and almost always an arbitrary exercise and must be judged by its instrumental nature in the utility it delivers, it may be worthwhile to enumerate few of the underlying principles that inform the exercise.

Basic Principles (Guard Rails):

1. *Text before criticism*: A white paper enlisting the basic data about the HEIs in the State in its various dimensions and indicator must be the starting point.
2. The principles of '*ring-fencing*' and '*additionality*' must inform any incremental allocation of resources.
3. *Goodness of law or incentive compatibility* must be the corner stone of all the incremental allocation decisions.
4. *Needs Blind approach* or the principle that no one with merit and eligibility is turned away for want of resources.
5. *Quality and efficiency of expenditure* must be checked via outcomes even while trying to ensure effective inclusion.
6. *One size does not fit all*, so sensible division within the universe of HEIs is called for which will lend meaningful clues for allocation of scarce resources (with differing cost templates on typological fits).
7. *Trade-offs* are a reality and cannot be lost sight of, so while one might want to do universal good one must realise that we cannot have it all.
8. *Sense of realism in demand* for resources given the position/ vision of the State so that it remains within the (extendable) revenue envelope.
9. The *basic tenets of NEP* as adopted by the State must provide point of departure for our approach.

The Indicative Dimensions and Indicators that could go into the index:

First the **dimensions**:

1. Following the NEP recommendation, the size and multi disciplinarity of the HEI should be a dimension.
2. The geographic local (backward or advanced region) of the HEI
3. Accreditation by NAAC, NAB and NIRF / autonomy status
4. The profile of Student population being served.
5. The outcomes in terms of results
6. The outcomes in terms of placements
7. The outcomes in terms of research outputs/activity/patents
8. The outcomes in terms of innovation in pedagogy

The weights for the dimensions in the in the index could be 15% for first four and 10% for last four adding to 100%.

The corresponding **indicators** could be:

1. The number of students; disciplines being taught
2. The district and its per capita GSDDP; Metro/Class one city/ small town/ Rural area.
3. The actual grade (scored as per percentile)
4. Male/female; SC/ST; Minority; percentage of students on free- ships/scholarships
5. Pass percentage (average); attainment (distinction/first class etc.)
6. Percentage placements; average remuneration
7. Publications; Class of Publications; conferences and workshops organized; attended; invited; special lectures organized
8. Outreach (societal); skilling efforts (soft); value addition etc.

These are indictive indicators and would be refined with greater thinking and keeping in mind the availability of reliable data. These will be normalized and scores assigned leading to an aggregate at dimensional level from whence a composite score will be computed.

Tripartite division (Excellent, Average, Laggards):

Given the index value, the HEIs may be ranked universally. But it may also be computed separately applied for taking cognizance of inherent and deep- rooted imbalance in attainment.

Assuming a normal (symmetric inverted bell-shaped curve) distribution, the initial suggestion for distribution of incremental additional allocation could be in the proportion of 20:40:40.

Much ingenuity would be called for in deciding how the resources should be expended. For example, for the excellent HEIs should be given resources as devolution with complete autonomy (as excellent HEIs they can be assumed to know what their genuine felt needs are) and allowed to fly. For the rest of the categories customized purposive

grants will have to be designed. For this, the index value deficit can be deconstructed to identify specific lacunae and thence remedied.

With data at hand, and normalization process for each indicator applied, and weights for each dimension allocated, the index can be computed (universally or for separate typologies of HEIs). It will be important that the initial computation of the index be subjected to robustness or sensitivity analysis which would lead to meaningful scores and weights. Clearly, this requires further iterative thinking but the end result will lead to a transparent and accountable basis for allocation of incremental resources which in turn will lead to improvement in the performance of HEIs.

The Usefulness of the Index:

Apart from providing a logical basis for taking concrete financial measures (even if minimal) by the State, it would lead to a successful strategizing towards improving the HEI space in terms of achievements so as to successively lead to greater proportion of HEIs moving to the higher echelon of the tripartite classification of HEIs' space.

The index will actually be useful for allocation of incremental increase in specific budgetary allocation: apportioned across regions categories and ring fenced/ devolved or tied to purposive grants including and largely incentive grants in novel ways. These would, it is to be hoped be in the nature of performance-based grants. For example, even when a laggard HEI gets a grant it could actually be used by it to create an incentive for a better HEI to get into an MoU leading to a cluster. Thus, the grant will actually end up with the better HEI. This is clearly an area that requires out of box thinking and ingenious novelty, which we must hope will be forthcoming.

The index will also be useful for working out a specific optimal cost model based on a generic template based on expert advice from a cost/ chartered accountant. This will further be useful in rationalization of fees.

The index will allow to implicitly work out sequences and prioritization in the actual drawing up of the action plan without loss of political feasibility. Thus, and to repeat, it will allow the government of the day to draw up action plan in a time bound and target oriented manner whilst keeping the realistic biting constraint of revenue envelope in sight.

The indexed values of the elements of HEI space and their temporal movement will be useful monitoring and evaluation of the policy/ action plan so as to facilitate tweaks and mid-course correction for better outcomes.

Finally, and in closing we have attempted an approach to how we tackle the issues at hand related HEIs in Maharashtra. The index at once serves as a diagnostic tool and as an entrée into the solution space. There is deliberation in the looseness of its construct which emanates from the simple belief that as expert agents and agencies, our

prescriptions must recognize the preeminent importance and position of our political masters who must be yielded the space for political play.

References:

- All India Survey on Higher Education (AISHE) Report 2021-22
- Baum, S., & Ma, J. (2010), Trends in college pricing. The College Board.
- Gandhi, V., & Ahir, K. (2022), Higher education in India: Analysis of privatization trends 2010-2020.
- Hearn, J. C., Lewis, D. R., Kallsen, L., Holdsworth, J. M., & Jones, L. M. (2016). Incentives for managed growth: A comparative analysis of institutional budgeting approaches. *Journal of Higher Education*, 77(3), 610-636.
- Institute for Studies in Industrial Development. (2021), Public Universities: In search of enhanced funding strategies.
- Jadhav, Narendra (2020), Future of the Indian Education System – How Relevant is the National Education Policy, 2020? Council for Social Development in association with Konark Publishers Pvt. Ltd., New Delhi.
- Johnstone, D. B. (2004), Financing higher education: Who should pay? Global University Network for Innovation.
- Liu, X. (2018), The development of private Universities in socialist China. *Higher Education Policy*. <https://doi.org/10.1057/s41307-018-0114-8>
- Mishra, R. K. (2021), Alternative strategies for financing higher education institution growth for realising National Education Policy-2020.
- Motkuri, V., & Revathi, E. (2024), Private and public expenditure on education in India: Trends over the last seven decades and impact on economy. *Indian Public Policy Review*, 5(1), 90-112. <https://doi.org/10.55763/ippr.2024.05.01.002>
- National Institute of Educational Planning and Administration (NIEPA). (2021), Changing patterns of University finances in India.
- National Institutional Ranking Framework (NIRF) Ranking Report 2024
- Poterba, J. M. (1998), The rate of return to corporate capital and factor shares: New estimates using revised national income accounts and capital stock data. *Carnegie-Rochester Conference Series on Public Policy*, 48(1), 211-246.
- Public Finance for Universities. (2021), Financing public Universities and institutions.
- Sawyer, L. B. (2015), Sawyer's internal auditing: Enhancing and protecting organizational value. The Institute of Internal Auditors.
- South Asian University. (2022), Annual report 2022.

- State Higher Education Executive Officers Association. (2020), Overview of state higher education funding approaches.
- University Grants Commission (UGC). (2021), Financing higher education in India: Trends and policy implications.
- Varghese, N. V. (2021), Financing higher education in India. University Grants Commission.